

2019/2

XXVIII. évfolyam

POLITIKATUDOMÁNYI SZEMLE

Az MTA Politikatudományi Bizottsága
és az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
referált folyóirata

© MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2019
© A kötetben publikáló szerzők, 2019

Kiadja az MTA TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
A kiadásért felel az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont főigazgatója

MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
Postacím: 1453 Budapest, Pf. 25.

ISSN 1216-1438 (Nyomtatott)
ISSN 2064-6550 (Online)

Megjelenik a Compositio Libri Kft. gondozásában
Tördelő- és olvasószerkesztő: Kardos Gábor

Nyomdai munkák: Séd Nyomda Kft.
Felelős vezető: Katona Szilvia

A szerkesztőség címe: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
Postacím: 1453 Budapest, Pf. 25.
Telefon: 224-6724
Honlap: www.poltudszemle.hu
E-mail: posze@tk.mta.hu
Szerkesztőségi titkár: D. Nagy Judit
Szerkesztőségi fogadóóra: kedden 9–13 óra között

A folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg



TARTALOM

VÉLEMÉNYFORMÁLÁS

- *Janky Béla, Kmetty Zoltán, Szabó Gabriella: Mondd kire figyelsz, megmondom mit gondolsz!*
Politikai tájékozódás és véleményformálás
a sokcsatornás kommunikáció korában 7

ELITEK KUTATHATÓSÁGA

- *Kristóf Luca: Szelekció, defenzivitás, pozicionalitás.*
Az elit, mint nehezen elérhető társadalmi csoport
kutatásának módszertani problémáiról 37

KOLLEKTÍV CSELEKVÉSEK

- *Tóth Szilárd János: Szabadság és politikai részvétel*
a republikánus elméletben 61
- *Pokornyai Zsanett: Legitimitás és a kollektív cselekvés motivációi*
Az adómorált befolyásoló tényezők 81

KITEKINTŐ

- *Benedek István: De-demokratizáció Magyarországon*
a demokráciaindexek fényében 101

RECENZÍÓ

- *Bihary Gábor: Válságjelenségek és útkeresés: Magyarország*
és az EU jövője 133

KÖNYVFIGYELŐ 139

ABSTRACTS 144

Szerkesztők:

Szabó Andrea, (2014–, főszerkesztő 2019 –)

Arató Krisztina (2019–)

Szűcs Zoltán Gábor (2014–)

Szerkesztőbizottság:

Szabó Márton (elnök)

Ágh Attila

Balogh István

Balogh László Levente

Bayer József

Boda Zsolt

Bozóki András

Csizmadia Ervin

Enyedi Zsolt

Ilonszki Gabriella

Körösényi András

Kurtán Sándor

Lánczi András

Pálné Kovács Ilona

Szabó Máté

Tóka Gábor

A folyóirat szerkesztői voltak:

Alapító szerkesztők:

Bozóki András (1992–1999)

Szabó Márton (1992–1994)

Szabó Máté (1992–1999)

Balázs Zoltán (2011–2012)

Boda Zsolt (2008–2018)

Csizmadia Ervin (2000–2013)

Fricz Tamás (1994–2013)

Kurtán Sándor (2000–2010)

Lánczi András (2000–2002)

VÉLEMÉNYFORMÁLÁS

Janky Béla, Kmetty Zoltán, Szabó Gabriella
Mondd kire figyelsz, megmondom mit gondolsz!
Politikai tájékozódás és véleményformálás
a sokcsatornás kommunikáció korában

MONDD KIRE FIGYELSZ, MEGMONDOM MIT GONDOLSZ!

Politikai tájékozódás és véleményformálás
a sokcsatornás kommunikáció korában¹

Janky Béla

(MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont és BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék)

Kmetty Zoltán²

(MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont és ELTE TÁTK Szociológia Intézet)

Szabó Gabriella

(MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont)

*A tanulmány beérkezett: 2018.07. 09.,
opponálás: 2018. 10. 02. – 2018. 10. 18., véglegesítve: 2019. 02. 28.*

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmány a magyar választók politikai kommunikációs környezetét feltáró empirikus kutatás összegzése. Elemzésünk a politikai tájékozódás, a véleményformálás és a pártpreferencia közötti kapcsolatokat vizsgálja, mégpedig a Facebookon aktívak körében. Eredményeink szerint Magyarországon jelentős számban vannak olyanok, akik politikailag egyoldalú információs közegben élnek, mind tájékozódásuk forrása, mind politikai véleményük alapján. Az állampolgárok közéleti kérdésekben alkotott álláspontja a pártpreferenciákra kontrollálva is összefügg a tájékozódásuk forrásával. Ám a buborék csak egy a feltárt minták közül. A többség politikailag változatos interakciókat folytat, és nem zárkózik el az eltérő nézőpontoktól. Azt is állítjuk, hogy az internet és a közösségi média korában a televízió sokak számára továbbra is a legfontosabb hírforrás.

Kulcsszavak: információszerzés ■ politikai vélemények ■ szelekció ■
visszhangszoba ■ Magyarország

Az empirikus médiakutatások közel százéves történetének egyik nagy talánya a tömegkommunikáció vélekedésekre gyakorolt hatása (Angelusz et al., 2007; Bajomi-Lázár, 2008). A politikatudományt elsősorban a politikára vonatkozó aspektusok érdekelték: a politikai magatartást, a szavazói viselkedést, a po-

litikai attitűdöket, egy-egy ügy érzékelt fontosságát, politikusok és jelöltek megítélését magyarázó vizsgálatok sora köti össze a hírfogyasztást, a politikai információk megszerzésének módjait, a médiatartalmaknak való kitettséget vizsgálatuk tárgyával (Sweeney–Gruber, 1984; Stroud, 2010 és 2011; Knobloch–Westerwick, 2012; Strömbäck, 2017; Strömbäck et al., 2018). Jelen tanulmány e kísérletekhez csatlakozik az alábbi kérdés felvetésével: van-e kapcsolat a politikai információk megszerzésének útjai, az egyének politikai kérdésekről alkotott véleménye és pártpreferenciája között?

Empirikus tesztként 2017–2018 fordulóján kérdőíves vizsgálatot folytattunk Magyarországon a 18 és 65 év közötti internethasználókat reprezentáló mintán, amelyben egy aktuális politikai kérdéssel alkotott álláspontjukat vetettük össze kommunikációs környezetükkel. Előbbit az adatfelvételhez időben legközelebb kirobbant, jelentős médiafigyelmet kapott ügryhöz kapcsoltuk: Tállai András országgyűlési képviselő és a Nemzeti Adó- és Vámhivatal vezetőjének intézkedéséhez, melynek hatására Mezőkövesd (Tállai választókerületének központja) környékén a MOL töltőállomásain csökkentek az üzemanyagárak.³ Azt vizsgáltuk, hogy az egyének hírfogyasztása, közösségi médiajelenléte, továbbá személyközi kapcsolatai által kirajzolódó politikai kommunikációs környezet összefügg-e az említett esemény interpretálásával.

A témafelvetés relevanciáját éppen a kommunikációs környezet változása adja. W. Lance Bennett és Shanto Iyengar pontosan tíz évvel ezelőtt, 2008-ban megjelent tanulmányában lefektetett néhány teoretikus kiindulópontot a 21. századi politikai kommunikáció alapjairól (Bennett–Iyengar, 2008). A cikkben a médiahatárok megértésének új modelljét keresik, és a lazersfeldi, vagyis az egyének aktivitását hangsúlyozó útra kívánják visszaterelni a tudományos gondolkodást. A szerzőpáros érvelése szerint napjaink politikai kommunikációs környezete a csatornák bőségével, a platformok sokaságával, az információáramlás ütemének gyorsaságával írható le. Az új éra kulcskérdései immár nem a nagymédia, illetve a politikusok napirendje vagy értelmezési küzdelmei, hanem az emberek hírfogyasztási szokásai és politikai információknak való kitettsége, pontosabban annak kombinációi körül formálódnak (Webster–Ksiazek, 2012).

E gondolat nagyban épít az 1970-es években felfutó „használat és kielégülés” („Uses and Gratification”) médiamodell megközelítésére, amely a mindent elsöprő tömegmédia hatását az egyének válogatásának és az előzetes beállítódásuk, motivációik fontosságával kívánta tompítani (Severin–Tankard, 2001). A 2000-es években újrainduló szakirodalmi hullám azonban nem elsősorban a befogadás kognitív hátterére, hanem az úgynevezett „high choice media environment” politikai következményeire fókuszál (Prior, 2005; Chen, 2012; Van Alst et al., 2017). Állításuk szerint napjainkban a sokféle tájékozási forrás következtében politikai információszerzési mintázatok variánsai különít-

hetők el. E mintázatok politikai jelentőségét többféleképpen is tárgyalják. Egyrészt, mérik az információszerzési lehetőségek közötti választás és az egyének politikai tudása közötti összefüggést (Prior, 2007; Banducci et al., 2017), másrészt, a politikai részvétel és a tájékozódás kapcsolatát kutatják (Eveland–Scheufele, 2000; De Vreese–Boomgaarden, 2006; Blekesaune et al., 2012). Harmadrészt, adatokat vesznek fel a politikusok, politikai intézmények iránti bizalom és a hírfogyasztás összekapcsolódásáról (Arceneaux, 2013; Arceneaux et al., 2012; Prior, 2013; Ceron–Memoli, 2015).

Kevés elemzés áll azonban rendelkezésre az egyének sokcsatornás, fragmentált kommunikációs környezete és a politikai ügyekben alkotott véleményének együttjárásáról (Jansen–Neuenkirch, 2017). Bármilyen legyen a vizsgálatok kutatási kérdése, a vonatkozó szakirodalom a tájékozódás diverzitását a polarizációval köti össze (Garrett, 2009a; Gvirsman, 2014; Hopmann et al., 2016). Elsősorban amerikai adatokra hivatkozva erősítik egyes politikai elemzők azt a közvélekedést, hogy az egyének kommunikációs környezetében megjelentek olyan szelekciós mechanizmusok, amelyek politikai elkülönülést eredményezhetnek (pl. Mitchell et al., 2014). Az utóbbi időben végzett szisztematikus médiakutatások ugyanakkor arra jutottak, hogy a politikailag erősen szelektált médiahasználat az Egyesült Államokban sem jellemző (Garrett, 2009a; Prior, 2013). Ehhez kapcsolódva a polarizáció szempontját is bevonjuk kutatásunkba: megvizsgáljuk, hogy az egyének szelekciói alapján létrejövő politikai kommunikációs környezetek és a Tállai-ügyben alkotott vélemények kategorikusan elválasztják-e válaszadóink csoportjait. Tesszük mindezt úgy, hogy a sokat vitatott visszhangszoba (echo chambers) tézise mellett egy magyar kontextusban még nem tárgyalt koncepcióra, a *válogatott folyamat* (curated flow)⁴ elgondolására is támaszkodunk.

A Facebook-felhasználókra koncentrált felmérésünk adatai azt mutatják, hogy viszonylag jelentős számban vannak olyanok, akik politikai nézeteiknek megfelelő információs buborékba zárják magukat. Mintánkban ez a csoport baloldaliként azonosítható. Ugyanakkor (összhangban az Egyesült Államokban végzett kutatások eredményeivel) összegészében többen vannak azok, akik az információs források politikai orientációja szempontjából vegyesen tájékozódnak. Elemzéseink eredményei szerint a tájékozódási források politikai orientációja és a választott közéleti kérdésben elfoglalt álláspont összekapcsolódik. Ezt a kapcsolatot a legkülönfélébb tájékozódási csatornák esetében megtaláltuk, beleértve a politikáról folytatott személyes beszélgetéseket is. Mindazonáltal a televízió véleményalkotásban játszott szerepe továbbra is kiemelkedik – még az aktív közösségi média használókat magában foglaló mintánkban is.

SZELEKCIÓ ÉS SZEGREGÁCIÓ AZ EGYÉNEK POLITIKAI
KOMMUNIKÁCIÓS KÖRNYEZETÉBEN

Kiindulópontunk szerint az egyének politikai kommunikációs környezetének kialakítása egyfajta szűrő- és kiválasztó mechanizmushoz köthető. Ezek a mechanizmusok a legjobban a politikai kommunikáció áramlásában (flow), illetve a kommunikációban érdekelt szereplők közötti interakciókban kutathatók. Érdemes tehát szemügyre venni, hogy az állampolgárok miként jutnak politikai információkhoz egy fragmentált, erősen pártos médianyilvánosságban. Magyarország mindkét feltételnek eleget tesz (Szabó–Kiss, 2012; Dobek-Ostrowska–Głowacki, 2015: 19.), így a magyar adatok hozzásegítenek bennünket az egyének kommunikációs elkülönülésének vagy éppen összekapcsolódásának megértéséhez. Mivel a politikai információk és interakciók nem köthetők kizárólag a hagyományos tömegmédiához, így vizsgálatunkba bevonjuk az online és offline személyközi kapcsolatokat.

Korai kitettség-irodalom

Kutatásunk egyik kiindulópontja a kitettség-irodalom (exposure theories), erre alapozzuk az állampolgárok politikai kommunikációs szegregációjának mérését. A kitettség problémáját felvető munkák a fogyasztókra gyakorolt erős médiahatás iskolájának kritikájaként jelentek meg az 1950-es évek végén. Később a „használat és kielégülés” (Uses and Gratifications)-elmélet tette igazán divatosá a szelektív kitettség koncepcióját, mely a pszichológiától vett megállapításhoz kötődik: az emberek hajlamosak előnyben részesíteni azokat az információkat, amelyek megerősítik az előzetes beállítódásukat, illetve elkerülni az azoknak ellentmondóakat (Blumler–Katz, 1974; Garrett, 2009a; Garrett et al., 2011). A politika kontextusában mindez elsősorban pártos válogatást jelent (Leeper–Slothuus, 2014). Más szóval, az emberek hajlamosak politikai és ideológiai alapon dönteni információforrásaikról és médiafogyasztásukról; egyes termékeket preferálnak, másokat elkerülnek (Stroud, 2008). Mindez szükségképpen befolyásolja politikai viselkedésüket. Az empirikus vizsgálatok azonban ellentmondó eredményekhez vezettek: a szelektív kitettség politikai hatásait mai napig sem sikerült minden kétséget kizárólag bizonyítani (Knobloch-Westerwick–Kleinman, 2012).

Az elgondolás előfeltételezéseit és módszerét számos kritika is érte. Az információknak való kitettség linearitása megkérdőjeleződött, felmerültek mérési problémák, illetve az egyének erős és határozott előzetes beállítódását sem sikerült megfelelően indokolni (Sears–Freedman, 1967; Zillmann–Bryant, 1985; Merakou, 2013). Vizsgálatunk számára e hagyomány azonban két okból még-

iscsak fontos. Egyrészt az emberek aktivitására, másrészt a politikai információs folyamatban megfigyelhető válogatási folyamatra irányítja a figyelmet.

Visszhangszoba

Nem véletlen, hogy az internetrobbanás, a közösségi média felfutása adott nagy lökést a kitettség-irodalom továbbfejlődésének. A táguló kommunikációs tér, a sokasodó platformok és az új médiumok ideológiai elfogultságának nyílt vállalása vezetett az „*echo chambers*”-tézis megszületéséhez (Shirk, 2010; Morozov, 2011; Pariser, 2011). A magyarul leginkább „*visszhangszobaként*” hivatkozott koncepció szerint a csatornabőség válogatásra szorít, és a politikai-közéleti kérdésekkel foglalkozó platformok között a fogyasztók jelentős része politikai preferenciája alapján szelektál. Az így létrejövő kommunikációs környezetek működésének metaforájaként került használatba a „*visszhangszoba*” elnevezés, amely arra utal, hogy a politikai kommunikációban zárt terek alakulhatnak ki egyes témák, nézetek, vélemények homogén bemutatásával. A visszhangszoba „lakói” egyre erősebben győződnek meg mondandójuk koherenciája, érvényessége és elfogadottsága felől. Mikroszinten: minél erősebb a visszhangszoba hatása, annál rosszabb az állampolgári tájékozódás minősége, erodálja az intézményekbe vetett bizalmat, roncsolja a politikai közösségek közötti viszonyokat, és növeli az ellentétes táborok közötti érzelmi távolságot. Makroszinten pedig dezintegrálja a társadalmat, rombolja a nyilvánosságot. A széttöredezett kommunikáció pedig megnehezíti, hogy a politikai információk könnyen áramoljanak a közbeszéd platformjain (Sunstein, 2001; Adamic-Glance, 2005).

Az egyéni szelekció negatívumairól való gondolkodást az empirikus kutatások eredményei árnyalják. Akár a hírfogyasztást, akár a közösségi médiát elemezték, a kutatók rendre megállapítják, hogy a kommunikáció teremtette szegregáció jelen van, ám korántsem egyöntetű. Míg Mitchell és kollégái (2014) az amerikaiak televíziós hírfogyasztást vizsgálva erőteljes és kizárólagos pártos szelekciót állapítottak meg, addig más kutatások szerint csak kevesen szelektálnak (Garrett, 2009a; Prior, 2013); Nelson és Webster (2017) pedig az online médiumok esetében politikailag kifejezetten heterogén közönséget talált – összhangban Messing és Westwood (2014) kapcsolatháló-oldalakon végzett kísérletével, ahol a társas ajánlás teljesen elnyomta a hírforrás és a hírfogyasztó politikai orientációjának a hatását. Levendusky (2013) pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy az elfogult médiatálatlás vonzza ugyan a politikailag erősen elkötelezett hírfogyasztókat, ám még ez a kör is hajlandó más forrásokból is tájékozódni (lásd még Garrett, 2009b).

A közösségi média sem zárja be a felhasználókat: a Twitteren például a reciprok követések által kialakult körökben többnyire érvényesül a politikai

homofflia elve, míg az egyirányú kapcsolatok sokkal inkább vegyesek (Colleoni et al., 2014). Mindemellett a közösségi média lehetőséget ad a szelektív mellett a véletlenszerű kitettségnek is. A Facebookon nem szándékolt módon talált politikai tartalmak legalább olyan lényegesek, mint a tudatos hírkeresés (Fletcher, 2017; Weeks et al., 2017).

Az „echo chamber”-irodalmak legnagyobb problémája alighanem a médiakörnyezet és a politikai információszerzés leegyszerűsítése. A redukció perze nagyrészt kényszerűség: bár a szakirodalomban régóta megállapítást nyert a politikai információkhoz való hozzáférés diverzitása (Ahlers, 2006; Dutton et al., 2009; Newman et al., 2017), módszertani okokból a kutatók ragaszkodnak a kommunikációs formák (hagyományos média, közösségi platformok, személyközi interakciók) kutatásának különválasztásához. Gondot okoz továbbá az empiria túlzott földrajzi torzítása is: a témával foglalkozó vizsgálatok túlnyomó többsége amerikai adatokkal dolgozik, a kutatók pedig hajlamosak az eredményeket az Egyesült Államok speciális politikai és társadalmi kontextusából kiragadva általánosítani. Végül, ellentmondásokhoz vezethet az okság irányának bizonytalansága. A vizsgálatokban eltérő eredmények születnek, amennyiben a politikai kommunikációtól teljesen független tényezőként feltételezzük az állampolgárok politikai preferenciáját vagy épp fordítva: a mintába bekerült kommunikációs platform hatásának tudjuk be a közvélemény politikai polarizációját.

Az ellentmondásos eredményekre hazai példa a Medián és a Mérték Médiaelemző közös kutatása (Győri–Tímár, 2017). A 2016-os adatfelvétel a felnőtt lakosság médiafogyasztási szokásait vizsgálta, mégpedig a politikailag sokszínű tájékozódás kérdésére koncentrálna. A megkérdezettek önbevallása alapján háromnegyedük egyaránt keresi a neki tetsző és nem tetsző politikai véleményeket. Mindössze a minta negyede figyel kizárólag saját politikai nézeteihez közelálló hírforrásokat. A kutatás szerint a zártabb tájékozódás a Jobbikkal szimpatizálók körében a legerősebb. Ám az egyének által választott médiatermékek politikai színezetét is tekintetbe véve világossá vált, hogy a válaszadók majd fele vagy kormánypárti vagy kormánykritikus információs buborékban van (Győri–Tímár, 2017: 9.). Mi okozza a két adat közötti eltérést? Lehetséges lenne, hogy a válaszadók a médiafogyasztásukat a komplexebb tájékozódásuk részeként értelmezték? Előfordulhat, hogy azért érezték kiegyensúlyozottnak a politikai kommunikációs környezetüket, mert óhatatlanul beleértették a közösségi platformokon, illetve a személyes interakciókban megtapasztalt diverzitást? Úgy látjuk, itt az idő olyan vizsgálatokra, amelyek a sokcsatornás tájékozódás megragadására törekuszenek.

Válogatás a sokcsatornás és többszereplős modellben: válogatott folyamat (curated flows)

A szelekció és szegregáció közötti összefüggés felderítésében tehát olyan konceptuális keretet kell felállítani, mely a politikai információk folyamatának különféle csatornáit és módjait képes kezelni. Mégpedig úgy, hogy ex-ante kutatói kalkulációk nélkül kimutathatóvá válnak az emberek elkülönülő és politikailag értelmezhető csatornahasználati kombinációi. Elgondolásunk szerint az egyének a politikai információkhoz típusosan csoportosítható módon jutnak. Másként fogalmazva: csoportok képezhetők a politikai kommunikáció folyamatában történő szűrő és válogató tevékenységeik alapján. E szűrés és válogatás nem ad hoc, hanem rendszeres és ismétlődő szokások összessége (Heeter, 1985; LaRose, 2010; Wolfsfeld et al., 2016). Így tudatosságot és tartósságot is feltételezünk. Minél nagyobb a különbség a típusosan eltérő csoportminták között, annál nagyobb biztonsággal értelmezhetőek azok kommunikációs enklávéként.

A szegregátumok kialakulása azonban nemcsak személyes döntés kérdése. Az általunk végzett szűrések és válogatások nem szakíthatók el más kommunikációs ágensek által végzett szelekcióktól. Korunk digitális és hibrid média-világában a politikai információknak való egyéni kitettség modellje a válogatások sokféleségére és körforgására épülő „*válogatott folyamat*” (*curated flows*) koncepciója. Kjerstin Thorson és Chris Wells (2015) teoretikus innovációja is a válogatást helyezi középpontba. A modell szerint a politikai információfolyamban érzékelhető különbségeket a kommunikációban résztvevők válogató és szelektáló tevékenysége közötti összjáték magyarázza, egyben felhívja a figyelmet a válogatást végző kulcsszereplők közötti hierarchia esetlegességére. A tömegmédiá uralta politikai kommunikáció korszakához képest a politikai vezetők és a médiaelit tagjai ugyan nem tűntek el a porondról, ám elveszítették az információáramlás meghatározása feletti monopóliumukat. Manapság erőteljesebben látszik az állampolgárok személyes autonómiája, illetve a társas kapcsolatok fontossága. Új ágensként listázzák az algoritmusokat is, amelyek az online szűrés és szelekció fontos tényezői. A kommunikációs szegregátumok iránt érdeklődőknek tehát ezen szereplők hálózatos pozícióira kell figyelniük: hogyan vesznek részt a válogatás folyamatában, kikhez kapcsolódnak és kikhez nem, mely szereplők esetében láthatunk hasonló mintázatokat stb. A politikai kommunikáció áramlásában megfigyelhető hatalmi helyzet azonban mintázatonként és szituációként változik.

Jelen kutatás az egyénekre koncentrálna, így az egymással kölcsönhatásban lévő „kurátorok” közül az állampolgárok tevékenységét követi. A személyes és egyéni válogatás folyamán, más „kurátorokhoz” való kötődésük alapján, az állampolgárok képessé válnak kommunikációs környezetet teremteni, amelyben a politikai preferenciák adott esetben döntő szerepet játszhatnak.

Az elemzés hipotézisei

Az empirikus elemzést megalapozó kutatási kérdéseinket a szelektív kitettség és a válogatott folyamat koncepciói alapján fogalmaztuk meg. A vizsgálat előzetes állításai három hipotézisben foglalhatóak össze.

H1: A politikai orientáció összefügg a hírfogyasztással, de az internetet használó választók többsége politikailag vegyes tájékozódást végez. A szelektív kitettség csak a választók kisebbségére jellemző.

H2: A hírfogyasztás jellege önállóan, azaz a társadalmi háttérváltozókra és a pártpreferenciákra kontrollálva is összefügg a Tállai-ügy megítélésével. A kizárólag kormánykritikus véleményekkel találkozó válaszadók határozottabban ítélik el a képviselő akcióját, mint a politikai irányultság szempontjából többféle forrásból tájékozódók, valamint a kormánypártokkal szimpatizáló véleményekkel találkozóak. Továbbá a politikai irányultság szempontjából többféle forrásból tájékozódók is határozottabban ítélik el a képviselő akcióját, mint a kizárólag kormánypárti kommunikációs milliőben élők.

H3: A második hipotézisben megfogalmazott különbségek kormánypárti, vegyes illetve kormánykritikus orientációjú hírfogyasztók között minden egyes vizsgált tájékozódási forrás esetében hasonlóan működnek.

ADATOK ÉS MÓDSZEREK

Felmérésünkben azokra koncentrálnak, akik tájékozódásukba nemcsak az interneten elérhető hírforrásokat vonták be, de a közösségi médiát is használják. A fenti restrikciónak megfelelően a 18–65 éves, internetet használó népességet reprezentáló 1000 fős online kvótás mintán kérdőíves felmérést végeztünk.⁵ A mintába került válaszadók jelentős része (875 fő) Facebook használó is egyben, ők vizsgálatunk alanyai. Az adatfelvétel december közepe és január közepe között zajlott. A kérdezettek több, a politikai diskurzus részét képező témában fejthették ki álláspontjukat, és a politikai érdeklődés mértéke mellett rákérdeztünk a mintába került internethasználók jelentősebb politikai pártokkal kapcsolatos véleményére is.

A kérdőív véglegesítését megelőzően a hazai tömegkommunikációs térben zajló politikai-közéleti diskurzus szisztematikus kvalitatív elemzését végeztük el. Olyan témát kerestünk, amely az adatfelvételt megelőző két hónapban objektíve mérhetően jelentős teret kapott a tömegkommunikációban, és politikai szempontból releváns; megítélésünk szerint felkelthette a pártpolitika iránt kevésbé érdeklődő választópolgárok érdeklődését is; a témához köthető események, cselekmények több, akár egymással ellentétes morális értelmezésre adnak lehetőséget; továbbá a pártpolitikai törésvonalak erős útmutatást adnak az értelmezések közötti választásra.

Feltételeinknek a vizsgált időszakban Tállai András NAV-elnök és kormánypárti képviselő saját választókerületében az üzemanyagárrakkal kapcsolatos akciója felelt meg. A kérdőívben az esemény rövid ismertetése után kétpólusú formátumban prezentáltuk kérdésünket; azaz Tállai akciójának kormánypárti és kormánykritikus interpretációját is a válaszadók elé tártuk. A megkérdezetteknek azt kellett megmondaniuk, hogy a két interpretáció közül melyik és mennyire áll közel hozzájuk. A médiában megjelenő értelmezésekhez kvalitatív tartalomelemzés segítségével előkutatást végeztünk. A kormánypárti és a kormánykritikus narratívákat vizsgálva két karakteresen eltérő értelmezést azonosítottunk, ezek: Tállai „jót tett a választókerületével”, illetve „visszaélt a hatalmával”.⁶

A Facebook használói körében érvényesülő „válogatott folyamat” megragadásához a tájékozódás és a peer-to-peer politikai kommunikáció online és offline formáit próbáltuk mérni az online kérdés szűkös időkeretei között.⁷ A kérdőívben azt vizsgáltuk, hogy politikai és közéleti tájékozódás során melyek a használt hírforrások. Az újságok esetében az online és offline kiadás között nem tettünk különbséget. Külön blokk szólt arról, hogy a Facebookon milyen újságok/portálok jelennek meg a válaszolók falán, illetve melyik újság/portál tartalmát osztották meg, vagy kedvelték a közelmúltban.

Elemzéseinkben a fenti kérdésekre adott válaszokat három csoportban külön-külön értékeltük, pártosság szerint. A televízió nézésre,⁸ az újságolvasásra⁹ és a Facebookon történő hírolvasásra és hírmegosztásra¹⁰ vonatkozóan is megvizsgáltuk, hogy kizárólag kormánypárti, kizárólag kormánykritikus vagy a hírforrások politikai irányultsága szerint vegyesnek tekinthető hírfogyasztás jellemzi-e a válaszadót. A kormánykritikus felületeknél elkülönítettük a Jobbikhoz köthető és a baloldali ellenzékhez köthető csatornákat. Értelemszerűen minden csoportban önálló kategóriát alkotnak azok, akik az adott csatornán keresztül egyáltalán nem tájékozódnak. A hírforrások pártosság szerinti kategorizálása a politikai-közéleti diskurzusban és a politikai kommunikáció hazai kortárs elemzéseiben bevett kategorizálást követi (Győri-Tímár, 2017: 10).¹¹

Elemzésünkben a peer-to-peer politikai kommunikációra vonatkozóan is gyűjtöttünk adatokat. Egyrészt a közösségi médiában megjelenő kapcsolatokra kérdeztünk rá,¹² másrészt a személyközi kommunikációra.¹³ Azt vizsgáltuk, hogy a válaszadó beszélget-e politikáról, és ha igen, csak saját politikai beállítódásához illeszkedő véleményekkel találkozik-e, vagy rendszeresen szembeesül-e az övétől eltérő véleményekkel.

A fenti kérdésekből összeállt az az öt dimenzió, amelyben egymástól függetlenül mértük a politikai-közéleti témákkal kapcsolatos információáramlás pártosságát. Az elemzés első lépésében röviden bemutatjuk a tájékozódási csatornákat mérő változóink alapmegoszlását. Ezt követően a válaszadók párt-szimpatijára és szociodemográfiai hátterére kontrolláló többváltozós regressziós modellekben vizsgáljuk meg a Tállai-ügy megítélése és a tájékozódási

formák közötti összefüggést. Ezek az elemzések megmutatják az egyes információs csatornák véleményalkotásban betöltött szerepét a kormánypárti-, illetve a kormánykritikus információforrásokat kereső választók körében.

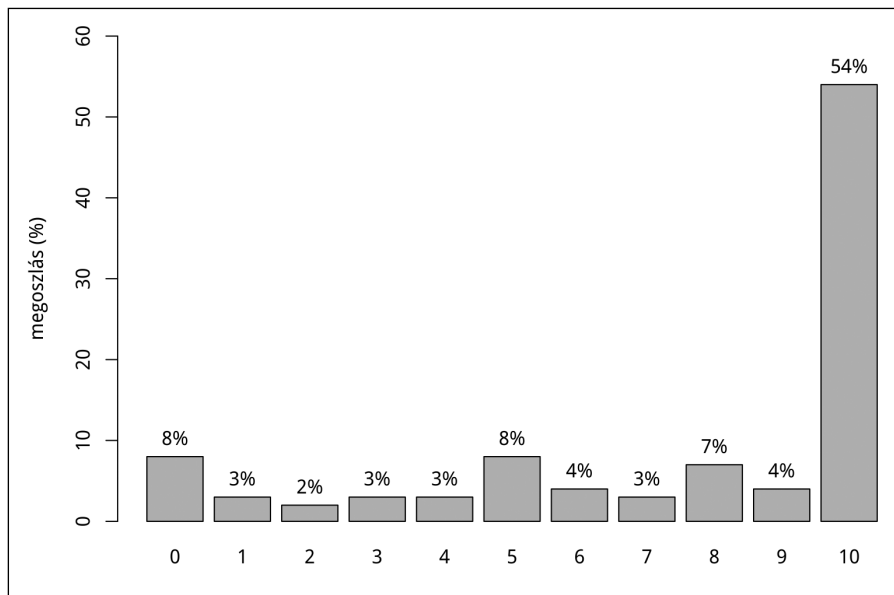
Még egy fontos módszertani megjegyzést kell tennünk. A kutatásunk mintája jelentősen kormányellenesebb, mint amit felmérésünk idején a standard lakossági felmérések, valamint a későbbi választási eredmények mutattak. A mintánkban a Fidesznek csupán 33 százalék volt a támogatottsága, a Jobbiknak viszont 26, az LMP-nek 8 és csak a DK-nak magában 13 százalék. Ezt a nagy eltérést ugyanakkor részben magyarázza az, hogy az online mintának valamennyire más a demográfiai szerkezete, kevesebb benne az alacsonyabb végzettségű válaszoló, kevesebb benne arányaiban az idős is. Nagyobb részben abból az anomáliából következik, hogy az online mintákban a Fidesz alulreprezentált. Nem áll rendelkezésünkre friss adat ennek az alátámasztására, de az MTA–ELTE Peripato kutatócsoport 2014-es, választás utáni adatfelvételét tudjuk ennek kapcsán idézni, ahol a személyes felvétel Facebook-használó almintájában a Fidesz támogatottsága 51 százalék volt, és az ugyanebben az időszakban, ugyanezzel a kérdőívvel lekérdezett online kutatásban mindössze 33 százalék mondta azt, hogy a Fideszre szavazott.¹⁴ Az elemzés kapcsán tehát fontos megjegyezni, hogy az abszolút számokat érdemes olyan keretben értelmezni, miszerint egy olyan mintán végezzük az elemzésünket, amely egy országos személyes mintához képest jóval kormányellenesebb. Kevesebb a Fidesz-szavazó a mintában, mint az országos mintánkon, és jóval több a Jobbik- és baloldali szimpatizáns. Az elemzésben ezért sem az ügy megítélésére fogunk elsősorban fókuszálni, hanem arra, hogy a véleményekben milyen különbségek vannak a különböző befogadói környezetekben.

ELEMZÉS

Az ügy általános megítélése

Mielőtt a különböző tájékozási csatornák mentén részletesen megvizsgál-nánk a Tállai-ügy megítélését, röviden bemutatjuk a vizsgált változónak az alapmegoszlását (figyelemmel a mintára vonatkozó fenti megjegyzésekre). 11 fokú skálán kellett értékelni a vizsgált ügyet, ahol a 0 azt jelentette, hogy Tállai jót tett a választókerületének lakóival, és a többi politikusnak is követnie kellene a példáját, a 10-es pedig azt jelentette, hogy a NAV vezetője visszaélt a hatalmával és olyan előnyt szerzett, amit más nem kaphatott meg. A válaszok átlaga 7,5 volt ezen a skálán, és az érdemben válaszolók több mint 50 százaléka 10-est adott a skálán, tehát visszaélésnek tekinti az ügyet. 7 százalék nem tudott, vagy nem akart válaszolni. Nulla és három közötti értéket az érvényesen válaszolók 16 százaléka adott, tehát mindössze a minta tagjainak negyede értett egyet azzal, hogy a NAV vezetője jót tett a választókerületével.

1. ábra. A Tállai-ügy megítélése a válaszadók körében.



A TÁJÉKOZÓDÁSI CSATORNÁK

A médiahasználat esetében három csatornára koncentrálnunk: a televízióra, az újságokra¹⁵ (offline és online), valamint a közösségi oldalakra (Facebook).¹⁶ Minden csatorna esetében nyolc kategóriás tipológiát képeztünk: nem tájékozódik az adott csatornából (politikai, közéleti kérdésekben); többféle irányból tájékozódik; csak baloldali kormánykritikus forrásból tájékozódik; csak Jobbikhoz köthető kormánykritikus forrásból tájékozódik; baloldali és Jobbikhoz köthető kormánykritikus forrásból is tájékozódik; baloldali és kormánypárti forrásból is tájékozódik; jobbikos és kormánypárti forrásból is tájékozódik és végül: csak kormánypárti forrásból tájékozódik.

1. táblázat. A tájékozódási források alapmegoszlásai (%).

	Tájékozódás: tévé	Tájékozódás: újság, portálok	Tájékozódás: Facebook
Nem tájékozódik az adott forrásból	29,9	51,2	57,8
Csak Jobbikhoz köthető forrás	1,1	0,6	0,9
Jobbikhoz és baloldalhoz köthető forrás	8,3	2,6	3,5
Csak baloldalhoz köthető forrás	17,3	22,7	17,9
Vegyes forrás	8,6	2,7	2,5
Kormánypárti és Jobbikos források	1,3	0,1	0,1
Kormánypárti és baloldali források	20,3	14,9	15
Csak kormánypárthoz köthető forrás	13,1	5,1	2,2
Esetszám	875	875	875

A három tájékozódási csatornán eltérő mintázatot látunk a tipológia szerint, bár vannak közös pontok (lásd: 1. táblázat). Az egyik a csak Jobbikhoz köthető forrásokból tájékozódók alacsony száma. A csak Jobbikhoz köthető és kormánypárti kommunikációs klímában élők száma is alacsony. Ezzel szemben viszonylag magas azoknak az aránya mind a három tájékozódási forma esetében, akik csak baloldali forrásokból tájékozódnak és azok is sokan vannak, akik egyaránt tájékozódnak baloldali és kormánypárti forrásokból. Ezzel szemben a csak kormánypárti forrásból tájékozódók aránya mérsékeltnek mondható, főleg az újság és még inkább a Facebook esetében. A televízió esetében 30 százalék azoknak az aránya, akik néznek egyszerre kormánypárti és kormánykritikus hírműsorokat is, ugyanezen arány jóval alacsonyabb az újságok és a Facebook esetén, mindössze 18 százalék körüli. Összességében azt mondhatjuk, hogy közéleti kérdésekben a televízióból tájékozódnak a leginkább és a Facebookról a legkevésbé, viszont ha tájékozódnak újságokból vagy Facebookról, azt inkább politikai véleménymilió szerint zártabb forrásokból teszik. Tehát ebben az esetben feltehetően erősebben működik a szelekció és kevesebb a véletlen hatás.

A kutatásban két módon vizsgáltuk a kapcsolathálózatot. Egyrésztől általánosságban kérdeztük, hogy milyen gyakran beszélget politikáról, közéleti kérdésekről a válaszoló és hogy mennyiben egyezik meg a véleménye azokkal, akikkel politikáról beszélget. A második kérdésblokkunk a közösségi médiában feltételezett politikai törésvonalak feltérképezésére irányult. Azt vizsgáltuk meg, hogy szoktak-e a kérdezett ismerősei, Facebookon politikai véleményt megfogalmazni és azt, hogy mennyiben egyezik meg a véleménye az ismerősei véleményével a közösségi oldalon. A médiáról szóló kérdésekkel ellentétben, itt ötelemű tipológiát tudtunk készíteni: a különböző vegyes kommunikációs miliókat nem tudtuk szétbontani a változók operacionalizálása miatt.

A válaszolók negyede szokott barátaival, ismerősivel gyakran politizálni. Nagyon ritka, hogy valaki csak ellentétes véleményekkel találkozzon, mind-

össze a minta 6 százaléka számolt be erről, a válaszolók fele azt mondta, hogy néha megegyezik, néha nem a véleménye az ismerőseivel, barátaival politikai kérdésekben, 44 százalék viszont mindig megegyező véleményekkel találkozik. Ebből a kérdésből nem derül ki, hogy ha egyező a politikai vélemény, akkor az kormánypárti vagy ellenzéki-e, ezért a tipológia kialakításához bevontuk a pártpreferencia és a párthőmérő (0–10 skálán, mennyire kedveli az adott pártot) kérdéseket. Ha most vasárnap nem a Fideszre szavazna a kérdezett (de választott baloldali pártot), vagy van olyan baloldali ellenzéki párt (MSZP, LMP, DK) amit legalább hetesre értékelt a párthőmérő kérdésen, és csak hasonló politikai véleménnyel találkozik, akkor a csak baloldali kapcsolathálózati csoportba került be. Ha Jobbik szavazó és/vagy legalább hetesre értékelt a Jobbikot és emellett csak egyező véleménnyel találkozik, akkor a jobbikos véleménymiliőbe soroltuk. Ha Fidesz szavazó, és/vagy legalább hetesre értékelt a kormánypártot, és emellett csak egyező véleménnyel találkozik, akkor pedig a kormánypárti kapcsolathálózati csoportba soroltuk be a válaszolót.¹⁷

A Facebook esetében a kérdezettek fele válaszolta, hogy ismerősei szoktak politikai tartalmat megosztani a közösségi médiaoldalon. Ám a kérdezettek kevesebb, mint 20 százaléka osztja meg politikai véleményét. A tipológia készítéséhez a Facebook esetén azt a kérdést használtuk fel, hogy többnyire megegyezik-e a véleménye politikai kérdésekben, vagy többnyire különbözik attól, amit ismerősei megosztanak a Facebook-oldalukon. A változó kialakításához a politikai beszélgetésekhez hasonlóan bevontuk a pártpreferenciát, és a párthőmérő kérdéseket. A kérdést azok is megkapták, akik azt válaszolták, hogy ismerőseik nem osztanak meg politikai tartalmat. A kérdezettek 28 százaléka a nem tudja, vagy a nem válaszol opciót jelölte. Őket soroltuk abba a kategóriába, akik nem ismerik az ismerősei politikai véleményét.

2. táblázat. Kapcsolathálózati tájékoztató források alapmegoszlásai (százalék)

	Politikai beszélgetések	Facebook-kapcsolathálózat
Nem beszélget politikáról ismerőseivel, nem ismeri a politikai véleményüket, nem azonosítható a véleménymiliő	26,5	31,4
Vegyes véleménymiliő	49,9	58,2
Csak baloldali véleménymiliő	12,7	6,6
Csak Jobbikos véleménymiliő	4,8	2,5
Csak kormánypárti véleménymiliő	6,1	1,3
<i>Esetszám</i>	875	875

A politikai diskurzusnak a kapcsolathálózati szintje egy vegyesebb politikai kommunikációs környezetet mutat. A személyközi kommunikációban a válaszadók fele találkozik eltérő véleménnyel is, míg a Facebookon ennél

még magasabb arányt kaptunk (közel 60 százalékot). A médián keresztüli tájékozódáshoz képest alacsonyabb volt azok aránya is, akik egyáltalán nem beszélgetnek politikáról és/vagy nem ismerik ismerőseik politikai nézeteit. A politikai beszélgetések esetében azonos nagyságú kizárólagosan kormánypárti, és Jobbikos kommunikációs miliót lehetett azonosítani. Valamivel magasabb volt azok aránya, akik csak baloldali kommunikációs kapcsolati térben mozognak. A Facebook esetében a homogén közegek ritkábbak voltak: a csak kormánypárti közegekben mozgó aránya a 2 százalékot sem érte el.

TÖBBVÁLTOZÓS MODELLEK

A különböző tájékozódási formákat mérő változóink alapmegoszlásai jól mutatják, hogy a közösségi médiát használó magyar lakosság közéleti tájékozódása sokszínű. Ezek az eredmények már önmagukban is érdekesek lehetnek, de témánk szempontjából az igazi jelentőségüket akkor nyerik el, ha egy kutatás idején aktuális közéleti kérdés kapcsán be tudjuk mutatni ezeknek a tájékozódási formáknak a működési mechanizmusát.

A különböző demográfia és politikai háttérváltozók hatásának kontrollálásához többváltozós környezetben vizsgáltuk meg az összefüggéseinket. Első lépésben egy alap modellt futtatunk, amelyben a nem, a kor, a településtípus, az iskolai végzettség és a szubjektív anyagi helyzet változók mellett egy Fidesz-szimpatia (7 és 10 közötti értéket adott a rokonszenvskálán a Fidesznek), és egy ellenzék-szimpatia változót (7 és 10 közöttit adott a rokonszenvskálán valamelyik ellenzéki pártnak) használtunk a modellben. A pártszimpatia változók szerepeltetése különösen fontos a modellekben, mert a tájékozódás összefügg a pártpreferenciával.¹⁸ A pártszimpatia változók használata lehetőséget ad arra, hogy a tájékozódási változók pártszimpatián felüli hatását is mérjük.

A bevont háttérváltozók esetében teszteltük a modell illeszkedéseit folytonos és kategoriális kódolás mellett is, végül minden változó esetében a jobban illeszkedő folytonos bevonás mellett döntöttünk. Ezután a következő lépésekben külön-külön bevontuk az összes korábban bemutatott médiabefogadási és kapcsolathálózati tipológiát. A lineáris regresszió eredményeit a 3. valamint a 4. táblázat tartalmazza. Az eredmények robusztusságának teszteléséhez ordinális logisztikus illesztéssel is vizsgáltuk az összefüggéseket. Az eredmények (szignifikanciaszintek, koefficiens irányok) minden esetben megegyeztek az OLS-modellekkel. A referencia-kategória minden esetben az adott tájékozódási formát nem használók voltak. A tájékozódási formákat vizsgáló tipológiák esetében nagyon alacsony esetszáma volt a csak jobbikos és a jobbikos/kormánypárti forrásokból együttesen tájékozódóknak, ezért az ezekbe a kategóriákba kerültek kivettük az elemzésből. Az összes modellt azokra a válaszolóokra futtattuk, akiknek minden kérdésnél volt érvényes válasza (734 fő).

3. táblázat. A Tállai-ügy megítélése a média tájékoztatói tipológiák szerinti bontásban – OLS regressziós modellek (B együtthatók).

	Alapmodell		Tájékoztató – tévé		Tájékoztató – újság		Tájékoztató – Facebook	
	B	Std. Hiba	B	Std. Hiba	B	Std. Hiba	B	Std. Hiba
Intercept	6,05***	0,77	6,54***	0,77	5,86***	0,80	5,90***	0,79
Neme (1: Férfi, 2: Nő)	-0,54*	0,23	-0,45	0,23	-0,54*	0,23	-0,53*	0,23
Korcsoport (5 kat.)	0,61***	0,08	0,63***	0,09	0,61***	0,08	0,61***	0,08
Iskolai végzettség (4 kat.)	0,46***	0,13	0,40**	0,13	0,43***	0,13	0,47***	0,13
Településtípus (4 kat.)	0,05	0,11	0,07	0,11	0,08	0,11	0,06	0,11
Szubjektív anyagi helyzet	-0,31*	0,13	-0,31*	0,13	-0,29*	0,13	-0,30*	0,13
Kedveli a Fideszt	-1,76***	0,30	-1,32***	0,32	-1,65***	0,31	-1,73***	0,30
Legalább 1 ellenzéki pártot kedvel	0,66**	0,24	0,51**	0,24	0,56*	0,24	0,61*	0,24
Tájékoztató – Jobbik és baloldali forrás			0,24	0,46	0,62	0,76	-0,13	0,65
Tájékoztató – csak baloldali forrás			-0,54	0,35	0,67*	0,30	0,58	0,32
Tájékoztató – vegyes			-1,05*	0,44	0,83	0,69	-0,43	0,76
Tájékoztató – baloldali és kormányparti forrás is			-1,23***	0,33	-0,05	0,35	-0,11	0,34
Tájékoztató – csak kormányparti forrás			-1,65***	0,40	-0,36	0,53	1,11	0,75
Korrigált R ²	13,8%		16,4%		15,0%		13,9%	
Anova (sig)	0,000		0,000		0,000		0,000	

*p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

Az alapmodell csak demográfia változókat tartalmazott, valamint politikai szimpátiát mérő két változót (ellenzéki pártok/kormánypárt). A modell 13,8 százalékot magyarázott a függő változóból, és a településtípus kivételével minden változó szignifikánsnak bizonyult. A nők, valamint a fiatalabb válaszolók kevésbé negatívan ítélték meg a Tállai-ügyet, ezzel szemben a magasabb iskolai végzettségűek, illetve a jobb anyagi helyzetben lévők elítélőbben nyilatkoztak a kikényszerített benzinár csökkentésről. A politikai szimpátia változóink a vártak szerint működtek, a Fideszt kedvelők kevésbé ítélték el a NAV vezetőjének cselekedetét, míg azok, akik szimpatizáltak valamelyik ellenzéki párttal, inkább gondolták azt, hogy Tállai visszaélt a hatalmával.

A televíziós tájékoztatósi tipológia közel 3 százalékkal növelte meg a modell illeszkedését. Szignifikánsan kevésbé voltak elítélőek azok, akik bármilyen formában néztek kormánypárti médiát, azokhoz képest, akik nem tájékozódnak semmilyen televízióból közéleti kérdésekben. Ez független volt attól, hogy csak kormánypárti médiából tájékozódtak, vagy vegyesen néztek kormánypárti és ellenzéki médiát is. A Tállai-üggyel kapcsolatban a legkritikusabbak azok voltak, akik egyszerre néztek a Jobbikhoz és a baloldalhoz köthető csatornákat. A regressziós együtthatók alapján nem különült el az ő véleményük szignifikánsan a nem tájékozódóktól, de ez két dologgal is magyarázható.

Egyrészt a televízióból nem tájékozódók egy része politikailag nagyon tudatos és más forrásból (elsősorban online) szerzi be az információit. Azokhoz a televízióból nem tájékozódókhoz képest, akik nem érdeklődnek a politika iránt, a mindenfajta kormánykritikus médiát nézők már szignifikánsan elítélőbbek Tállai cselekedetével. A többféle kormánykritikus médiát néző csoport ráadásul politikailag nagyon aktív és tudatos. Párhuzamosan nézik az ATV mellett a Hír TV híreit is. (Az adatfelvétel a Hír TV 2018. augusztus 1-i tulajdonosváltása előtt készült.) Ez a nézői csoport feltehetően a politikai nézetei alapján szelektál már a csatornák között. A regressziós modellben azért nem tudnak szignifikánsan elkülönülni a nem tájékozódóktól, mivel a pártszimpátiával kontrollálunk a modellben. Ha mindenfajta kontrol nélkül vizsgáljuk az összefüggést, már egyértelműen kirajzolódik, hogy mennyivel kritikusabbak, mint a többi csoport. Ezt jól mutatja a mellékletben látható ábra is (lásd az *M2 ábrát* a mellékletben). A pártszimpátia és a televíziós tájékoztató közötti multikollinearitást az is bizonyítja, hogy a tipológia bevonása csökkentette mind a két politikai változó meredekségét a modellben.

Az újságok esetében már kevésbé erős az összefüggés a tájékoztatósi forma és a Tállai-ügy megítélése között. A nem tájékozódókhoz képest azok, akik baloldalhoz köthető forrásokat olvasnak, kritikusabbak voltak a NAV vezetővel. Itt a modell kicsit több mint 1 százalékot javult az alapmodellhez képest. Ebben az esetben is elmondható a tájékoztatósi tipológia és a politikai szimpátiák közötti összefüggés fontossága. A tipológia bevonásának hatására va-

lamennyivel mérséklődött a szimpátia változók hatása a modellben (a kétváltozós összefüggések kapcsán lásd az *M2.B ábrát* a mellékletben).

A Facebookos kedvelések és megosztások alapján készült tájékoztatósi tipológia viszont nem mutat szignifikáns összefüggést a Tállai-ügy megítélésével. Ebben az esetben az egyes kategóriák alacsony esetszámai is megnehezítik a modell illesztését. A kétváltozós összefüggések egyébként még szignifikánsnak bizonyultak, (Anova- és Post Hoc-tesztek alapján), a baloldali forrásokból tájékozódók problémásabbnak látták a benzinár csökkentését, mint a nem tájékozódók és az egyszerre baloldali és kormánypárti tájékozódók (lásd az *M3.C ábrát* a mellékletben).

4. táblázat. A Tállai-ügy megítélése a kapcsolathálózati tájékoztatósi tipológiák szerinti bontásban – OLS regressziós modellek (B együtthatók).

	Kapcsolathálózat – politikai beszélgetés		Kapcsolathálózat – Facebook	
	B	Std. Hiba	B	Std. Hiba
Intercept	6.01***	0.81	6.32***	0.81
Neme (1: Férfi, 2: Nő)	-0.55*	0.23	-0.53*	0.23
Korcsoport (5 kat.)	0.59***	0.08	0.60***	0.08
Iskolai végzettség (4 kat.)	0.454***	0.13	0.46***	0.13
Településtípus (4 kat.)	0.08	0.11	0.05	0.11
Szubjektív anyagi helyzet	-0.29*	0.13	-0.32*	0.13
Kedveli a Fideszt	-1.51***	0.35	-1.72***	0.31
Legalább 1 ellenzéki pártot kedvel	0.38*	0.26	0.64**	0.24
Kapcsolathálózat – vegyes	-0.11	0.29	-0.38	0.27
Kapcsolathálózat – csak baloldali	0.95*	0.43	0.41	0.51
Kapcsolathálózat – csak jobbkios	0.70	0.58	-0.126	0.77
Kapcsolathálózat – csak kormánypárti	-0.33	0.59	0.21	1.05
Korrigált R ²	14,3%		13,8%	
Anova (sig)	0.000		0.000	

* $p < 0.05$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.001$

A politikai beszélgetések alapján kirajzolható kommunikációban eltérő volt a Tállai-ügy megítélése a regressziós modell alapján. A politikáról nem beszélgetőkkel szemben, a csak baloldali véleménymiliőben mozgó kritikusabbak voltak Tállaival szemben. A kapcsolathálózati tipológia bevonása azt is eredményezte, hogy jelentősen gyengült az ellenzéki szimpátia változó hatása. A

modell illeszkedése összességében alig több, mint 1 százalékkal haladta meg az alapmodellben mértet.

A Facebookon kialakuló kapcsolathálók még kevésbé hatnak a Tállai-ügy megítélésére. A regressziós modellhez nem is járul hozzá ez a változó, bár a kétváltozós összefüggések alapján a baloldali és jobbikos közegeben mozgók az átlagnál kritikusabbak (lásd az M2. B ábra a mellékletben).

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányukban a befogadói média és a kapcsolathálóra alapozott kommunikációs környezet, valamint egy aktuális közéleti kérdésben alkotott egyéni vélemények összefüggéseit vizsgáltuk. Feltételeztük, hogy vannak pártosan tájékozódók. Az adatok azt mutatják, hogy van egy jelentős csoport Magyarországon, akik egyoldalúan tájékozódnak, bár nem ők alkotják a választók többségét (H1). Mivel egy online mérésről van szó, ezért nem tudjuk az eredményeinket a teljes lakosságra kivetíteni, de még ezen az online-mintán is figyelemreméltó, hogy a televízió esetében volt a legmagasabb a pártosan tájékozódók aránya (31 százalék). A többi vizsgált média és kapcsolathálózati közegeben ez az érték jóval több mint 30 százalék volt, kivéve a Facebookon megjelenő politikai diskurzust, ahol 15 százalék alatt volt az egyoldalú miliőben mozgók aránya. Ezt önmagában is fontos eredménynek gondoljuk, mert azt mutatja, hogy az elkülönülés jelentősége a Facebookon kisebb lehet, mint amit egyébként a hagyományosabb csatornák esetében (tévé, újság) mérni tudunk, és a személyes kapcsolathálózat összességében erősebben homofíl, mint a közösségi média kapcsolathálózat.

A buborékok akkor válnak politikai szempontból fontossá, ha képesek alakítani a narratívákat. Az eredményeink azt mutatták, hogy a Tállai-ügyben eltérően vélekedtek a kormánypárti és kormánykritikus médiából tájékozódók (H2). A többitől leginkább a csak a kormánykritikus televízókat nézők, újságokat olvasók váltak el, ők általánosságban negatívabban ítélték meg Tállai cselekedetét, mint a nem tájékozódók, illetve a vegyes vagy csak a kormánypárti médiát fogyasztók. A kapcsolathálózati miliők ugyanezt az összefüggést mutatták, bár a Facebook kapcsolati véleménymiliői kevésbé függtek össze a Tállai-ügy megítélésével (csak a kétdimenziós összefüggés működött, a regressziós modellben már nem volt szignifikáns a hatás). Az első hipotézist ezek az eredmények összességében csak félig igazolták. Az ellenzéki környezetben mozgók inkább ítélték meg negatívan a Tállai-ügyet a vegyesen tájékozódókhoz képest. Ám utóbbiak, illetve a kormánypárti média és kapcsolati miliőben lévők között nem találtunk szignifikáns eltérést az ügy megítélésben.

A kommunikációs környezet fontosságát jelzi, hogy a pártszimpátiával történő kontrollálás után, a televíziós hírfogyasztás, illetve a személyes network

összefüggése megmaradt a Tállai-ügy megítélésében. Leginkább a televízió hatása domborodik ki, több mint 3 százalékot tudott a modell illeszkedésén javítani a tipológia bevonása, de a kapcsolathálózati milió is szignifikánsnak bizonyult a teljes változószettet tartalmazó többváltozós modellben is. Ez az eredmény azt mutatja, hogy bár változnak a tájékozódási csatornák, a leginkább hagyományosnak mondható két közeg a televízió és a személyes kapcsolathálózat továbbra is domináns tud maradni a narratíva kialakításában. Ez az eredmény cáfolja a harmadik hipotézisünket (H3).

Jól látható módon az ellenzéki közegben alakult ki inkább buborék, és ebben a közegben vált el leginkább a narratíva az átlagtól. Későbbi kutatások feladata kideríteni, hogy más hasonló kérdéseket használó mérésekben visszaköszön-e ez a megállapítás. Azt tudjuk, hogy a korábbi években inkább az volt a jellemző, hogy a jobboldalon volt elsősorban kapcsolati elkülönülés (Kmetty, 2015), és a csak baloldali közegben mozgók aránya jóval alacsonyabb volt. Az időbeli összehasonlítást azonban sok tényező nehezíti. Egyrésztől korábban elsősorban jobb–bal–dichotómiára irányultak a mérések, a Jobbik pozíciójának átalakulása és a Fidesz illetőleg a Jobbik közötti szavazói átmenet csökkenésének következtében át kellett helyezni a hangsúlyt a kormánypárti–ellenzéki dichotómiára. A Jobbikkal szimpatizálók kevesebb, mint 20 százaléka válaszolt úgy, hogy a Fidesz is rokonszenves neki a felhasznált kutatásunkban, ez 2014-ben még közel 50 százalék volt.¹⁹ A mérés online módja, és a minta kormányellenessége pedig önmagában is gátját jelenti annak, hogy sommás ki-jelentéseket tegyünk az egyes változók alapmegoszlásáról.

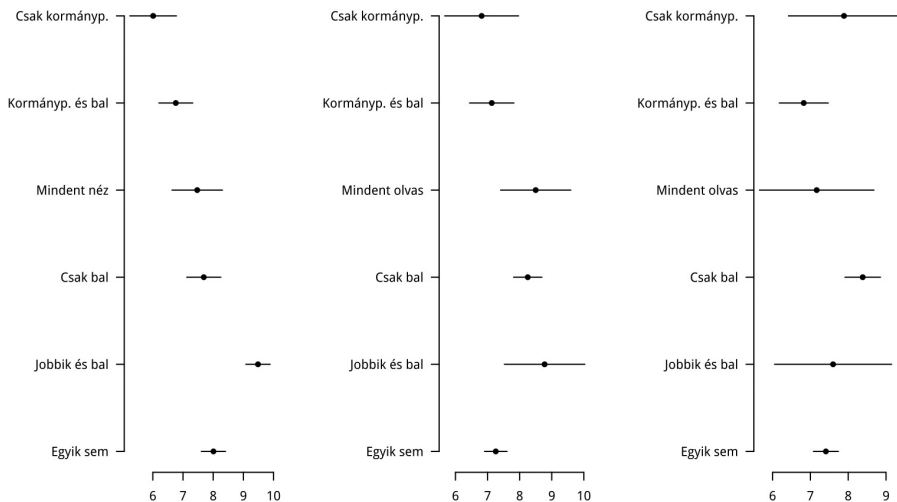
A feltételezethez képest nem várt eredmény volt, hogy a csak kormánypárti befogadói körben mozgók véleménye általánosságban nem tért el a egyes körben mozgóktól. Egyrésztől mondhatjuk azt, hogy elég az, hogy ha akár részben találkozik kormánypárti véleményekkel a válaszoló, és ezt az ellenzéki vélemények már nem tudják felülírni. Másrészt lehetséges, hogy vannak olyan ügyek, ahol a kormánypárti véleményközeg sem tudja eltolni a narratívákat a többségi véleménytől egy Fidesz számára kedvezőbb értelmezési keretbe. Hangsúlyoznunk kell, hogy 2018-ban sem lehet elhanyagolni a digitális szakadék túloldalán élő választópolgárok tájékozódási stratégiáit és az ezekhez kötődő specifikus véleményalkotási folyamatokat. Lehetséges, hogy a legerősebb buborékképző tényező maga az internetet használók és nem használók közötti digitális szakadék.

Óvatosan fogalmazunk az oksággal kapcsolatban. Mivel keresztmetszeti mérésünk van, és nem használtunk semmilyen kísérleti módszert ezeknél a változóknál, csak együttjárásokat tudtunk mérni. Nem mondhatjuk azt, hogy a befogadói közeg hatására változtak meg az értelmezések. Ennek ellenére azt gondoljuk, hogy vizsgálatunk egy újabb hozzájárulás az egyéni politikai kommunikációs környezetek leírásához és megértéséhez. Adatainkkal a bezárkózás mérsékelt jelenléte mellett érvelő irodalmakhoz csatlakozunk (Gentzkow–

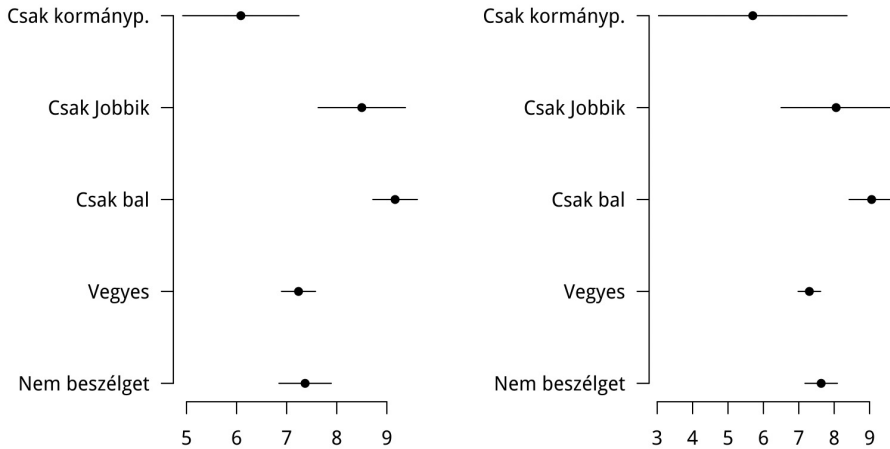
Shapiro, 2011; Garrett et al., 2011; Flaxman et al., 2016). Magyarország így arra lehet példa, hogy a politikailag megosztott médiatér ellenére a választók jelentős része heterogén interakciós közegben él. A népszerűség egészét nézve a politikai információk áramlását tehát nem akadályozzák hermetikusan zárt kommunikációs közegek. Észrevételünk alapján azonban a politikai érdeklődés és az elköteleződés együtt jár a kommunikációs elkülönülés valószínűségével. A kommunikációs buborék jeleit találtuk a jelenlegi ellenzéki pártokat támogatók körében. Mindez visszavezet bennünket a politikai polarizáció irodalmának egyik alapkérdéséhez: mennyiben beszélhetünk tömeges és mennyiben az elitekre jellemző folyamatról (Fiorina–Abrams, 2008; Prior, 2013; Robinson–Mullinix, 2016). További kutatásokat igényelne annak megértése, hogy vajon a magyarországi véleményformáló elit kommunikációs környezete zártabb-e, mint a teljes népszerűségé. Az utóbbi időben felvirágzó közösségi média-kutatások (Bene, 2016; Bene–Farkas, 2018) pedig új belátásokkal gazdagíthatnak bennünket a Facebook és a politikai tájékozódás összefüggéseiről. Amint az állampolgárok válogatási mechanizmusait megértjük és feltérképezzük, jobban fogjuk látni a további lehetséges buborékképző eljárásokat is (például a közösségi média algoritmusait).

MELLÉKLET

M1 ábra. A Tállai-ügy megítélése különböző tájékozódási csatorna szerinti bontásban (átlag + standard hibák). 1. oszlop: televízió; 2 oszlop: újságok, portálok; 3. oszlop: Facebook-megosztások.



M2 ábra. A Tállai-ügy megítélése különböző kapcsolathálózati tájékozódási formák szerint (átlag + standard hibák). 1. oszlop: politikai beszélgetések, 2. oszlop: Facebook



JEGYZETEK

- ¹ A kutatást az NKFIH 120070 számú projektje támogatta.
- ² Kmetty Zoltánt az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP 17-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programja támogatta a tanulmány elkészítésében.
- ³ Tállai András 2017. november 11-én jelentette be Facebook-profilján, hogy lakossági bejelentés alapján tárgyalásokat folytatott a Magyar Olaj- és Gázipari Részvénytársaság képviselőivel, akik ennek hatására csökkentették az üzemanyagárakat Mezőkövesd városában és környékén. Az eredeti poszt elérhető: <https://www.facebook.com/tallaiandrasfidesz/photos/a.470960079688006.1073741836.465622183555129/1461247887325882/?type=3&theater> A bejelentés híre bejárta a magyar sajtót, hetekig uralta a napirendet.
- ⁴ A „curated flow” kifejezésnek egyelőre nincs bevett magyar fordítása. A tanulmány által javasolt válogatott folyamat helyett a válogatott áramlás vagy folyam is elfogadható lehet.
- ⁵ Az adatfelvételt a Kutatócentrum végezte el.
- ⁶ Az előkutatás adatbázisa elérhető itt: [„Tállai mol” google-hírek]. Feltöltve: 2018. március 3.
- ⁷ Az online kérdések a 15 perces telefonos adatfelvételeknél hosszabb, ám a személyes kérdésnél rövidebb adatfelvételre nyújtanak lehetőséget.
- ⁸ Kérdés szövege: A következő tévécsatornák közül az elmúlt két napban (tegnap vagy tegnapelőtt) melyeken nézett legalább egy alkalommal megszakítás nélkül legalább 15 percen keresztül híreket?
- ⁹ Kérdés szövege: A következő lapok közül az elmúlt két napban (tegnap vagy tegnapelőtt) melyikből olvasott el legalább egy közéleti témájú cikket?
- ¹⁰ Két kérdést használtunk fel a tipológia felállításához.

- Kérdés1: Az alábbiak közül melyik hírportál cikkeit szokta megosztani a Facebookon? Több válasz lehetséges.
- Kérdés: És melyik oldal cikkeit szokta a Facebookon kedvelni (lájkolni)? Több válasz lehetséges.
- ¹¹ Kormánypárti: közszolgálati televíziós csatornák, TV2, Echo TV, Origo, Lokál, Magyar Hírlap, Magyar Idők, Mandiner.
Jobbik közeli: Hír TV, Alfahír, Kurucinfo, Magyar Nemzet.
Baloldali: RTL Klub, ATV, Index, 24.hu, HVG, 444, Népszava, Vasárnapi Hírek.
- ¹² Kérdés: Kérem, mondja meg, hogy többnyire megegyezik-e a véleménye politikai kérdésekben, vagy többnyire különbözik attól, amit ismerősei megosztanak a Facebook oldalukon?
- ¹³ Két kérdést használtunk fel a peer-to-peer kommunikáció mérésére:
Kérdés1: Ön milyen gyakran szokott politikáról, közéleti kérdésekről beszélgetni családtagjaival, barátaival, ismerőseivel?
Kérdés2: Kérem mondja meg, hogy többnyire megegyezik-e a véleménye politikai, közéleti kérdésekben a családtagjaival, barátaival, ismerőseivel, vagy többnyire különbözik?
- ¹⁴ Saját számítás a felvételek alapján. Az MTA–ELTE-Peripato kutatócsoport 2014-es adatfelvétele elérhető az MTA-TK-KDK repozitóriumában.
- ¹⁵ Elemzésünkben egyben kezeljük a médiumok offline és online platformjait. Ezt elsősorban az indokolja, hogy online mintát elemzünk, és a csak offline olvasók aránya nagyon alacsony ezen a mintán, jellemzőbb a vegyes újságolvasás (vagy csak online). A kérdés itt arra vonatkozott, hogy az elmúlt két napban olvasott-e az adott újságon/hírportálon legalább egy közéleti témájú cikket.
- ¹⁶ A hírolvasás már nemcsak az újságokra, és portálokra koncentrálódik, sokan már (csak) a közösségi médián keresztül tájékozódnak. Ezért megvizsgáltuk azt is, hogy a Facebookon milyen portálok híreit szokta megosztani és vagy kedvelni a kérdezett. Ez a korábbi két hírfogyasztási tipológiához képest egy aktívabb, cselekvőbb válaszolót feltételez, aki nemcsak befogadja a híreket, hanem reagál rájuk, közvetíti ezeket az ismerősei felé. Ebben a tipológiában nem foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy ismerőseinek milyen megosztásait látja a kérdezett.
- ¹⁷ Ha megegyező véleményekkel találkozunk, de egyik párthoz sem köthető, vagy esetleg több párttal is szimpatizál, akkor a „Nem beszélget politikáról ismerőseivel, nem ismeri a politikai véleményüket, nem azonosítható a véleménymiliő” kategóriába tettük a válaszolót
- ¹⁸ A kapcsolathálózati változóknál a leginkább nyilvánvaló az összefüggés, mivel a tipológiák megalkotásában is részt vett a pártpreferencia, illetve a pártszimpátia változó. De a médiaforrások esetében is van mérhető összefüggés, bár jóval gyengébb. Leginkább a televíziós tájékozódást határozza meg a pártszimpátia, a Fideszes pártszimpátiával a televíziós tájékozódási kérdés korrelációja 0,35 volt (a gyakorlatban ez az éta-mutatót jelenti a változók mérési szintje miatt). A pártszimpátia mellett azonban legalább olyan fontos a tájékozódás sokszínűségében a kognitív tényezők szerepe, a magasabb végzettségű, politikailag aktívabb válaszolók többszörös tájékozódást használnak, ami nagyobb valószínűséggel vezet politikailag vegyes miliőhöz.
- Peripato: Válság és Innováció személyes adatfelvétel, 2014 április-május.

IRODALOM

- Adamic, Lada–Glance, Natalie (2005): *The political blogosphere and the 2004 US election: Divided they blog*. HP Labs. Letöltve:<http://www.ramb.ethz.ch/CDstore/www2005-ws/workshop/wf10/AdamicGlanceBlogWWW.pdf> Letöltés időpontja: 2018. március 14.
- Ahlers, Douglas. (2006): News consumption and the new electronic media. *International Journal of Press/Politics*, Vol. 11, Issue 1. 29–52. <https://doi.org/10.1177/1081180X05284317>
- Angelusz Róbert–Tardos Róbert–Terestyéni Tamás (szerk.) (2007): *Média, nyilvánosság, közvélemény*. Szöveggyűjtemény. Budapest, Gondolat.
- Arceneaux, Kevin–Johnson, Martin–Murphy, Chad (2012): Polarized Political Communication, Oppositional Media Hostility, and Selective Exposure. *The Journal of Politics*, Vol. 74, Issue 1. 174–186. <https://doi.org/10.1017/S002238161100123X>
- Arceneaux, Kevin (2013): *Changing minds or changing channels? Partisan news in an age of choice*. Chicago, The University of Chicago Press.
- Bajomi-Lázár Péter (2008): *Média és társadalom*. Budapest, Jaffa.
- Banducci, Susan–Giebler, Heiko–Kritzinger, Sylvia (2017): Knowing more from less: how the information environment increases knowledge of party positions, *British Journal of Political Science*, Vol. 47, Issue 3, 571–588. <https://doi.org/10.1017/S0007123415000204>
- Bene Márton (2016): Virális politika. Állampolgári reaktivitás a képviselőjelöltek Facebook-oldalain. *Politikatudományi Szemle*, Vol. 25, No. 2. 84–110.
- Bene Márton–Farkas Xénia (2018): A közösségi média a 2018-as országgyűlési választások kampányában. In: Szabó Andrea–Böcskei Balázs (szerk.): *Várakozások és valóságok*. Napvilág kiadó. Budapest. pp.
- Bennett, Lance W.–Iyengar, Shanto (2008): A new era of minimal effects? The changing foundations of political communication. *Journal of Communication*, Vol. 58, Issue 4, 707–731. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.2008.00410.x>
- Blekesaune, Alrid–Elvestad, Eiri–Aalberg, Toril (2012): Tuning out the world of news and current affairs – an empirical study of Europe’s disconnected citizens. *European Sociological Review*, Vol. 28, Issue 1. 110–126. <https://doi.org/10.1093/esr/jcq051>
- Blumler, Jay. G.–Katz, Elihu (1974): *The uses of mass communications: Current perspectives on gratifications research*. Beverly Hills, Sage.
- Colleoni, Elanor–Rozza, Alessandro–Arvidsson, Adam (2014): Echo Chamber or Public Sphere? Predicting political orientation and measuring political homophily in Twitter using big data. *Journal of Communication*. Vol. 64, Issue 2. 317–332. <https://doi.org/10.1111/jcom.12084>
- Ceron, Andrea–Memoli, Vincenzo (2015): Trust in Government and Media Slant: A Cross-Sectional Analysis of Media Effects in Twenty-Seven European Countries. *The International Journal of Press/Politics*. Vol. 20, Issue 40. 339–359. <https://doi.org/10.1177/1940161215572634>
- Chen, Hsuan-Ting (2012): Multiple issue publics in the high-choice media environment: media use, online activity, and political knowledge. *Asian Journal of Communication*, Vol. 22, Issue 6. 621–664. <https://doi.org/10.1080/01292986.2012.662518>
- De Vreese, Claes H.–Boomgaarden, Hajo G. (2006): News, political knowledge and participation: The differential effects of news media exposure on political knowledge and participation. *Acta*

- Politica. International Journal of Political Science*, Vol. 41, Issue 4. 317–341. <https://doi.org/10.1057/palgrave.ap.5500164>
- Dobek-Ostrowska, Bogusława–Głowacki, Michał (2015): *Democracy and Media in Central and Eastern Europe 25 Years On*. London, Peter Lang.
- Dutton, William H.–Helsper, Ellen J., Gerber, Monica M. (2009): *The Internet in Britain 2009*. Oxford, Oxford Internet Institute, University of Oxford.
- Eveland William P.–Scheufele, Daniel A. (2000): Connecting news media use with gaps in knowledge and participation. *Political Communication*, Vol. 17, Issue 3. 215–237. <https://doi.org/10.1080/105846000414250>
- Garrett, R. Kelly (2009a): Echo chambers online? Politically motivated selective exposure among Internet news users. *Journal of Computer – Mediated Communication* Vol. 14, Issue 2. 265–285 <https://doi.org/10.1111/j.1083-6101.2009.01440.x>
- Garrett, R. Kelly (2009b): Politically motivated reinforcement seeking: Reframing the selective exposure debate. *Journal of Communication*, Vol. 59, Issue 4. 676–699. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.2009.01452.x>
- Garrett, R. Kelly–Carnahan, Dustin–Lynch, Emily. K. (2011): A turn toward avoidance? Selective exposure to online political information, 2004–2008. *Political Behavior*, Vol. 35, Issue 1. 1–22. <https://doi.org/10.1007/s11109-011-9185-6>
- Gentzkow, Matthew–Shapiro, Jesse M. (2011): Ideological Segregation Online and Offline. *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 126, Issue 4. 1799–1839. <https://doi.org/10.1093/qje/qjr044>
- Gvirsman, Shira Dvir (2014): It's not that we don't know, it's that we don't care: Explaining why selective exposure polarizes attitudes. *Mass Communication & Society*, Vol. 17, Issue 1. 74–97. <https://doi.org/10.1080/15205436.2013.816738>
- Győri Adél–Tímár János (2017): *Adatok az online hírfogyasztásról*. Letöltve: http://mertek.eu/wp-content/uploads/2018/02/online_hirfogyaszta.pdf Letöltés időpontja: 2018. március 14.
- Heeter Carrie (1985): Program selection with abundance of choice: a process model. *Human Communication Research*, Vol. 12, Issue 1. 126–152. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2958.1985.tb00070.x>
- Hopmann, David N.–Wonneberger, Anke–Shehata, Adam–Höijer, Jonas (2016). Selective media exposure and increasing knowledge gaps in Swiss referendum campaigns. *International Journal of Public Opinion Research*, Vol. 28, Issue 1. 73–95. <https://doi.org/10.1093/ijpor/edv002>
- Fiorina Morris, Abrams Samuel (2008): Political polarization in the American public. *Annual Review of Political Science*, Sci. 11. 563–588. <https://doi.org/10.1017/S002238160808050X>
- Flaxman, Seth–Goel, Sharad–Rao, Justin M. (2016): Filter Bubbles, Echo Chambers, and Online News Consumption, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 80, Issue 1. 298–320. <https://doi.org/10.1093/poq/nfw006>
- Fletcher, Richard (2017): Social media and incidental exposure. In: Newman, Nic–Fletcher, Richard–Kalogeropoulos, Antonis–Levy, David–Nielsen, Rasmus Kleis (szerk.): *Reuters Institute Digital News Report, 2017*, 43–44. Letöltve: https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/Digital%20News%20Report%202017%20web_0.pdf?utm_source=digitalnewsreport.org&utm_medium=referral Letöltés időpontja: 2018. március 14.

- Iyengar, Shanto–Hahn, Kyu S. (2009): Red media, blue media: Evidence of ideological selectivity in media use, *Journal of Communication*, Vol. 59, Issue 1. 19–39. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.2008.01402.x>
- Jacobson, Susan–Myung, Eunyoung–Johnson, Steven L. (2016): Open media or echo chamber: the use of links in audience discussions on the Facebook Pages of partisan news organizations, *Information, Communication & Society*, Vol. 19, Issue 7. 875–891. <https://doi.org/10.1080/13669118X.2015.1064461>
- Jansen, David–Neuenkirch, Matthias (2017): News consumption, political preferences, and accurate views on inflation. *De Nederlandsche Bank Working Paper*, No. 549.
- Kmetty Zoltán (2015): Ideológiai és kapcsolathálózati törésvonalak a társadalmi-politikai térben a 2014-es országgyűlési választások előtt. In: Szabó Gabriella (szerk.): *Politika az intézményeken túl: kapcsolatok, interakciók, élmények*. Studies in Political Science. 2015: (1) 8–34.
- Knobloch–Westerwick, Silvia (2012): Selective Exposure and Reinforcement of Attitudes and Partisanship Before a Presidential Election. *Journal of Communication*. Vol. 62, Issue 4. 628–642. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.2012.01651.x>
- Knobloch–Westerwick, Silvia–Kleinman, Steven (2012): Preelection Selective Exposure: Confirmation Bias Versus Informational Utility. *Communication Research*, Vol. 39, Issue 2. 170–193. <https://doi.org/10.1177/0093650211400597>
- LaRose, Robert (2010): The problem of media habits. *Communication Theory*, Vol. 20, Issue 2, 194–222. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2885.2010.01360.x>
- Leeper, Thomas J.–Slothuus, Rune (2014): Political parties, motivated reasoning, and public opinion formation. *Political Psychology*, Vol. 35, Issue S1. 129–156. <https://doi.org/10.1111/pops.12164>
- Levendusky, Michael (2013): *How partisan media polarize America*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Mitchell, Amy–Gottfried, Jeffrey–Kiley, Jocelyn–Matsa, Eva K. (2014): *Political polarization & media habits*. Letöltve: <http://www.journalism.org/2014/10/21/political-polarization-mediahabits>. Letöltés időpontja: 2018. március 14.
- Merakou, Arelina (2013): The Selective Exposure Hypothesis Revisited: Does Social Networking Make a Difference? Letöltve: http://dspace.library.uu.nl/bitstream/handle/1874/262829/AMerakou_3776964_Thesis.pdf?sequence=1 Letöltés időpontja: 2018. március 14.
- Messing, Solomon–Westwood, Sean J. (2014): Selective exposure in the age of social media: Endorsements trump partisan source affiliation when selecting news online. *Communication Research*, Vol. 41, Issue 8. 1042–1063. <https://doi.org/10.1177/0093650212466406>
- Morozov, Evgeny. (2011). *The net delusion: The dark side of Internet freedom*. Philadelphia, PublicAffairs.
- Nelson Jacob L.–Webster James G. (2017): The Myth of Partisan Selective Exposure: A Portrait of the Online Political News Audience. *Social Media + Society*, 1–13. <https://doi.org/10.1177/2056305117729314>
- Neuman, Nic–Dutton, William H.–Grant, Blank (2012): Social Media in the Changing Ecology of News: The Fourth and Fifth Estates in Britain. *International Journal of Internet Science*. Vol. 7, Issue 1. 6–22. ISSN 1662-5544.
- Pariser, Eli (2011): *The filter bubble*. London, Penguin Press.

- Prior, Marcus (2005): News versus Entertainment: How Increasing Media Choice Widens Gaps in Political Knowledge and Turnout. *American Journal of Political Science*, Vol. 49, Issue 3, 577–592. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5907.2005.00143.x>
- Prior, Marcus (2007): *Post-broadcast democracy: How media choice increases inequality in political involvement and polarizes elections*. New York, Cambridge University Press.
- Prior, Marcus (2013): Media and Political Polarization. *Annual Review of Political Science*, 101–27. <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-100711-135242>
- Robison, Josuah–Mullinix, Kevin J. (2016): Elite Polarization and Public Opinion: How Polarization Is Communicated and Its Effects, *Political Communication*, Vol. 33, Issue 2. 261–282. <https://doi.org/10.1080/10584609.2015.1055526>
- Sears, David O.–Freedman Jonathan L. (1967). Selective Exposure to Information: A Critical Review. *The Public Opinion Quarterly*, Vol. 31, Issue 2. 194–213. <https://doi.org/10.1086/267513>
- Severin, Werner J.–Tankard, James W. (2001): *Communication Theories: Origins, Methods, and Uses in the Mass Media*, New York, Addison Wesley Longman.
- Shirk, Susan (2010): *Changing media, changing China*. Oxford, Oxford University Press.
- Szabó, Gabriella–Kiss, Balázs (2012): Trends in Political Communication in Hungary: A Postcommunist Experience Twenty Years after the Fall of Dictatorship. *The International Journal of Press/Politics*, Vol. 17, Issue 4. 480–496. <https://doi.org/10.1177/1940161212452448>
- Stroud, Natalie J. (2008): Media use and political predispositions: Revisiting the concept of selective exposure. *Political Behavior*, Vol. 30, Issue 3. 341–366. <https://doi.org/10.1007/s11109-007-9050-9>
- Stroud, Natalie J. (2010): Polarization and partisan selective exposure, *Journal of Communication*, Vol. 60, Issue 3. 556–576. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.2010.01497.x>
- Stroud, Natalie J. (2011). *Niche news: The politics of news choice*. New York, Oxford University Press.
- Strömbäck, Jesper (2017): News Seekers, News Avoiders, and the Mobilizing Effects of Election Campaigns: Comparing Election Campaigns for the National and the European Parliaments. *International Journal of Communication*, Vol. 11, Issue 3. 237–258. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.2010.01497.x>
- Strömbäck, Jesper–Falasca, Kajsa–Kruikemeier, Sanne (2018): The Mix of Media Use Matters: Investigating the Effects of Individual News Repertoires on Offline and Online Political Participation. *Political Communication*, Vol. 35, No. 3. 413–432. <https://doi.org/10.1080/10584609.2017.1385549>
- Sunstein, Cass R. (2001). *Republic.com*. Princeton, Princeton University Press.
- Sweeney, Paul D.–Gruber, Kathy. L. (1984): Selective exposure: Voter information preferences and the Watergate affair. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 46, Issue 6. 1208–1221. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.46.6.1208>
- Thorson, Kjerstin–Wells, Chris (2016): Curated Flows: A Framework for Mapping Media Exposure in the Digital Age. *Communication Theory*, Vol. 26, Issue 3. 309–328. <https://doi.org/10.1111/comt.12087>
- Van Aelst, Peter–Strömbäck, Jesper–Aalberg, Toril–Esser, Frank–de Vreese, Claes–Matthes, Jörg–Hopmann, David–Salgado, Susana–Hubé, Nicolas–Stepinska, Agnieszka–Papathanassopoulos, Stylianos–Berganza, Rosa–Legnante, Guido–Reinemann, Carsten–Sheafer, Tamir–Stanyer,

- James (2017): Political communication in a high-choice media environment: a challenge for democracy? *Annals of the International Communication Association*, Vol. 41, Issue 1. 3–27. <https://doi.org/10.1080/23808985.2017.1288551>
- Weeks, Brian E.–Lane, Daniel S.–Kim, Dam–Slogi, Lee S.–Kwak, Nojin (2017): Incidental Exposure, Selective Exposure, and Political Information Sharing: Integrating Online Exposure Patterns and Expression on Social Media. *Journal of Computer-Mediated Communication*, Vol. 22, Issue 6. 363–379. <https://doi.org/10.1111/jcc4.12199>
- Zillmann, Dolf–Jennings Bryant (eds.) (1985): *Selective exposure to communication*. New Jersey, Lawrence Erlbaum.
- Wolfsfeld, Gadi–Yarchi, Moral–Samuel–Azran, Tal (2016): Political information repertoires and political participation. *New Media & Society*, Vol. 18, Issue 9. 2096–2115. <https://doi.org/10.1177/1461444815580413>
- Webster, James G.–Ksiazek, Thomas. B. (2012). The dynamics of audience fragmentation: Public attention in an age of digital media. *Journal of Communication*, Vol. 62, Issue 1. 39–56. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.2011.01616.x>

KUTATÁS ELÉRHETŐSÉGE

- Janky, Béla and Kmetty, Zoltán (2017) *Explaining welfare attitudes: general moral principles, issue framing and survey design*. DOI: 10.17203/KDK378 <http://openarchive.tk.mta.hu/378/>

ELITEK KUTATHATÓSÁGA

Kristóf Luca

Szelekció, defenzivitás, pozicionalitás.
Az elit, mint nehezen elérhető társadalmi csoport
kutatásának módszertani problémáiról

SZELEKCIÓ, DEFENZIVITÁS, POZICIONALITÁS

Az elit, mint nehezen elérhető társadalmi csoport
kutatásának módszertani problémáiról*

Kristóf Luca

(MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont)

A tanulmány beérkezett: 2019. 02. 19., opponálás: 2019. 02. 26. – 03. 28., véglegesítés: 2019. 04. 23.

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmány az elit mint nehezen elérhető társadalmi csoport kérdőíves és interjú kutatásának módszertani kihívásait mutatja be egy, a magyar kulturális elitről szóló esettanulmányon keresztül. A szakirodalom és az esettanulmány alapján fő kihívásként a mintavétel, a nemválaszolás és az interjúszituáció problémáit azonosítja a tanulmány. Bemutatja a célcsoport operacionalizálásából, az elit defenzivitásából és a megosztott elitben való kutatói pozicionalitásból adódó nehézségeket, amelyek jelentősen befolyásolják a kutatási eredményeket. A tanulmányban tárgyalt nem valószínűségi mintavételi technikák, az alanyok közreműködésre bírásának különböző módszerei, valamint a kérdezőnek az alannyal szembeni kutatói pozíciójára való reflektálás más nehezen elérhető csoportok kutatói számára is hasznosítható. A populáción belül relatíve kis létszámú és nehezen válaszadásra bírható csoport kutatása ugyanakkor egy hasonló volumenű átlagos kutatáshoz képest nagyobb idő- és költségráfordítást igényel.

Kulcsszavak: elitkutatás ■ módszertan ■ survey ■ interjú ■ nehezen elérhető csoport

Az elitkutatás módszertani problémáiról több évtizedes (főként politikatudományi) nemzetközi szakirodalom áll rendelkezésre. A kutatók mindig is küzdöttek azzal a kihívással, amit ennek a speciális, nehezen elérhető társadalmi csoportnak a vizsgálata jelent. Az elit tagjait ugyanis nehéz elérni, nehéz rávenni a kutatásban való részvételre és bizonyos értelemben nehéz velük interjúzni. Mint minden társadalomtudományos kutatás, az elit kutatása is a társadalmi és hatalmi struktúrákba ágyazódva zajlik. A fizikai és társadalmi távolság leküzdése, kutató és kutatott egymáshoz való viszonya azonban az elitkutatásban speciális problémákat vet fel és speciális reflexiót igényel. Ez az írás arra tesz kísérletet, hogy egy konkrét kutatás tanulságain keresztül tekintse át és helyezze el a magyar társadalomkutatás kontextusában ezeket a szak-

* A tanulmány az NKFIH FK 124042: *Cirkuláció és disszenszus a magyar kulturális elitben* című kutatási projekt keretében készült. A szerző köszönetet mond a segítségért Názer Annának, valamint a Politikatudományi Szemle anonim bírálóinak.

irodalom által tárgyalt problémákat. Célja, hogy bemutassa, hogyan juthatunk minél inkább érvényes és megbízható kutatási eredményekhez ezen a fontos kutatási területen, továbbá mit hasznosíthatunk az elitkutatások tapasztalataiból más nehezen elérhető társadalmi csoportok kutatásában.

A tanulmány a következőképpen épül fel: az első fejezet rövid áttekintést ad az elitkutatások különböző fajtáiról, tárgyalva az elit fogalmát és a kutatásában leggyakrabban alkalmazott módszereket. A második, harmadik és negyedik fejezet a survey és interjú módszerű elitkutatás három legnagyobb módszertani kihívását, sorrendben a mintavétel, a nemválaszolás és az interjúszituáció problémáit mutatja be a magyar kulturális elit esettanulmányán keresztül. Végül a konklúzió megkísérli levonni a nehezen megközelíthető társadalmi csoportok kutatásában általánosítható tanulságokat.

1. MIRŐL BESZÉLÜNK, AMIKOR ELITKUTATÁSRÓL BESZÉLÜNK?

Az elit fogalmának definíciói

Az elit fogalmának társadalomtudományos definíciói általában tartalmazzak egy közös, a klasszikus és az újabb elitelméletekből (Pareto, 1942; Mosca, 1959; Putnam, 1976; Higley–Moore, 1981) levezetett elemet: a hatalom elemét. Az elit tagjait mint hatalmi pozíciók elfoglalóit vagy a hatalom közelségében levő személyeket határozzák meg (Lilleker, 2003; Mikecz, 2012). A talán leginkább bevett definíció szerint, melyet kutatásaim során én magam is használok, az elit tagjai azok, akik rendszeresen és hosszabb időn át részt vesznek olyan döntések meghozatalában, amelyek az egész társadalomra kihatással vannak (Moysen–Wagstaffe, 1987; Best–Higley, 2010). Képességüket arra, hogy befolyást gyakoroljanak networkjük, társadalmi tőkájük, vagy a társadalmi struktúrákban betöltött stratégiai pozíciójuk segítségével érik el (Harvey, 2010).¹ Az elit hálózatai nem homogének, ezért bevett, hogy többes számban, elittekként emlegetjük a különböző csoportjaikat (Woods, 1998). Az elit definíciójának operacionalizását különböző kutatások különféle képpen végzik el, a legegyszerűbb esetben pozíciójuk alapján vonják be a kutatásba az alanyok szűkebb vagy bővebb körét, sokszor azonban a pozicionális mintát kiegészítik reputációs, döntéshozatali vagy relációs megfontolások alapján (melyekről lentebb bővebben lesz szó) (Hoffmann–Lange, 2017).

Az elitkutatások módszertana

Az elitkutatások mind tematikájukat, mind módszertanukat tekintve éppoly változatos képet mutatnak, mint bármely más empirikus társadalomtudományos kutatás. Egyrészt a kvantitatív, számítógépes módszertanok (CSS) fejlő-

désével egyre nagyobb teret nyer a nem kutatási céllal létrehozott adatok (organikus vagy big data)² elemzése, másrészt a kvalitatív vagy kvantitatív dokumentum-, illetve szövegelemzés.³ A hálózatelemzési megközelítést használók is többnyire nyilvánosan elérhető adatokból dolgoznak.⁴

Ezekben a módszerekben az a közös, hogy használatukhoz nem szükséges az elit tagjait elérni – többek között ezért is elterjedt a használatuk. Természetesen azonban az elitkutatás területe is tele van olyan kérdésekkel, amelyek megválaszolásához szükség van a kutatott csoport tagjaitól kapott információkra (is), például ez elit attitűdjei kapcsán. A kutató tehát sokszor „kénytelen” terepre menni, és olyan módszereket alkalmazni, mint az interjú, a kérdőív vagy esetleg a résztvevő megfigyelés (Rodríguez-Teruel–Daloz, 2017) – bár az elitkutatásokban, érthető okokból, ez utóbbi igen ritkán megvalósítható (néhány a mégis létező kutatások közül: Fenno, 2002; Abbink–Salverda, 2012). A kérdőíves vagy interjú kutatásoknak megvan az az előnye a nem kutatási céllal létrehozott adatok vizsgálatával szemben, hogy ez utóbbiaknál a kutató nagyobb kontrollal bír (Rodríguez-Teruel–Daloz, 2017), ugyanakkor a terepmódszerek használatakor számos problémába ütközhetünk.

A terepkutatás szempontjából az elit a nehezen elérhető (*hard-to-reach*) társadalmi csoportok közé tartozik. Az ilyen csoportokat a populáción belüli relatíve alacsony arány és a rejtőzködés egyszerre jellemzi (Balogh–Simon, é. n.). A kutatást ezekben az esetekben több probléma is nehezíti: az alacsony létszám miatt a teljes populációból kiinduló mintavétel igen drága lenne; ugyanakkor nem áll rendelkezésre mintavételi keret vagy olyan lista, amely a csoport tagjait torzítatlanul tartalmazza, ami nagyban megnehezíti a valószínűségi mintavétel használatát. A csoporthoz tartozó egyéneket nehéz beazonosítani; továbbá különböző okokból nem kívánnak részt venni a kutatásban, ami növeli a válaszmegtagadást (Marpsat–Razafindratsima, 2010). A nehezen elérhető populációk szakirodalma ugyan főleg hátrányos helyzetű társadalmi csoportokkal (például hajléktalanokkal, droghasználókkal) foglalkozik, akik sokszor tevékenységük illegális jellege miatt sem kívánnak részt venni egy kutatásban, ugyanakkor megemlítik a nagyon nagy jövedelemmel rendelkezőket is, mint olyanokat, akik szintén nem szeretik, ha kívülről bárki az ügyeikbe avatkozik, így szintén rejtőzködő populációnak minősülnek (Marpsat–Razafindratsima, 2010; Shaghghi–Bhopal–Sheikh, 2011).

A nemzetközi kutatási gyakorlatban leginkább a reprezentatív (parlamentari) eliteket szokták survey segítségével vizsgálni, hiszen ez egy olyan elitcsoport, amely társadalmanként jól összehasonlítható (Best–Lengyel–Verzichelli, 2012). Az elitkutatásokban gyakrabban alkalmazott módszer azonban a félig strukturált interjú. Ennek választása az általános módszertani megfontolásokon (Kvale, 1996) kívül több szempontból is adódik az elit kutatásakor, hiszen sokszor – például egy politikai döntéshozatali kutatásánál (Tansey, 2009) – a releváns populáció nem is akkora méretű, hogy statisztikai elemzésre alkalmas

mintanagyságot érjünk el egy survey segítségével. A szakirodalomban az elit-tagok maguk is a nyitott végű kérdéseket, a beszélgetős interjúhelyzetet preferálják, amely gondolataik kifejtésének nagyobb teret ad, mint a sztenderdizált kérdőív (Aberbach–Rockman, 2002; Harvey, 2010). Az elitkutatás módszertanának irodalma ennek megfelelően leginkább kvalitatív fókuszú, az interjúzáshoz ad tanácsokat, illetve olyan mintavételi problémákkal foglalkozik, amelyek mind az interjú, mind a survey típusú kutatások során felmerülhetnek.

Áttekintő módszertani cikkükben Rodrígez–Teruel és Daloz amellet érvel, hogy a kvalitatív és a kvantitatív módszerek kiválóan kiegészítik egymást az elitkutatás területén (is), így ajánlatos a *mixed methods* módszerét alkalmazni (Rodríguez–Teruel–Daloz, 2017). Saját, itt esettanulmányként bemutatni kívánt kutatásom⁵ is mixed methods módszerű, azaz kvantitatív (survey) és kvalitatív (félig strukturált interjú) módszert kombinál, ezáltal kiválóan alkalmas arra, hogy „állatorvosi ló”-ként illusztrálja a szakirodalomban leírt módszertani dilemmákat. Kiindulópontom – mely evidenciának tűnhet, de talán mégis érdemes hangsúlyozni – a kutatás érvényességére (azaz az arról való megbizonyosodásra, hogy valóban a vizsgált tárgyat célozza-e), illetve *megbízhatóságára* (azaz a kutatás megisméltése esetén hasonló eredményre) való törekvés. E két kritérium megközelítésének legfontosabb (habár nem az egyetlen) összetevője a *teljes hiba* csökkentése. Végző soron minden, az alábbiakban bemutatott módszertani probléma megoldási kísérlete (vagy jobb híján legalább tudatosítása) erre a célra irányul.

Stoop és szerzőtársai a teljes hiba lehetséges összetevőit (amelyet a vizsgált populáció valamint a minta releváns jellegzetességei közötti eltérésként definiálnak), a következőképpen osztályozzák (Stoop et al., 2010):

1. táblázat. A teljes hiba (a táblázatban félkövérrel jelölve az elitkutatás szempontjából különösen problémás hibatípusok)

Teljes hiba						
Mintavételi hiba			Nem mintavételi hiba			
Beclsési hiba	Szelekciós hiba	Nem megfigyelési hiba	Megfigyelési hiba			
		Nemválaszolás	Hiányos lefedettség	Mérési hiba	Feldolgozási hiba	Túlzott lefedettség
		Egység-nem-válaszolás	Tétel-nem-válaszolás			

Forrás: (Stoop et al., 2010)

Az elitkutatásokra nem mindegyik fajta hiba jellemző egyforma mértékben. A mintavételi hibák közül a szakirodalom és a saját tapasztalatom alapján egy-

aránt a szelekciós torzítás jelenti a nagyobb problémát. A nem mintavételi hibák közül egyértelműen kiemelkedik a nemválaszolás problémája. Ez a két hibaforrás a kvantitatív és a kvalitatív adatgyűjtést egyformán érintheti. A konkrét interjúhelyezettel kapcsolatos (azaz megfigyelési), a szakirodalomban elemzett módszertani problémák inkább a félig strukturált interjú esetében merülnek fel. Az alábbiakban ezért a problémákat három nagyobb témába (mintavétel, nemválaszolás és az interjúszituáció problémái) osztva elemzem. A vizsgált eset egy 2018-ban felvett 458 fős, face-to-face, CAPI-kérdéssel felvett survey a magyar kulturális elit körében, amelyet kiegészít 20, félig strukturált interjú az irodalmi elittel.

2. A MINTAVÉTEL PROBLÉMÁJA

Kutatásunk kezdetén – mielőtt a kvantitatív vagy kvalitatív vizsgálat céljára mintát vennénk, bármilyen típusú mintavételt alkalmazunk kutatásunkban – első sorban azt kell meghatároznunk, hogy kiből áll az alapsokaság, amelyből a mintát vesszük, azaz operacionalizálnunk kell az általunk használt elitdefiníciót.

Az elitkutatások egy jó része *pozicionális* definíciót használ. Ekkor első lépésben el kell dönteni, mekkora legyen a vizsgálat elemszáma, majd, hogy az elit mely szektorait vesszük figyelembe mint alapsokaságot, végül azonosítanunk kell a szektorok legfontosabb intézményeit és azok vezetőit (Hoffmann-Lange, 2017). Igaz, hogy ez az elit definíciója nem veszi figyelembe sem azt, hogy a hatalom és a befolyás soha nem korrelál tökéletesen a pozícióval, sem pedig az informális pozíciókat (pl. jó kapcsolatok fontos aktorokkal, jól informáltság, jó alkupozíció). Viszont a definíció nagy előnye, hogy magas a megbízhatósága és történetileg, tehát múltbeli elitek vizsgálatához is alkalmazható.

Politikai elitkutatások gyakran használják a *döntéshozatali (decisional)* definíciót is, amikor a mintát az alapján veszik, hogy résztvevő megfigyelés, jegyzőkönyvek, médiatudósítások vagy interjúk segítségével megállapítják, kik vesznek részt egy adott politikai döntésben (id. mű). Ilyenkor előre ki kell jelölni a vizsgálni kívánt döntési területet – mivel az összes döntéshozatali arénát nem lehet egyszerre vizsgálni, a döntéshozatali mintavétel szűkebb fókuszú lesz, mint a pozicionális.

Végül, a *reputációs* elitdefiníció esetében szakértők (sok esetben maguk is ellitagok) rangsorolják, hogy az adott területen kik számítanak az elit tagjainak (id. mű). A döntéshozatali definícióhoz hasonlóan ezt a módszert sem lehet össznemzeti szinten használni, csak egy adott területen, ugyanakkor remekül alkalmas rá, hogy kiegészítse a pozicionális elitdefiníciót.⁶

A mintavétel típusának kiválasztásáról a kutatók általában a kutatási kérdések és a rendelkezésre álló erőforrások együttes figyelembevételével döntenek. A szelekciós torzítást, azaz, hogy a mintába kiválasztott alanyok nem jól reprezentálják az alapsokaság releváns jellemzőit, nagyban csökkenti a *való-*

színűségi mintavétel, amelynek lényege, hogy a vizsgálni szándékozott populációból minden egyének egyenlő esélye legyen a mintába kerülni. Ez a fajta mintavétel királyi útnak számít a reprezentativitás szempontjából, s a leginkább robusztus módszer, ami a kutatás megbízhatóságát biztosítja (Petkov–Kaoullas, 2016). Fentebb azonban láttuk, hogy a nehezen elérhető társadalmi csoportok esetében ez a legtöbbször nem kivitelezhető. E csoportok esetében a mintavételek speciális fajtáit használják, mint például az RDS (*respondent driven sampling*), a *time-location sampling*, vagy a *capture-recapture* módszer – ezek áttekintéséről bővebben lásd (Bonevski et al., 2014). Ezek többnyire a hátrányos társadalmi csoportok kutatásba való rekrutálásában hasznosak: az RDE esetében például fizetnek a kérdezettnek, hogy további alanyokat toborozzon, a *time-location* módszer pedig közterületek többszöri felkeresésén alapul. Minden nehezen elérhető csoport, így az elit esetén is használatos viszont a *hólabdás* mintavétel, ami a kutatási téma szempontjából releváns néhány interjúalany kiválasztásán alapul, akik aztán további, szerintük releváns interjúalanyokat javasolnak, mindaddig, amíg a minta el nem éri a kutató által előzetesen meghatározott mintanagyságot, vagy az alanyok által említett nevek ismétlődni nem kezdenek. Ez a technika két előnnyel is szolgál: egyrészt megkönnyíti a potenciális alanyok elérését és a kutatásba való bevonását a „beajánlásokon” keresztül (Goldstein, 2002), másrészt egy olyan populáció esetében, ahol a csoporttagság nem pozíción, hanem puhább kritériumokon, például az elit esetében reputáción alapul, nagy segítséget jelent a kutatónak, ha magukkal a csoporttagokkal együtt határozhatja meg a kutatásba bevontak körét, ugyanakkor viszont a felajánlott további alanyok közötti válogatási szempontok érvényesítésével továbbra is kontrollálni tudja, hogy a kutatási téma szempontjából releváns maradjon az interjúalanyok kiválasztása (Tansey, 2009). Előnyei mellett a hólabdás technika hátránya a potenciális egyoldalúság: az interjúalanyok hajlamosak saját magukhoz hasonló, saját köreikhez tartozó újabb alanyokat javasolni, ami könnyen a kutatási eredmények torzításához vezethet (hasonlósági torzítás) (Harvey, 2010), ezért fontos, hogy a hólabdát elindító szereplők köre a kutatási cél szempontjából megfelelően diverz legyen.

A mintavételi hiba két fajtája, a becslési és a szelekciós hiba közül a nehezen elérhető csoportok kutatásában főként az utóbbi problémás. A szelekciós hibát a minta súlyozásával lehet kiküszöbölni, ez azonban értelemszerűen csak akkor lehetséges, ha ismerjük a súlyozandó változóknak az alapsokaságbeli eloszlását, tehát például egy szokásos, „országos reprezentatív minta” esetében. Az elit populációról azonban a legritkább esetben rendelkezünk ilyen statisztikai adatokkal, így a súlyozás nem lehetséges. A becslési hiba ezzel szemben, ami a populáció és a minta mérete közötti eltéréstől adódik, kisebb problémát jelent, mert még abban az esetben is, ha kisebb a mintanagyság, mint egy lakossági felmérésnél, ezt ellensúlyozza, hogy maga az elit alapsokaság viszont jóval kisebb – operacionalizált definíciótól függően pár 100-tól pár 1000 főig terjed.

Kulturális elitkutatásunk esetében az egyik első kihívást az alapsokaság meghatározása jelentette. Egy több évtizede zajló kutatási folyamat 2018-as hullámáról van szó, amelyben először 1993-ban operacionalizálták a kulturális elitet (Szelényi–Szelényi–Kovách, 1995). Ekkor két kiválasztási kritériumot használtak: kulturális vezető pozíció, illetve állami díjak birtoklása. 2001-ben, a kutatás második hullámában ez kiegészült egy „piaci elit” szegmessel, amit könnyűzenészek és könyveladási sikerlisták helyezettei alkottak, valamint egy hólabdás almintával, az úgynevezett reputációs elitel. Ez utóbbiak a többi alminta megkérdezése alapján, mint általuk legnagyobb tekintélyűnek tartott ellitagok kerültek a mintába. 2009-ben a 2001-es mintavétel ismétlődött, 2018-ban pedig reflektálva a kulturális élet változásaira új alminta kategóriaként bevettük a Magyar Művészeti Akadémiát (MMA) és a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia (SZIMA) is bekerült a mintába. Látható tehát, hogy a kutatás során maga a kulturális elit definíciója is bővült, illetve komplexebbé vált, ennek következtében a mintavétel is szofisztikálódott. Ugyanakkor mindvégig törekedtünk arra is, hogy megmaradjon a kutatás különböző hullámait adatainak összehasonlíthatósága, így maradt a pozicionális és reputációs kritériumot kombináló elitdefiníció.

A kulturális szféra legfontosabb intézményeit és azok vezetőit tartalmazza az MTI által kiadott *Magyar Közélet Kézikönyve* (online adatbázis). A kulturális díjak birtokosainak alapsokasága is megtalálható az interneten (Wikipédia). A különböző kategóriákból az előzetesen meghatározott arányok szerint – amelyeket úgy határoztunk meg, hogy egybevégyjenek a 2001-es és 2009-es felvételek arányaival – véletlen mintát vettünk.

2. táblázat. A 2018-as kulturális elitminta almintái (zárójelben, hogy melyik hullámtól kezdve szerepel ez az alkategória a mintákban)

Díjazottak (Kossuth-díj, Széchenyi-díj, etc.) (1993-tól)	145
Egyetemek vezetői (1993-tól)	14
Napilapok vezetői (1993-tól)	8
Heti és havilapok vezetői (1993-tól)	46
Tájékoztatási intézmények vezetői (1993-tól)	22
Tudományos és kulturális intézmények vezetői (1993-tól)	42
MTA tagok (1993-tól)	42
Könnyűzenészek (Fonogram-díj) (2001-től)	20
Bestseller szerzők (2001-től)	20
Reputációs elit (2001-től)	45
MMA-tagok (2018-tól)	21
SZIMA-tagok (2018-tól)	21
Összes	450

A kutatás kvalitatív részében az irodalmi élet elitjét (20 fő) vizsgáltuk. A pozícióalapú kiválasztás e populáció esetében szóba sem jöhetett. Első interjúalanyaink esetében saját laikus tudásunkat vettük alapul arról, hogy az illető „híres, kortárs magyar író-e”. Mint a kutatás során kiderült, a laikus közönség, amelynek mi, kutatók is részei vagyunk, az elit prózát író tagjait sokkal jobban ismeri, mint a csak, vagy elsősorban költészettel foglalkozókat, kiinduló listánkon így a prózaírók felülreprezentáltak voltak. A szépirodalmi mezőben ugyanakkor, mint kiderült, reputációjuk szerint a költők a prózaírókkal azonos súlyt, szerepet foglalnak el – természetesen a két csoport között átfedések is vannak, az elit e két műfaj szerint sem hálózatait, sem egyéb jellemzőit tekintve nem különül el. A kiinduló lista műfaji torzítását a hólabdás eljárásban sikerült korrigálnunk. A kortárs magyar irodalmi elit meglepően kicsinek bizonyult: 20 interjúnkkal az említett nevek gyakoriságán alapuló becsléseink szerint a reputációs elit mintegy felét be tudtuk vonni a kutatásba.

A kutatás egyik fókuszja az irodalmi szekértáborok voltak, így a hasonlósági torzítást ebben a dimenzióban mindenképpen kezelni kellett valahogy, ez azonban nem bizonyult maradéktalanul sikeresnek. A kiinduló interjúszettben igyekeztünk az irodalmi élet fontos intézményeit (Írószövetség, Szépírók Társasága, SZIMA és MMA irodalmi tagozatai) reprezentálni, azonban a részvételi hajlandóság egyenetlen volt: nehezebb volt, bár végül sikerült néhány olyan író bevonni, akik valamilyen módon a kormányzati kötődéssel azonosított szervezetekben (MMA, KMTG) tevékenykednek. A hólabda továbbgördítésekor nem volt jellegzetes különbség a reputációs ajánlásokban aszerint, hogy milyen szervezeti kötődéssel rendelkeztek az alanyok, mégsem zárhatjuk ki teljesen ebben a kérdésben a szelekciós torzítást.

3. A NEMVÁLASZOLÁS PROBLÉMÁJA

A nehezen elérhető csoportok kutatásának legnagyobb nehézsége talán a mintába beválasztott egyének elérése, és közreműködésre való rábírása. A korábbi *1. táblázat* kategóriái szerint tehát a nem mintavételi és nem megfigyelési hibán belül a nemválaszolás, és különösen az egység-nemválaszolás (unit non-response) problémás, azaz, amikor a megfigyelés egysége (az egyén) nem elérhető.⁷ Az egység-nemválaszolás két fajta problémából adódik össze: az első esetben el sem tudjuk érni a kiválasztott csoporttagot, a másodikban elérjük, de megtagadja a válaszadást. Mindkét fajta probléma azt eredményezheti, hogy torzul a mintánk, és mindkettőnek vannak speciális nehézségei az elit körében. A nemválaszolás szinte soha nem véletlenszerű, azok az elittagok, akiket nem tudunk megközelíteni, releváns jellemzőikben szisztematikusan külön-

böznek azoktól, akiket igen. Nagyon ritka azonban az olyan kutatás, amikor pontosan tisztában vagyunk azzal, hogy miben áll ez a szisztematikus különbség (Goldstein, 2002). Egy ilyen esetben Montgomery és szerzőtársai nyilvános adatbázis alapján le tudták ellenőrizni, hogy az amerikai elnökjelölti kampányokhoz adakozók közül kik azok, akik válaszoltak a levélben elküldött kutatási kérdésekre: nem meglepő módon a nagy összeggel, korai időpontban adakozók (tehát azok, akik lehetővé tették, hogy az elnökjelölt kampánya egyáltalán elinduljon, egyfajta adakozói elit) szisztematikusán nem válaszoltak (Montgomery et al., 2008). A szisztematikus nemválaszolás természetesen mindenfajta survey kutatásban problémát okoz (Stoop et al., 2010), az elitek esetében azonban olykor olyan méreteket ölt, ami már az egész kutatás kivitelezését ellehetetleníti.

A nem elérhető válaszadó

A nemválaszolás egyik összetevője tehát az elit elérésének nehézsége. Pozicionális mintavétel esetén kisebb a probléma, mert ott mindenképpen van egy, valamilyen intézményhez kötődő hivatali út, amit (ha nem sikerül kikerülni) meg lehet próbálni végigjárni. Az elit azonban többféle módon is igyekszik szeparálni magát a társadalom többi részétől (Mikecz, 2012). Az elitagokat igen gyakran veszik körül kapuőrök (Marland–Esselment, 2018): pozícióban lévő személy esetében titkárság, asszisztens, de például híres művészek esetében is menedzser, vagy esetleg egy családtag segít az elittag napirendjének megszervezésében. Először tehát őt kell meggyőzni, hogy a kérdezőt az elittaghoz odaengedje. Az, hogy a kutatók mennyire lehetnek erőszakosak a kapcsolatfelvétel során, meglehetősen kultúrafüggő: míg például az Egyesült Államokban udvariatlannak számít a „nyomulás”, addig egy kutatásban az orosz elit tagjait átlagban 15-20-szor is fel kellett hívni a sikeres interjúhoz, mert nem szerettek hosszú távra előre tervezni (Rivera–Kozyreva–Sarovskii, 2002). Vagy például, amíg Skandináviában egy asszisztens akár egy miniszter mobilszámát is kiadhatja a kutatónak, Franciaországban ez még egy kisvárosi polgármester esetében sem fordulhat elő (Rodríguez–Teruel–Daloz, 2017).

Saját kutatásomban az a probléma is felmerült, hogy a kulturális díjaik vagy tekintélyük által kiválasztott személyek egyáltalán hol érhetőek el, hiszen szabadúszó művészekként sokszor nincs munkahelyük sem. Nehézséget jelentett az is, hogy a kulturális elit ilyen tagjai magas átlagéletkorukból adódóan sokszor nem használnak emailt. Amennyiben tehát az interneten elérhető nyilvános e-mail címek, telefonszámok, illetve a Közéleti Kézikönyv elérhetőségei nem működtek, további erőfeszítésekre volt szükség. Én, illetve a 450 fős survey adatfelvételét végző cég egyik vezetője, N. személyesen kapcsolatba léptünk azokkal a szakmai szervezetekkel, a segít-

ségüket kérve, amelyeknek az elérni kívánt elittagok tagjai voltak. Ez, szervezettől függően hol működött, hol nem. Az ezek után is hiányzó elérhetőségeket pedig személyes kapcsolatháló útján kellett megszerezni, aminek sikerében nagy szerepet játszott az adatfelvevő cég tulajdonosainak erős beágyazottsága a magyar kulturális elitbe. Ez – a kutatási design megalkotásakor egyébként előre nem látott körülmény – az egész adatfelvétel lebonyolítása során kulcsfontosságúnak bizonyult a nemválaszolási probléma kiküszöbölésében. Az adatfelvevő cég vezetői, N. és H. tehát felhasználták meglévő kapcsolataikat kulturális újságírókkal, rádiósokkal, hogy rajtuk keresztül szerezzék meg az ismert, a médiában gyakran meginterjúvolt kulturális szereplők kontaktjait. Ezenkívül saját személyes ismeretségi körükben hólabdákat indítottak a különböző kulturális szegmensekben (pl. képzőművészet, matematikusok), ahol egy-egy segítőkész ismerős akár minden mintába eső pályatársa elérhetőségét meg tudta adni. Az adatfelvétel befejező szakaszában, a reputációs elit lekérdezésekor N. beszámolója szerint az elért már teljesen a személyes csatornákra szűkül, ismeretsegeken és interjúalanyok ismeretségein keresztül.

A kutatás kvalitatív részében, az irodalmi elitnél az elittagok elérése jóval egyszerűbbnek bizonyult. Megkönnyítette az a körülmény is, hogy az írók számára hovatovább a közösségi média bevett marketing és kommunikációs csatornává vált: hivatalos Facebook-oldalukon keresztül kommunikálnak olvasóikkal, így ott egy egyszerű chat-üzenettel könnyen elérhetők. Ennek hiányában emailt írtam, amire szinte mindenki válaszolt. A mintavétel hólabdás karaktere azt is lehetővé tette, hogy az interjúalanyoktól elkérjük pályatársaik emailcímét.

A válaszmegtagadás

Ha végül sikeresen elértük a nehezen megközelíthető csoportunk tagjait, akkor már „csak” meg kell győzni őket, hogy vegyenek részt a kutatásban, ami az egész kutatás során talán a legnehezebb feladat. Az elitek erre definíciószerűen nehezen rávehetők, saját fontosságuknak és hatalmuknak tudatában vannak (Cunningham-Sabot, 1999). Míg a (demokratikus) politikai elit fenntartani kívánt arculatához valamelyest azért hozzátartozik a nyitottság, a gazdasági elitre ez egyáltalán nem jellemző (Rodríguez-Teruel-Daloz, 2017). Különösen nehezen bevonhatóak az elit elitjéhez, vagy másképpen az ultra-elithez tartozók (Zuckerman, 1995; Stephens, 2007), Ők azok, akik nemcsak, hogy a társadalom átlagához képest nagyobb hatalommal és befolyással bírnak, hanem még egy átlagos elittaghoz képest is – a politikai elit esetében ilyen lehet egy miniszter vagy más top vezető, a gazdasági elitnél a legnagyobb cégek, bankok vezetői, a kulturális elitnél pedig a legelismertebb, legnagyobb tekintélyű kulturális szereplők.

Egy elittag számos elfoglaltsága között nem prioritás a tudományos kutatás, ráadásul előfordul, hogy – az újságírókhoz hasonlóan – a tudományos kutatókkal szemben is bizalmatlan, gyanakvó (Petkov–Kaoullas, 2016). Amerikai kutatók például azt tapasztalják, hogy a jobboldali politikai elitet nehezebb elérni, mert ők a médiáról és az akadémiai szféráról egyaránt negatív véleményekkel vannak (Marland, 2018). Oroszországban ezzel szemben időnként az okoz problémát, hogy a kutatókban az adatgyűjtésük miatt titkosszolgálatok embereit gyanítják (McEvoy, 2006). Az elit hozzáállása időben is változhat: az MTA kutatássorozatában 2001 és 2009 között növekedett meg nagymértékben az elutasítás a kulturális elit körében: míg korábban a kutatásból való kimaradás okozott sértettséget, a kétezres évek végére tömegessé vált a tiltakozás a megkereséssel kapcsolatban.⁸

Cunningham–Sabot (1999) találó kifejezéssel *defenzív eliteknek* nevezi az akadémiai kutatással szemben ellenséges elitsoportokat. A politikai elit körében az elfoglaltság és a gyanakvás az inkumbens elit esetében adódik a leginkább össze. Náluk könnyebben elérhetőek a feltörekvő politikai erők vezetői (Csurgó–Kristóf–Légmán, 2012), vagy éppenséggel a bukott politikusok (Bányai–Légmán, 2011).

Fontos tehát, hogy a kutatónak sikerüljön eloszlatni az esetleges gyanakvást, és felkelteni a kutatás iránti érdeklődést. Ezt a célt szolgálja a megfelelő (intézményi) felkérőlevél, amely érthetően elmagyarázza a kutatás célját, és mindenképpen kitér az adatok kezelésére, az anonimitásra is (Goldstein, 2002). Ezen kívül már itt részletezni kell az interjú körülményeit (meddig tart, ki készíti, milyen típusú kérdéseket fog feltenni, a válaszokat hogyan rögzíti). A felkérőlevélnek igen sok információt kell tartalmaznia, a megfelelő rövideg érdekében nagyon tömören. Gyakori tanács, hogy magyarázzuk el azt is, miért érdeke az elittagnak válaszolni a kérdéseinkre. Ám éppen az anonimitás kritériuma az, amely az elittag számára esetleg vonzó PR-szemponthoz nem összeegyeztethető. Saját kutatásomban ezért inkább az elit tagjainak kötelességérzetére, illetve önérzetére egyszerre igyekeztem apellálni:

„Kutatásunk számára nagyon fontos, hogy a kulturális elit különböző csoportjai kellően reprezentálva legyenek, ezt az összes adatfelvételi hullám során szigorú mintavételi szabályokkal biztosítjuk. Ezért különösen nagy segítség lenne számunkra, ha elvállalná a beszélgetést, hiszen ebben a speciális csoportban, ami a magyar kulturális elit, egyetlen válaszadónk sem helyettesíthető könnyen valaki mással.” (részlet a felkérőlevélből).

A sikeres interjúzáshoz azonban sokszor kevés az emailés vagy telefonos kapcsolatfelvétel és a gondosan megfogalmazott felkérőlevél. A szakirodalom (mint bármely más kutatási terep esetén) hangsúlyozza a terepen való jelenlét, a személyes kapcsolatépítés fontosságát (Goldstein, 2002).⁹ Ugyanakkor fontos az állandó reflexió arra, hogy a személyes ismeretség irányában tett adatgyűjtés torzíthatja a mintát. A személyes kapcsolatok kiépítése az elitkutatás ese-

tében kifejezetten nehéz és időigényes. Petkov és Kaoullas javaslata szerint érdemes közvetítőt használni az elithez való bejutásban – egy olyan személyt, aki bemutatja és hitelesíti a kutatót, és tisztában van a kutatás kontextusával (Petkov–Kaoullas, 2016).

A kutató hitelességének problémája, amely a gyanakvás leküzdésének kulcskérdése, más tekintetben is felmerül: a *pozicionalitás* kérdésével kapcsolódik össze. Ez a fogalom arra utal, hogy a kutató interjúalanyhoz viszonyított pozíciója befolyásolja a válaszadási hajlandóságot – és magukat a válaszokat is. Különösen erős ez a probléma megosztott társadalmakban (McEvoy, 2006). Ellenséges pozicionalitásról beszélhetünk, amikor két rivális elitcsoport közül a válaszadó a másikhoz tartozónak érzékeli a kutatót (Petkov–Kaoullas, 2016), amiből kialakulhat egy negatív hólabda, azaz az adott elitcsoport többi tagja is elérhetetlenné válik a kutatás számára. Így, bár általánosságban előny lehet a kutató akadémiai szférán kívüli ismertsége, mert reputációs erőforrásként szolgálhat, ugyanakkor a kutatások bekerülése a közéleti diskurzusba óhatatlanul állásfoglalásként hathat a potenciális interjúalanyok szemében. Összefoglalva, az elutasításoknak egyértelműen társadalmi-hatalmi kontextusa van, ráadásul ez a kontextus korántsem független magától a kutatási témától, így a nemválaszolás szisztematikus lesz.

Kutatássorozatunkban, az elutasításokra felkészülve már a korábbi hullámokban is háromszor akkora mintát vettünk, mint amennyit survey-nk végső elemszámaként (450) el szerettünk volna érni, így minden elittaghoz ugyanabból az almintából hozzá volt rendelve két pótelttag is. Az elutasítás összesen 236 főt tett ki, ennek eloszlása viszont a kulturális elit különböző almintáiban egyenetlen volt. Az adatfelvétel lezárulása után megpróbáltuk kielemezni azokat a dimenziókat, amelyek az elutasítási rátákat jellemezték. Az egyik azonosított jellemző a mintába való bekerülés módja volt. N. elmondása szerint a három nagy szakmai szervezet (MTA, MMA, SZIMA) tagjai eltérően álltak a kutatáshoz. Az MMA, mint a mintavétel leírásánál említettem, újonnan került a mintába annak köszönhetően, hogy a kulturális életben az utóbbi években a kormányzat támogatásával erős pozíciókra tett szert. Mint az a kutatás során is kiderült, az MMA több tagja is korábban mellőzöttnek érezte magát, így az elitkutatásban való részvételre való felkérést pozitívan értékelte. Az MTA- és SZIMA-tagok viszont jóval kevesebb érdeklődést tanúsítottak.

Az úgynevezett „piaci elit”, tehát a bestseller szerzők és a könnyűzenészek (akik egyébként is több szempontból „kilógnak” a kulturális elit többi tagja közül) szintén érdektelennek találták a kutatást. H. és N. személyes kapcsolatai is jóval kevésbé terjedtek ki rájuk, így ez sem ösztönözte őket a részvételre. Az elutasítások aránya és hangneme egyaránt különbözött aszerint is, hogy Budapesten vagy vidéken próbálkoztak a kérdezők. A vi-

déki kulturális intézmények vezetői kifejezetten készségesnek bizonyultak. N. véleménye szerint a kutatásban való részvételt a munkájukhoz kapcsolódó feladatnak fogták fel, és mint ilyet, kötelességszerűen vállalták. „Pesten” a vezetők hozzáállása ettől eltérőnek bizonyult: nem egyszer történt durva hangnemű elutasítás, vagy a kérdező odarendelése, majd mégis elküldése.

Az elutasítás indokai az egyszerű „nem ér rá” vagy „nem érdekli”-tól a legváltozatosabb, néha meghökkentő esetekig terjedtek. Az egyik kulturális ellitag a felkérőlevél nem egészen friss keltezéséből (amelyet az okozott, hogy a több száz válaszó megkeresése időbe telt az adatfelvevő cégnek) azt a következtetést vontta le, hogy őt bizonyára csak „sokadik körben, mások helyett” kerestük meg, ami a megbecsülés hiányára vall. Míg több alany is megjegyezte, jólesik neki, hogy „ezek szerint az elithez tartozik”, voltak megkeresettek, akik kétségeiket fejezték ki, hogy ők valóban az elit tagjai-e. Őket persze többnyire meg lehetett győzni, volt azonban kulturális tekintély szempontjából kifejezetten az ultraelithez tartozó alany, aki magát az elitkutatás koncepcióját kérdőjelezte meg, hosszabb, H.-hoz intézett levélben fejtve ki az elit fogalmával szemben érzett elvi ellenszenvét. Mások az anonimitás miatt aggódtak: egy szintén ultraelit-tag gondosan elolvasta egy korábbi tanulmányomat, amelyet szakmai referenciaként csatoltunk a felkéréshez, és kétségek merültek fel benne amiatt, hogy az abban szereplő anonim módon idézett egyik interjúalany némi utánajárással esetleg beazonosítható. Egy irodalmár az egyszerű „nincs kedvem” helyett egy rendkívül szórakoztató, irodalmi értékkel bíró rövid történetet talált (ki) kifogásként, amelyet azonban itt az anonimitás megszegése nélkül nem idézhetünk. Többször előfordult ugyanakkor, hogy bár a hivatalos céges megkeresésre elutasítás volt a válasz, az ellitagok H. másodszeri, már személyes megkeresésére „csak az ő kedvéért” vállalkoztak az interjúra, így ő az adatfelvételi folyamatban fontos közvetítő személlyé vált. Néhány esetben az ellitagok kérésére N.-nek személyesen kellett felvennie a kérdőívet.

Az ultraelit (amely a mi esetünkben a legnagyobb tekintélyű kulturális szereplőket, azaz a reputációs elitet jelentette) bevonása, amit a szakirodalom speciális nehézségként tárgyal, a közvetítő személy személyes kapcsolathálóján keresztül sikeresen megtörtént. Természetesen a reputációs elitből is voltak, akik nem vállalták az interjút. Leggyakrabban időhiányra hivatkoztak, mivel az ultraelit egyes tagjai az év nagy részét külföldi munkákkal töltik. Az egyik legtekintélyesebb ellitaggal 4-5 hónapig tartott megszervezni a végül sikeres interjút. Egy másikuk egy decemberi nap délutánját jelölte meg mint első szabad időpontot az interjúra – a júniusi megkereséskor. Hogy ezt nem burkolt elutasításnak szánta, arra utal, hogy még a felesége telefonszámát is megadta, hogy a megadott decemberi napon majd őt kell hívnia a kérdezőnek a pontos kezdési időpontért. Mindez az inter-

júszervezési nehézség az adatfelvétel jelentős időbeli elhúzóadását eredményezte: összesen 8 hónapig, 2018 januártól szeptemberig tartott, ami egy átlagos hasonló nagyságú lakossági adatfelvétel többszörösét jelenti.

Problémát jelentett a defenzív elit megjelenése is, ami a média-almintát csaknem elrontotta. Az előző, 2009-es adatfelvételi hullám óta ugyanis a print napilapok, a megyei lapok kivételével nagyrészt megszűntek. Az egységesen a Mediaworks vállalat által tulajdonolt megyei lapok főszerkesztői pedig egységesen bizonyultak elérhetetlennek a kutatás számára. Az almintát ezért online lapok főszerkesztőivel kellett feltölteni. Ez a szisztematikus elutasítás tehát valamelyest bizonyosan torzította a mintát (szerencsére nem népes, 8 fős csoportról van szó). Ugyanakkor, előzetes félelmeimmel szemben az állami kulturális intézmények vezetői nem viselkedtek nagy arányban defenzív módon. Egy intézményvezető válaszolta csak óvatosan a megkeresésünkre, hogy először kérjünk engedélyt a kulturális államtitkártól. Azzal a feltétellel viszont almintától függetlenül többször éltek az alanyok, hogy csak akkor válaszolnak, ha a kérdőívben „nincs politika”.

A defenzivitás és a pozicionalitás problémája a kutatás kvalitatív részében, tehát az író-interjúknál is előkerült: eleve végig kellett gondolnom, melyik interjúalanynak érdemes a felkéréssel linkeket is küldennem korábbi kutatásaim sajtóvisszhangjáról, és kik azok, akiknél inkább kontraproduktív lenne olyan médiumokban való megjelenéssel büszkélkedni, amelyekkel ők valószínűleg kevésbé szimpatizálnak. Az irodalmi élet kormányzathoz közel álló, szervezeti csúcspozícióiban lévő szereplőit (akikről az interjúkban rengeteg szó esett pro és kontra, ezért mindenképpen szerettem volna őket a hólabdába bevonni) eleve úgy kerestem meg, hogy egy közvetítő személyre legalább referenciaként hivatkozhassek. De hiába hivatkoztam közös ismerős kollégára, vagy akár egy esetben többszörös családai ismeretségre, nem sikerült az irodalmi élet „erős embereivel” interjút készítenem, ami az egyébként könnyen gurítható hólabdás mintában szisztematikus nemválaszolási torzítást okozott.

4. AZ INTERJÚSZITUÁCIÓ PROBLÉMÁI

Az elit a nehezen elérhető társadalmi csoportok között speciális helyzetű a tekintetben, hogy az egyéb interjúk kutatási helyzetek nagy részével ellentétben (Kvale, 1996) ebben az esetben a hatalmi egyensúly az *alany javára* billen (Richards, 1996; Cunningham-Sabot, 1999). Az elitág társadalmi státusza szerint előnyben van a kérdezővel szemben, ráadásul a válaszadással is ő tesz szíveséget a kutatónak (Rivera–Kozyreva–Sarovskii, 2002; Mikecz, 2012). Ezen előnyeiire támaszkodva megkísérelheti irányítani az interjúszituációt (Burnham–Lutz–Grant 2008; Morris, 2009). Ezt az eleve fennálló egyenlőtlenséget még

súlyosbíthatja a nemi és életkorbeli különbség az elittag és a kérdező között (Stephens, 2007; Boucher, 2017). Ez a probléma igazán élesen a kvalitatív kutatások esetében merül fel, ahol a kérdezőtől többek között magabiztosság, professzionális imidzs és felkészültség kívánatik meg a hatalmi egyenlőtlenség balanszírozására (Lilleker, 2003; Mikecz, 2012). Az interjúra előzetes desk research-el való felkészülés, valamint a pilot kérdezés technikái is segíthetik a kutatót (Harvey, 2010; Mikecz, 2012; Rodríguez-Teruel–Daloz, 2017). Az interjúk sikeres lebonyolításához szükséges továbbá a kérdező flexibilitása, azaz a félig strukturált interjúk esetében készség az eltérésre az eredeti vezérfonaltól, ami azonban mind az érvényesség, mind a megbízhatóság szempontjából kihívást jelent (Berry, 2002).

A legnagyobb kihívás az interjúszituációban tehát a pozicionalitás, azaz a kutató és az alany közötti viszony, amely állandó reflexiót igényel (Herod, 1999; Welch et al., 2002; Harvey, 2010; Petkov–Kaoullas, 2016). Leggyakrabban az *insider/outsider* megkülönböztetés a hangsúlyos, azaz, hogy a kutató rendelkezik-e valamilyen, a kutatás szempontjából releváns közös tulajdonsággal az elittagokkal, ami megkönnyíti számára az adatgyűjtést (Morris, 2009; Harvey, 2010). A legtöbb módszertani cikk (Herod, 1999; Welch et al., 2002) az „informált kívülálló” pozícióját tartja a leginkább hatékonynak, mint olyasvalakiét, aki az elit percepciója szerint semleges, de van valamelyes rálátása az elitben zajló folyamatokra. A kívülálló és a bennfentes ugyanakkor nem diszkrét kategóriák, inkább egy kontinuumként képzelhetők el, amin a kutató pozíciója a kutatás közben is változhat (Mikecz, 2012). Az egyik leginkább érdekes esettanulmány a pozicionalitás kapcsán egy véletlen természetes kísérletet ír le, ahol egy francia város önkormányzatának elitjével nagyjából azonos időben próbált interjúkutatást készíteni a helyi egyetem kutatónöje, illetve egy amerikai kutató. Az elit igen kétarcúan viselkedett: az amerikai kutató külföldiként a helyi politikában teljesen kívülállónak, így egyben veszélytelennek minősült, következésképp készségességet tapasztalt, míg a francia kutatónak információkat adni potenciális politikai veszélyforrást jelentett, így előle elzárkóztak. Ugyanez a kutató ugyanebben a témában külföldön, outsidersként interjúzva jóval nagyobb nyitottságot tapasztalt (Cunningham-Sabot, 1999).

Kvantitatív elitkutatások esetében az interjúszituációban felmerülő problémákról jóval kevesebb szó esik. A *megfigyelési hibák* (például a kérdőív vagy a kódolás, feldolgozás hibái) nem rejtenek olyan speciális problémákat a nehezen elérhető csoportok esetén, mint a mintavétel szelekciós torzítása vagy az egység-nemválaszolás. Sőt, az elit számára a magas iskolázottság és a társadalmi státusz a kérdőív kérdéseinek sztenderd értelmezését inkább megkönnyíti, ami a hibát csökkentő tényező lehet (Stoop et al., 2010). A *nem megfigyelési hibák* közül a tétel-nemválaszolás (*item non-response*) az, amely a már megkezdett interjúhelyzethez kötődik: ez a fogalom ugyanis azt jelöli, amikor az alany bizonyos kérdésekre valamilyen okból nem válaszol. A surveyt hasz-

náló kutatók tapasztalatból tudják, hogy különböző kultúrákban mik számítanak kényes kérdéseknek – klasszikus példa a jövedelem vagy a pártpreferencia (Stoop et al., 2010) –, de például Oroszországban az elit esetenként akár még sztenderd demográfiai kérdésektől is gyanakvóvá válik (Rivera–Kozyreva–Sarovskii, 2002). Természetesen, ahogy az egység-nemválaszoláshoz már tárgyaltuk, a tétel-nemválaszolás sem véletlenszerű. Különböző elitcsoportok különböző mértékben lehetnek gyanakvóak jövedelmüket, politikai nézeteiket vagy egyéb attitűdjeiket firtató kérdésekre.

Kvantitatív elitkutatások esetében – ha nem maga a kutató interjúzik – kulcskérdés a megfelelő kérdezők és módszer kiválasztása. Kulturális elitkutatásunkban a mérési hibát személyes (face-to-face) kérdezéssel és CAPI-, azaz laptopra programozott kérdőívvel igyekeztünk a lehető legalacsonyabban tartani. Kérdezőbiztosokként nem az adatfelvevő cég alaphálózatát, hanem egy, a vezetők által kiválasztott válogatott kérdezői csapatot alkalmaztunk, akiket igyekeztünk felkészíteni az erősen egyenlőtlen interjúszituációból fakadó nehézségekre, így például arra, hogy a kulturális elit tagjai elvárják, hogy az interjúzók „képben legyenek” róluk, ezért olyan instrukciót adtunk, hogy a kérdezés előtt lehetőleg tájékozódjanak az alany munkásságáról az interneten. Még a kutatás egy korábbi hullámában történt meg az, hogy egy rendkívül ismert ultraelit-tag már rögtön az interjú elején gyakorlatilag kihajította a kérdezőt, aki feltette neki a kérdést, hol és mikor született. E tapasztalat alapján a kérdezőbiztosok tréningezésekor felhívtam rá a figyelmet, hogy ha úgy érzik, az alany elvár tőlük bizonyos ismereteket, a demográfiai kérdéseknél kérjenek elnézést, és hivatkozzanak a survey módszertanára, ami miatt mindenkinek fel kell tenniük ugyanazokat az evidens kérdéseket.

Mivel a kutatásnak ez már többedik hulláma, előzetes tudásunk volt arról, hogy az elit tagjai milyen kérdéseket tartanak kényesnek. A felmenők identitását (sváb, szlovák, zsidó, stb.) és az elittag vallásosságát firtató kérdéseket kihúztuk, mivel ezek már korábban érzékenységeket sértőnek bizonyultak. Az elittagok jövedelmére eleve nem voltunk kíváncsiak, a politikai attitűdök vizsgálatáról viszont nem szerettünk volna lemondani, ezért azokat, a bevett módszer szerint, a kérdőív végére hagytuk. Volt azonban néhány meglepő, de tanulságos eset, amikor általunk teljesen ártalmatlannak gondolt kérdés váltott ki tiltakozást – például a szabadidő eltöltési itemsorból a *Milyen gyakran találkozik a barátaival?* kérdés, amely mögött egy megkérdeztünk valamiféle összeesküvés utáni firtatást gyanított.¹⁰ Másokat, akik hátrányosabb társadalmi helyzetű családból származtak, a szüleik egykori kapcsolatrendszerére vonatkozó kérdés háborított fel, amely ezek szerint óvatosabb megfogalmazást vagy bővebb kérdezői felvezetést igényelt volna.

A tétel-nemválaszolás összességében nem okozott gondot (egyedül a pártpreferencia esetében érte el a 14,4 %-ot). A magasan iskolázott elittagoknak a bonyolultabb kérdések sem okoztak gondot. Egyedül az a kérdés-sor bizonyult túlságosan nehéznek, amikor általuk nagyra tartott kulturális szereplők neveit kellett felsorolniuk, ez még az elittagoknak sem ment könnyen, sokan bosszankodtak, amiért hirtelen nem jutnak eszükbe nevek.

A kulturális elitkutatás egymást követő hullámaiban egyre rövidebb volt az a kérdőív-hossz, amit még elfogadhatónak éreztünk. 2001-ben csaknem másfél órás, 2009-ben 60 perces, 2018-ban pedig már csak 50 perces kérdőívvel dolgoztunk. Ez természetesen információvesztéssel járt, de inkább lemondtunk az olyan témákról (mint például a kulturális elit jövedelme és vagyona), amelyek nem kapcsolódtak közvetlenül fő kutatási kérdéseinkhez, annak érdekében, hogy az interjúkat be tudjuk fejezni. Lakossági felmérések tapasztalatai alapján az egy órás terjedelem a face-to-face kérdezés esetén is erősen feszegeti az alanyok türelmének határait. Így az elit survey pilot kérdezései során ezt az időhatárt igyekeztünk mindenképp betartani. A tapasztalat aztán azt mutatta, hogy az elittagok, ha már egyszer beengedték a kérdezőt, nem kifogásolták a kérdőív hosszát.

Az elit speciális csoportnak mutatkozott abban is, ahogy a kérdőív kérdéseihez álltak. Az mindig is gondot okozott, hogy bár a felkérőlevél egyértelműen leszögezte a zárt kérdések – számítógéppel rögzített válaszok formáját, sokan egy-egy zárt kérdés kapcsán is szívesen kifejtették (volna) véleményüket, ami a kérdezővel való beszélgetésbe, és akár másfél-két órás interjúidőbe is torkollott. Az alanyok udvarias „visszaterelése” a teljesen strukturált kérdőív kérdéseihez nemegyszer komoly kérdezőbiztosi képességeket igényelt. Volt olyan alany, aki a kérdőív végén csalódottságát fejezte ki amiatt, hogy nem ilyen típusú interjút várt. Egy másik többször előforduló (a kutatók szakmai önértékelését is próbára tevő) probléma volt, amikor egyes alanyok szakmai szemmel nézték a kérdőívet, és kritizálták a feltett kérdéseket. Egy esetben még az adatfelvevő intézethez is telefonált egy megkérdező, azzal a kérdéssel, hogy valóban ez a jó nevű cég tesz fel ilyen „ócska” kérdéseket? A válaszolók többsége azonban kedves és figyelmes volt, N. elmondása szerint a kérdezők is élvezték, hogy kapcsolatba kerülhettek a kulturális elitel, és úgy érezték, hogy tanultak ebből az interjúból.

Az insider/outsider probléma érdekesen jelentkezett a kutatásban. A survey mintába a tudományos elit részeként saját kollégáim is belekerültek, akikkel a könnyebb bevonás kedvéért, és azért is, mert kutatásvezetőként meg akartam tapasztalni a kérdőív működését, személyesen vettem fel a kérdőívet. Alapvetően ez mindkét fél számára kellemes volt, de olyan szempontból nem bizonyult jó ötletnek, hogy bizonyos, magánéleti kérdéseket (például a hány kapcsolatból születtek a gyerekei kérdést) némileg feszegetve tettem fel. Egy ismeretlen kérdezővel szemben ezek nem lettek volna különösebben

kínos kérdések, de volt olyan ismerős kérdező, aki például a „*Jellemzően ki végzi a háztartásában az alábbi munkákat ... mosogatás?*” kérdés megválaszolása előtt az ironikus-mentegetőző „na, most bukom le” megjegyzést tette nekem. Hasonló reakciókról számolt be N. is a survey férfi résztvevőinek körében.

A kutatás kvalitatív, irodalmi elitet célzó részében jóval inkább kívülállónak vettem részt. Itt két problémával találtam szemben magam az interjú készítése során. Az egyik, hogy mint kiderült, meglehetősen sok információval kellett rendelkezniem az irodalmi közegről ahhoz, hogy a releváns kérdéseket fel tudjam tenni. Ez persze egyfelől nem speciálisan elitkutatási kérdés, minden terepen dolgozó kutató ismeri azt az érzést, hogy ha korábban birtokában lett volna az interjú kutatás közepén megszerzett információnak, az első interjút egészen máshogy alakította volna. Az írók maguk egyébként bennfentességet nem vártak el, az informált kívülálló pozíciója jól működött. „Látom, maga mindent tud” – jegyezte meg egyikük elégedetten, amikor egy általa név nélkül mesélt történet szereplőit a korábbi alanyaimtól kapott információk alapján gond nélkül beazonosítottam. Valamelyes (laikus) irodalmi jártasságot azonban igényeltek; „Maga olvasó ember?” kérdezte egyikük. A bizalom megnyerésében és a beszélgetés gördülékennyé tételében egy-egy irodalmi utalás használata nagyon jól jött. A másik probléma a megosztott irodalmi életben való pozicionalitás problémája volt, amely komoly dilemmákat okozott. A semleges kívülálló szerepének fenntartása gyakorlatilag lehetetlennek bizonyult számomra, tekintve, hogy olykor már bizonyos kérdések feltétele is szinte állásfoglalásként hatott. A kortárs magyar irodalmi elit ugyanis tipikusan megosztott elit, amelyben kutatóként nem volt könnyű a szekértáborok között egyensúlyozni. Az interjúalanyok szóra bírása érdekében mindkét oldalon igyekeztem megértő-támogató hallgatóságnak mutatkozni, de ebben az erősen megosztott közegben etikai dilemmaként merült fel az, hogy interjú után többször úgy éreztem, valamilyen módon mégis semlegesebbnek kellett volna maradnom.

KONKLÚZIÓ

Tanulmányomban megkíséreltem áttekinteni azokat a módszertani kihívásokat, amelyekkel kérdőíves, illetve interjú módszerrel végzett elitkutatás közben találkozhatunk. A felmerülő problémák közül kiemelkednek a mintavétel, a nemválaszolás és az interjúszituáció nehézségei, melyeket saját, *mixed methods* módszerű kutatásom segítségével illusztráltam. Az esettanulmány tanulságai mindazonáltal túlmutatnak a módszertani illusztráción, és szolgálnak néhány általánosabb tanulsággal is. Az elitdefiníció operacionalizálásának problémái erősen reflektálnak a kutatás társadalmi és politikai kontextusára. Könnyen belátható, hogy egy tisztán intézményi pozíción alapuló elitmeghatározás alap-

ján végzett kutatás jelentős mértékben eltérő kutatási eredményekre jutna a magyar kulturális elit attitűdjeit illetően, mint a pozicionális/reputációs kombinált mintavétel. A kérdőíves elitkutatás felvételeinek hullámain végigkövethető egy másik fontos társadalmi változás is: az elit egyes csoportjainak növekvő elzárkózása, defenzív viselkedése. Végül, az interjúzást érzékelhetően nehezítette az elit megosztottsága, amelynek terében maguk a kutatást végző személyek és intézmények is „pozicionálódnak”, ami a jövőbeli kutatási eredmények tekintetében is további reflexiót igényel.

Végül, a kutatás során tapasztalt kihívások nem csak az elitkutatás, hanem más nehezen elérhető társadalmi csoportok kutatásában is felmerülhetnek. Az alkalmazott megoldások a célcsoport gyanakvásának elosztatására, mint például a közvetítő személy használata és a gondosan megválogatott és felkészített kérdezők, illetve az interjúszituáció során a pozicionalitás figyelembe vétele nem csak az elit, hanem a hátrányos helyzetű/illegális tevékenységet végző csoportok kutatásában is hasznosítható. Az esettanulmány további általánosítható tanulsága, hogy a mintavétel és válaszmegtagadás nehézségei miatt a nehezen elérhető csoportok kutatásának tervezésekor mindenképpen érdemes többlet idő- és költségfordítással kalkulálni.

JEGYZETEK

- ¹ Ez a definíció különösebb problémák nélkül vihető át egy-egy szűkebb csoport elitjére is: például egy helyi elit definiálható úgy, hogy a helyi társadalmat érintő befolyással rendelkezik, hasonlóan egy-egy szakmai szférá elítje az adott szakmára nézve. Saját, kulturális ellittel foglalkozó kutatásaimban azokat tekintem az elit tagjainak, akik pozíciójuknál, vagy tekintélyük-nél fogva a kultúra alakítására nagy befolyással bírnak.
- ² Például cégbírósági nyilvános adatok (Stark–Vedres, 2012), képviselői életrajzok (Ilonszki, 2009) a választás.hu adatbázis (Mehring–Tóth, 2017) vagy az MTI-féle Magyar Közélet Kézikönyve (Kristóf, 2015)
- ³ Például az elit média-reprezentációjáról (Kovách–Kristóf, 2012; Sebők–Mészáros–Kis, 2018).
- ⁴ Például parlamenti képviselők életrajzai (Kostiuchenko 2012), elittagok együtt-emlétese újságcikkekben (Hicks–Traag–Reinanda, 2015).
- ⁵ Cirkuláció és disszenszus a magyar kulturális elitben (NKFIH 124042). A kutatás célkitűzéséről, a fő kutatási kérdésekről ld.: <https://szociologia.tk.mta.hu/cirkulacio-es-disszenszus-a-magyar-kulturalis-elitben>
- ⁶ Hoffmann-Lange arra is felhívja a figyelmet, hogy a három alapmódszer más-más eredményt fog hozni az elit belső struktúráját illetően: míg a reputációs definíció egy kisebb és zártabb hatalmi elitet, addig a másik kettő egy nagyobb, plurálisabb elitet konstruál (Hoffmann-Lange, 2017).
- ⁷ Mint később látni fogjuk, a nemválaszolás másik típusa, a tétel-nemválaszolás (item non-response) is előfordul, ezt azonban az interjúszituáció belüli problémáknál fogom tárgyalni.
- ⁸ Kovách Imre kutatásvezető szóbeli közlése.

- ⁹ Egy politikai elitet kutató kolléga néhány éve, kérdésemre, hogy hogyan tudja rávenni a parlamenti képviselőket kérdőív kitöltésére, így válaszolt: „Keresztbefekszünk előttük a képviselőház folyosóján.”
- ¹⁰ A felháborodás kontextusát itt egyébként a Figyelő című lapban az adatfelvétel idején megjelent, akadémiai kutatókat negatív kontextusban listázó cikkek adták: <https://figyelo.hu/bevandozlas-homoszexualisok-jogai-es-gendertudomany-ezek-foglalkoztatjak-leginkabb-az-mta-munkatarsait-> ; <https://figyelo.hu/itt-a-vegleges-lista>

IRODALOM

- Abbink, J.–Salverda, T. (szerk.) (2012): *The Anthropology of Elites: Power, Culture, and the Complexities of Distinction*. New York, Palgrave Macmillan.
- Aberbach, J. D.–Rockman, B. A. (2002): Conducting and Coding Elite Interviews. *Political Science & Politics*, 35 (4), 673–676. <http://dx.doi.org/10.1017/S1049096502001142>.
- Balogh A.–Simon D. (é.n.): *Nehezen körülhatárolható társadalmi csoportok kutatása*. ELTE TÁTK. Elérhető: https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_18_Balogh_Aniko-Simon_David_Nehezen_korulhatarolhato_tarsadalmi_csoportok_vizsgalata/adatok.html
- Bányai B. – Légmán A. (2011): Politikus életutak 1989 után. In Kovách I. (szerk.): *Elitek a válság korában*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Politikatudományi Intézet–Magyar Tudományos Akadémia Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet–Argumentum Kiadó, 285–314.
- Berry, J. M. (2002): Validity and Reliability Issues In Elite Interviewing. *Political Science & Politics*, 35 (4), 679–682. <http://dx.doi.org/10.1017/S1049096502001166>.
- Best, H. – Higley, J. (2010): *Democratic Elitism: New Theoretical and Comparative Perspectives*. BRILL.
- Best, H.–Lengyel, G.–Verzichelli, L. (2012): *The Europe of Elites: A Study into the Europeaness of Europe's Political and Economic Elites*. Oxford, OUP.
- Bonevski, B.–Randell, M.–Paul, C.–Chapman, K.–Twyman, L.–Bryant, J.–Brozek, I.–Hughes, C. (2014): Reaching the hard-to-reach: a systematic review of strategies for improving health and medical research with socially disadvantaged groups. *BMC Medical Research Methodology*, 14, 42. <http://dx.doi.org/10.1186/1471-2288-14-42>.
- Boucher, A. (2017): Power in elite interviewing: Lessons from feminist studies for political science. *Women's Studies International Forum*, 62, 99–106. <http://dx.doi.org/10.1016/j.wsif.2017.05.003>.
- Burnham, P.–Lutz, K. G.–Grant, W. (2008): *Research Methods in Politics*. 1st edition. Basingstoke, Palgrave.
- Cunningham-Sabot, E. (1999): Dr Jekyll and Mr H(i)de: the contrasting face of elites at interview. *Geoforum*, Elsevier, 30 (4), 329–335.
- Csurgó B. – Kristóf L. – Légmán A. (2012): Politikus-narratívák az új parlamenti pártok képviselőinek körében. In: Boda, Z.–Körösényi, A. (szerk.): *Politikus-narratívák az új parlamenti pártok képviselőinek körében*. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet–Új Mandátum Kiadó, 152–183.
- Fenno, J. R. F. (2002): *Home Style: House Members in Their Districts*. Longman Classics edition. New York, Pearson.

- Goldstein, K. (2002): Getting in the Door: Sampling and Completing Elite Interviews. *Political Science and Politics*, 35 (4), 669–672.
- Harvey, W. S. (2010): Methodological Approaches for Interviewing Elites. *Geography Compass*, 4 (3), 193–205. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1749-8198.2009.00313.x>.
- Herod, A. (1999): Reflections on interviewing foreign elites: praxis, positionality, validity, and the cult of the insider. *Geoforum*, Elsevier, (30), 313–327.
- Hicks, J.–Traag, V.–Reinanda, R. (2015): Old Questions, New Techniques: A Research Note on the Computational Identification of Political Elites. *Comparative Sociology*, 14 (3), 386–401. <http://dx.doi.org/10.1163/15691330-12341347>.
- Higley, J.–Moore, G. (1981): Elite Integration in the United States and Australia. *The American Political Science Review*, 75 (3), 581–597. <http://dx.doi.org/10.2307/1960954>.
- Hoffmann-Lange, U. (2017): Methods of Elite Identification. In: Best, H.–Higley, J. (szerk.): *The Palgrave Handbook of Political Elites*. Palgrave Macmillan, 79–91.
- Ilonszki G. (2009): *Képviselők és képviselőlet Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kostiuchenko, T. (2012): Elite Continuity in Ukraine: When Networks Matter (?). *Historical Social Research/Historische Sozialforschung*, 37 (2 (140)), 14–25.
- Kovács I.–Kristóf L. (2012): Elit és társadalmi integráció. In: Kovács I.–Dupcsik Cs.–P. Tóth T. – Takács J. (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest, Argumentum–MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 30–44.
- Kristóf L. (2015): A politikai elit. In: Körösiényi A. (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest, Osiris, 59–84.
- Kvale, S. (1996): *InterViews: An Introduction to Qualitative Research Interviewing*. Thousand Oaks, SAGE Publications, Inc.
- Lilleker, D. G. (2003): Interviewing the Political Elite: Navigating a Potential Minefield. *Politics*, 23 (3), 207–214. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-9256.00198>.
- Marland, A.–Esselment, A. L. (2018): Negotiating with gatekeepers to get interviews with politicians: qualitative research recruitment in a digital media environment. *Qualitative Research*, 1468794118803022. <http://dx.doi.org/10.1177/1468794118803022>.
- Marpasat, M.–Razafindratsima, N. (2010): Survey Methods for Hard-to-Reach Populations: Introduction to the Special Issue. *Methodological Innovations Online*, 5 (2), 3–16. <http://dx.doi.org/10.4256/mio.2010.0014>.
- McEvoy, J. (2006): Elite Interviewing in a Divided Society: Lessons from Northern Ireland. *Politics*, 26 (3), 184–191. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9256.2006.00267.x>.
- Mehring-Tóth S. (2017): Képviselők és képviselőnők a helyi politikai elitben. *Politikatudományi Szemle*, 26 (3), 81–100.
- Mikecz, R. (2012): Interviewing Elites: Addressing Methodological Issues. *Qualitative Inquiry*, 18 (6), 482–493. <http://dx.doi.org/10.1177/1077800412442818>.
- Montgomery, J. M.–Cooper, A.–Reiter, J.–Guan, S. (2008): Nonresponse Bias on Dimensions of Political Activity Amongst Political Elites. *International Journal of Public Opinion Research*, 20 (4), 494–506. <http://dx.doi.org/10.1093/ijpor/edn041>.
- Morris, Z. S. (2009): The Truth about Interviewing Elites. *Politics*, 29 (3), 209–217. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9256.2009.01357.x>.

- Mosca, G. (1959): *Ruling Class*. New York, McGraw-Hill.
- Moyser, G.–Wagstaffe, M. (1987): *Research Methods for Elite Studies*. London–Boston, Harper Collins Publishers Ltd.
- Pareto, V. (1942): *The mind and society: A treatise on general sociology*. Livingston, A. (ed). Harcourt, Brace and Co.
- Petkov, M. P.–Kaoullas, L. G. (2016): Overcoming respondent resistance at elite interviews using an intermediary. *Qualitative Research*, 16 (4), 411–429. <http://dx.doi.org/10.1177/1468794115589646>.
- Putnam, R. D. (1976): *The Comparative Study of Political Elites*. Englewood Cliffs, Prentice Hall.
- Richards, D. (1996): Elite Interviewing: Approaches and Pitfalls. *Politics*, 16 (3), 199–204. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9256.1996.tb00039.x>.
- Rivera, S. W.–Kozyreva, P. M.–Sarovskii, E. G. (2002): Interviewing Political Elites: Lessons from Russia. *Political Science and Politics*, 35 (4), 683–688.
- Rodríguez-Teruel, J.–Daloz, J.-P. (2017): Surveying and Observing Political Elites. In: Best, H.–Higley, J.–Cotta, M.–Daloz, J.-P.–Hoffmann-Lange, U.–Pakulski, J.–Semenova, E. (szerk.): *The Palgrave Handbook of Political Elites*. London, Palgrave Macmillan, 93–114.
- Sebők Miklós–Mészáros Evelin–Kis György Márk (2018): A politikai elit médiareprezentációja a rendszerváltás után. Egy napilap-címlapokra épülő szövegbányászati elemzés. *Politikatudományi Szemle*, 27 (1), 91–112.
- Shaghghi, A.–Bhopal, R. S.–Sheikh, A. (2011): Approaches to Recruiting ‘Hard-To-Reach’ Populations into Research: A Review of the Literature. *Health Promotion Perspectives*, 1 (2), 86–94. <http://dx.doi.org/10.5681/hpp.2011.009>.
- Stark, D.–Vedres, B. (2012): Political Holes in the Economy The Business Network of Partisan Firms in Hungary. *American Sociological Review*, 77 (5), 700–722. <http://dx.doi.org/10.1177/0003122412453921>.
- Stephens, N. (2007): Collecting data from elites and ultra elites: telephone and face-to-face interviews with macroeconomists. *Qualitative Research*, 7 (2), 203–216. <http://dx.doi.org/10.1177/1468794107076020>.
- Stoop, I. A. L.–Billiet, J.–Koch, A.–Fitzgerald, R. (2010): *Improving Survey Response: Lessons Learned from the European Social Survey*. John Wiley & Sons.
- Szelényi, S.–Szelényi, I.–Kovács, I. (1995): The Making of the Hungarian Postcommunist Elite: Circulation in Politics, Reproduction in the Economy. *Theory and Society*, 24 (5), 697–722.
- Tansey, O. (2009): Process Tracing and Elite Interviewing: A Case for Non-probability Sampling. In: Pickel, S.–Pickel, G.–Lauth, H.-J.–Jahn, D. (szerk.): *Methoden der vergleichenden Politik- und Sozialwissenschaft: Neue Entwicklungen und Anwendungen*. Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 481–496.
- Welch, C.–Marschan-Piekkari, R.–Penttinen, H.–Tahvanainen, M. (2002): Corporate elites as informants in qualitative international business research. *International Business Review*, 11 (5), 611–628. [http://dx.doi.org/10.1016/S0969-5931\(02\)00039-2](http://dx.doi.org/10.1016/S0969-5931(02)00039-2).
- Woods, M. (1998): Rethinking Elites: Networks, Space, and Local Politics. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 30 (12), 2101–2119. <http://dx.doi.org/10.1068/a302101>.
- Zuckerman, H. (1995): *Scientific Elite: Nobel Laureates in the United States*. Reprint edition. New Brunswick, Transaction Publishers.

KOLLEKTÍV CSELEKVÉSEK

Tóth Szilárd János

Szabadság és politikai részvétel a republikánus elméletben

Pokornyi Zsanett

Legitimitás és a kollektív cselekvés motivációi.

Az adómorált befolyásoló tényezők

SZABADSÁG ÉS POLITIKAI RÉSZVÉTEL A REPUBLIKÁNUS ELMÉLETBEN¹

Tóth Szilárd János

(BCE Politikatudományi Doktori Iskola)

A tanulmány beérkezett: 2018. 08. 13., opponálás: 2018. 09. 04. – 2018. 10. 17., véglegesítve: 2018. 10. 30.

ÖSSZEFOGLALÓ

Az alábbi tanulmányban arról szólok, milyen típusú értéke van/lehet a *politikai részvételnek* a republikánus politikaelméleti keretben. Ebben a a legfőbb, önértékkel bíró ideált a dominancia hiányaként értett szabadság képezi. Egyfajta általános szabály, hogy szinte minden egyéb ideál, szinte minden egyéb jó a szabadság előmozdításához kapcsolódik valamilyen formában. A politikai részvétel sem képez kivételt. Ebből adódóan kerülőúton kell haladnom: a részvétel értékességére a szabadsággal való – híresen problematikus – összefüggés vizsgálatán keresztül kérdezek rá. Az összefüggésnek, ahogy majd látjuk, két értelmezési módja elterjedt. Az egyiket *erősnek* vagy pedig *görögnek*, a másikat *gyengének* vagy *rómainak* szokás nevezni az irodalomban. A szóhasználat abból ered, hogy az előbbi értelmezés számára a legfőbb eszmetörténeti referencia a görög Arisztotelész, míg az utóbbi számára a római jog, valamint Marcus Tullius Cicero. Bővebben erről ugyanakkor nem szólok: a tanulmányom nem eszmetörténeti, hanem analitikus szempontokat követ. Míg az erősnek nevezett republikánus értelmezés a részvételnek önértékét és a szabadság szempontjából konstitutív értéket tulajdonít, addig a gyenge értelmezés szerint az összefüggés instrumentális jellegű, azaz a részvétel a szabadság fönntartásának csupán az *eszköze*. Impliciten ezzel persze már sugalltam, hogy a két értelmezés annyiban mindenesetre megegyezik, hogy a szabadság és a politikai részvétel között *logikai összefüggés van*. A szabadság állapotának a fönntartása mindkét értelmezés szerint elképzelhetetlen a honpolgárok bizonyos mértékű – lehetőleg széleskörű – részvételi hajlandósága, elkötelezettsége és kollektív erőfeszítései nélkül. Röviden ismertetem, milyen rendben haladok. Először rekonstruálom a republikánus szabadságideált, eszerint a szabadság föltétele, mint majd látjuk, a *dominancia hiánya*. Másodszor megfogalmazok két lehetséges kritikát ezzel az ideállal szemben. Harmadszor megvizsgálom a szabadság és a politikai részvétel összefüggésének a két említett értelmezését. Nem azt állítom, hogy az egyik értelmezés *igaz*, a másik pedig *hamis* volna, éppen ellenkezőleg. Úgy látom, mindkettő magába foglal megvilágító erejű meglátásokat, mindkettő megragad valami lényegit a szabadság tekintetében.

Kulcsszavak: republikanizmus ■ szabadság ■ dominancia ■ politikai részvétel

1. A REPUBLIKÁNUS SZABADSÁGIDEÁL

Tanulmányom első részében *rekonstruálom* a republikánus szabadságideált. A legfontosabb referencia Philip Pettit politikaelméleti munkássága lesz, amely az évezredekre visszatekintő republikánus fölfogás messze legszisztematiku-

sabb kortárs megfogalmazása. Ez ugyanakkor nem azt jelenti, hogy Pettit elmélete lenne az egyedüli referencia. Amikor a „republikánus” szabadságideálról szólok, a hagyományban a legáltalánosabban elfogadott nézetekről szólok. Jelzem, amikor nem, és azt is, amikor kifejezetten Pettit koncepcióját tárgyalom. Hogy világosabbá tegyem a gondolatmenetet, a fontosabb állításokat egy analógián keresztül szemléletem. Ez az analógia Keith Richards és a zsarnok alábbi esete lesz, melyet a nevezett önéletírásából kölcsönöztem.²

„De tudtam, hogy abban a percben, amikor kilépek az iskola ajtaján, ez a srác már ott fog rám várakozni. Egész nap azon töprengtem, hogyan juthatnék haza verés nélkül. És ez melő. A hét öt napján. Néha nem történt meg, de attól még kavargtak a gondolataim. Hogy a frászbba tudom elkerülni ezt a srácot? Semmit sem tehettem ellene, szorongtam egész nap, és emiatt egyáltalán nem tudtam semmi másra figyelni.” (Keith Richards: *Life*. London, Weidenfeld and Nicolson. 2010.)

A szabadság állapotának azonosítása – strukturális elemzés

A republikánus fölfogás szerint, ha azonosítani kívánjuk a szabadság állapotát, egy sajátos módszerhez, a strukturális elemzés módszeréhez kell nyúlnunk. Ez azt jelenti, hogy meg kell vizsgálnunk a struktúrákat, amelyek azokat a helyzeteket, állapotokat jellemzik, amelyek közt emberi lények léteznek, majd ennek nyomán megállapítanunk, milyen mértékű szabadsággal rendelkeznek ezekben a helyzetekben, állapotokban. Milyen fontosabb elemekből állnak össze a megfigyelni kívánt helyzetek struktúrái? Nagyrészt Gerald MacCallum (1967) logikáját követve, legalább három ilyen elemet azonosíthatunk a republikánus elméletben. Egyrészt, a szabadságnak minden helyzetben vannak alanyai, másrészt, a szabadságnak minden helyzetben van potenciális tárgya, harmadrészt, minden helyzetnek vannak bizonyos föltételei, ami alatt azokat a tényezőket értem, amelyek befolyásolják a helyzetet, állapotot.

A szabadság alanyai

A szabadság alanyai egyfelől az egyének – például Keith is ilyen egyén –, másfelől pedig a különféle kollektív entitások. Utóbbi típusba sorolhatóak mind a köztársaságon belüli partikuláris kollektív entitások, mind pedig maga a köztársaság is. Értelmes lehet tehát azt firtatnunk mennyire szabad Keith nem *mint Keith*, hanem – mondjuk – *mint a IV. c osztály tagja*, ahogy azt is értelmes lehet firtatnunk, mennyiben szabad közösség a IV. c osztály a VII. b viszonylatában. Mármost a republikánus fölfogás szerint a két alanytípus szabadságigényei között szoros *pozitív* összefüggések mutatkoznak: az egyéni szabadság semmiképpen sem választható

el a közösségeketől, amelyekhez az egyén tartozik. Ha egy közösség szabadságát korlátozzák, az óhatatlanul kihat azoknak az egyéneknek a szabadságára is, akik ennek a közösségnek a tagságát alkotják. Így például, ha a VII. b önkényesen „megadóztatja” a IV. c-t az uzsonnapénzek elkobzásával, úgy a IV. c tagjai egyénileg is szenvednek, hiszen az „adó” az ő egyéni befizetéseiből fog összeadódni.

Természetesen a közösségi és az egyéni szabadság közti összefüggés *negatív* is lehet, nem pedig csak pozitív. Minden további nélkül elképzelhető, hogy a közösségi szabadság bővülése időnként csökkentheti az egyének mozgásterét, és ugyanígy ennek fordítottja is elképzelhető, jelesül az, hogy az egyéni szabadság korlátja legyen a közösségének. Ezek konfliktusos helyzetek, és a republikánus hagyomány bizonyos ambivalenciát mutat abban a tekintetben, hogy mely szabadságigényeknek kell primátust élvezniük. Pettit fölfogásából mindenestre az alábbi általános irányadó elv vezethető le: amennyiben feszültség merül föl a különféle szabadságigények között, úgy a köztársaságon belüli partikuláris közösségek szabadságigényeivel szemben az egyének, a köztársasági szabadságigényekkel szemben pedig a köztársaságon belüli partikuláris közösségek szabadságigényeit kell előnyben részesíteni (Pettit, 1997: 247–257.; 2014; Andronache, 2006).

Az egyéni és a közösségi szabadság efféle összefüggése két dolgot jelent egyidejűleg. Egyfelől azt, hogy a közösségek közti, szabadságot csorbító viszonyok fölszámolása *eszköze* lehet az egyéni szabadság növelésének. Másfelől azt is jelenti, hogy a közösségek közti, szabadságot csorbító viszonyok fölszámolása – legalábbis Pettit republikánus fölfogása szerint – csakis abban az esetben igazolható, amennyiben nem okozza egyben az egyéni szabadság korlátozását. A IV. c közösségi szabadsága például addig, és csakis addig a pontig terjesztendő ki, ameddig a kiterjesztés nem veszélyezteti a IV. c tagjainak az egyéni szabadságát. Ismét, ahogy fentebb utaltam rá, az egyéni szabadság elsőbbségének elve inkább csak egy általános irányt szab meg Pettit elméletében. Nem kizárt, hogy adódhatnak rendkívüli helyzetek, amikor helyeselhető ideiglenesen eltérni tőle ésszerű keretek között. Modern politikai közösségekben ilyenek például azok a helyzetek, amikor a szabadságot magának a szabadságnak az érdekében szükséges korlátozni, vagy amikor komoly veszélyben forog egy-egy közösség léte természeti katasztrófa vagy járvány miatt stb. Alighanem az elv annak ellenére is fenntartható, hogy közismerten *nyugati* (Tully, 1995: 34.), és közismerten feszültségben van bizonyos életmódokkal és hagyományokkal (Parekh, 1992: 169.).

A szabadság tárgyai

Egy-egy alany szabadsága mindenkor potenciálisan irányul valamire: ez a *valami* nem más, mint bizonyos preferált, vagy potenciálisan preferált cselekvés,

nemcselekvés, vagy cselekvéssor, esetleg állapot. Hogy preferenciákról beszélhessünk, föl kell tételeznünk, hogy az alanyunk – legyen bár egyéni vagy közösségi – releváns választási lehetőségekkel rendelkezik, hiszen ezek híján legfeljebb kényszerpályáról beszélhetnénk, de a preferált, vagy potenciálisan preferált cselekvéssorok (és egyéb szabadságtárgyak) szabad követéséről semmiképpen sem. Ez egy újabb definíciós kérdést vet föl. Milyen föltételeknek kell teljesülniük ahhoz, hogy választási lehetőségek pluralitásáról beszélhessünk? Minimális követelményekként a következőket jelölhetjük meg: lennie kell kettő vagy több választható cselekvésnek (vagy egyéb szabadságtárgynak), ezeket összeadva meg kell kapnunk a választható lehetőségek kimerítő listáját, az egyes választható lehetőségeknek pedig kölcsönösen ki kell zárniuk egymást (Pettit, 2012: 26.).

Keith előtt releváns választási lehetőség mondjuk az, hogy hazatérjen egy széles sugárúton, aztán az, hogy ehelyett hazatérjen egy kacskaringós mellékúton, az, hogy hazarepüljön helikopterrel, és esetleg még az is, hogy ne menjen haza egyáltalán, hanem inkább maradjon az iskolában. Ezek olyan választási lehetőségek, amelyek – tegyük fel – összeadva a választási lehetőségek kimerítő listáját adják. Emellett kölcsönösen ki is zárják egymást, hiszen közülük egyszerre csakis egy választható, több semmiképpen sem. Keith nem tud egyszerre a sugárúton járni és a helikopterrel repülni. Előnyben részesítheti persze egyik vagy másik választási lehetőséget, így például a hazaballagást valamelyik úton, a helikopterezést vagy esetleg az iskolában maradást. A szabadsága ezekre a lehetőségekre irányul, a ténylegesen preferált és a potenciálisan preferált cselekvéssorokra. Ezek képezik szabadsága tárgyait. Természetesen nem elég, ha ténylegesen léteznek választási lehetőségek, Nem árt, ha Keith tud is róluk, máskülönben a szabadsága egykönnyen csorbát szenvedhet. Éppen elég ugyanis úgy tudnia, hogy kényszerpályán van, releváns választási lehetőségek híján ahhoz, hogy a gyakorlatban is úgy járjon el, *mintha nem volnának* ilyen választási lehetőségei. Ez – vagyis, hogy a szabadságnak *kognitív* föltételei is vannak – ebben a formában magától értetődőnek tűnik.

Egy-egy alany szabadsága persze nem csupán azt kívánja meg, hogy egy-egy partikuláris választási helyzetben potenciálisan szabadon választhassa meg a követni kívánt cselekvéssort (vagy egyéb szabadságtárgyat). Keith, ha csak egyetlen *területen* élvez szabadságot – például szabadon mozoghat, de semmi mást szabadon meg nem tehet –, úgy nem kezelhető szabad alanyként. A republikánus nézőpont szerint egy-egy alany szabadsága azt kívánja meg, hogy *minden* releváns területen szabadságot élvezzen. Hogy mégis mi számít releváns területnek, az egy híresen nehéz kérdés, és ezen a ponton nem is kívánok rá megfelelni. A kérdés egyáltalán nem csekély súlyú, hiszen, minden létező alkotmányos rend aszerint nyújt jogokat – azaz védi meg a szabad választás lehetőségét egy-egy választási helyzetben –, hogy előzetesen mit ismertünk el a szabadság leginkább releváns *területeiként* és *tárgyaiként*.

A szabadság föltétele

Végül, a szabadság föltétele az, hogy hiányozzanak a szabadságot megszüntető vagy azt korlátozó akadályok. Mi minősülhet ilyen akadálnak? *Fogalmilag* legalább két módon felelhetünk meg erre a kérdésre. Egyfelől állíthatjuk azt, hogy a szabadságot fölszámoló akadály csakis a *beavatkozás* lehet. A szabadság föltétele ennek értelmében a beavatkozás hiánya. Másfelől állíthatjuk azt is, hogy a szabadságot fölszámoló akadály nem a beavatkozás, hanem a *dominancia*, következésképpen pedig a szabadság föltétele sem a beavatkozás, hanem a dominancia hiánya kell, hogy legyen. Amellett fogok érvelni, hogy ez a két nézet analitikusan elkülöníthető egymástól.

Hobbes: a szabadság föltétele a beavatkozás hiánya
a preferált cselekvés esetében

Egy, a korai modernitás idejéből, Thomas Hobbes írásaiból származó nézet szerint a szabadság föltétele az, hogy a preferált cselekvésekhez (vagy egyéb szabadságtárgyakhoz) való hozzáférést ne korlátozza senki kívülről, aktív beavatkozással (Hobbes, 1970). Eszerint amennyiben Keith-nek a sugárúton tartja kedve hazaballagni, és ebbe a zsarnok semmiféle módon bele nem avatkozik – sem ennek a lehetőségnek a megszüntetésével, sem a fölcserélésével, sem pedig valamiféle megtévesztéssel – addig nincs releváns sérelem. Akkor beszélhetnénk a szabadság korlátozásáról, ha a zsarnok úgy döntene, beavatkozik, mondjuk jól megveri Keith-t, amikor a sugárútra kilép. Keith ebben az esetben nem tudna hozzáférni az általa preferált cselekvéshez: nem tudna a kedvenc útvonalán járni. Amíg azonban ilyen korlátozásra nem kerül sor, és a preferált opció beavatkozástól mentesen választható, addig a szabadság nem szenved csorbát.

Első ránézésre ez a nézet meggyőzőnek tűnik. Problémák akkor merülnek föl, ha megvizsgáljuk a lehetséges *logikai* következményeit. Egyfelől például, ha a szabadság valóban csupán a preferált opcióhoz való hozzáférés szabadságát kívánja meg, abból az következik, hogy az alany még akkor is szabadnak kell, hogy minősüljön, amennyiben a preferált opció egyúttal az egyedüli hozzáférhető opció is. Főntebb láttuk, hogy ez miért volna problematikus következtetés: amennyiben hiányzik a választási lehetőségek pluralitása, az alanyunk gyakorlatilag kényszerpályán van. A másik probléma az, hogy a Hobbes-féle szabadság állapotát nem csak a preferált opcióhoz való hozzáférés megszerzése által érhetjük el, hanem úgy is, ha a preferenciáinkat egész egyszerűen hozzáigazítjuk a lehetőségeinkhez. Ez Isaiah Berlin (1990: 63.) híres kifogása. És tényleg, amennyiben Keith – miután a kedvenc útvonalát, a sugárutat lezárták előtte – megtanulja szeretni a mellékutcát, amelyet a zsarnok a számára nyitva hagyott, és ahol a továbbiakban hazatérni kénytelen, annyira

ban már verést sem kell eltűrnie. Hobbes fölfogásából az következne, hogy a szabadsága ezzel helyreállt. Elvégre az *aktuálisan preferált opció* ismét pontosan ugyanúgy hozzáférhető, mint a korábbiakban. Mindössze annyinak kellett történnie, hogy az alanyunk, Keith, meghajoljon, vagy, ahogy Marcus Aurelius (1975: 17–18.) császár fogalmaz, zúgolódás nélkül nézzen szembe a szűkszerúséggel. Ilyenformán teljesült ugyanis a szabadság föltétele, megszűnt az aktuálisan preferált opciót akadályozó beavatkozás.

Berlin: a szabadság föltétele a beavatkozás hiánya minden választási lehetőség esetében

Hobbes fölfogása tehát érzéketlen a beavatkozás hiányának az *okával* szemben: nem tesz minőségi különbséget az eredetileg preferált opcióhoz való hozzáférés kiharcolása és a meghunyászkodás között. Logikailag az adódik belőle, hogy Keith végső soron mindaddig szabad maradhat, ameddig a preferenciáit képes a zsarnok akaratahoz igazítani. Ez pedig meglehetősen ellentétben áll az intuíciónkkal. Berlin nézete szerint például, aki úgy érvel, mint Hobbes, az fogalmakat téveszt össze. Mert bár igaz lehet, hogy aki külső nyomásra a preferenciáit föl tudja adni, és meg képes szeretni azt, amit ténylegesen meg is kaphat, az a *boldogságát* ekképpen talán megválthatja, de a *szabadságát* semmiképpen sem. A szabadság ugyanis minden bizonnyal többet kíván. Az aktuálisan preferált opcióhoz való szabad hozzáférés biztosítása egyszerűen nem elég. Mire van hát szükség? Berlin megoldása szerint arra, hogy a preferencia kérdését, úgy ahogy van, elvlasszuk a szabadságétól. Azt kell mondanunk, lényegtelen, hogy az alanyunk melyik opciót preferálja, hiszen a szabadság nem csupán a preferált opció megnyitását kívánja, hanem az összesét. Lényegtelen, hogy Keith melyik útvonalon kíván hazatérni, ha egyáltalán haza kíván, mert csakis abban az esetben minősülhet szabad alanyunk, ha egyik opció választása miatt sem kell verést elszenvednie. Másként fogalmazva, a szabadság föltétele a beavatkozás hiánya *minden releváns választási lehetőség esetében*.

Republikanizmus: a szabadság föltétele a dominancia hiánya

Egy ilyen, beavatkozástól mentes állapot csakis úgy lehetséges, ha a zsarnok megtartóztatja magát, a karját leengedi, a kézfejét a zsebébe csúsztatja és úgy is hagyja, függetlenül attól, hogy Keith miként dönt a hazatérésről. Ez az értelmezés is – akár a Hobbes-féle – rendelkezik bizonyos intuitív erővel. Mégis, a republikánus pozíció szerint – akár a Hobbes-féle – a belőle levezethető logikai következmények miatt nem egészen kielégítő. Jelesül, a beavatkozás hiányának Berlin általi fölfogása összeegyeztethető a beavatkozások *lehetőségének*

a helyben hagyásával. Márpedig a republikánusok szerint a beavatkozások hiánya nem ér sokat, amennyiben az alanyak továbbra is tartania kell a beavatkozástól. Egy dolog ugyanis azt követelni a zsarnoktól, hogy tartóztassa magát, és egészen más dolog, hogy mondjuk el is tűnjön az iskola környékéről. Gondoljunk bele, vajon a zsarnok pusztja jelenléte az iskola környékén nem akadály-e csakugyan már önmagában is Keith szabadságának? A republikánus felelet erre a kérdésre az, hogy hát dehogynem. A zsarnok ugyanis, amíg zsarnok, addig az, ami, és semmiként sem lehet más, mint ami. Pusztja jelenléte valójában *nem pusztja* jelenlét, hanem éppenséggel *fenyegető* jelenlét. Fenyegetést az erőfölénye képez, amely akkor sem szűnik meg, amikor a kézfejét zsebbe csúsztatva megtartóztatja magát. Az erőfölény ugyanis hatalom: beavatkozási hatalom. Ameddig a zsarnok az, ami, Keith csakis abban az esetben menekedhet meg a beavatkozásoktól, ha azt a zsarnok is úgy kívánja.

A republikánus fölfogás szerint egy-egy alany pontosan akkor tekintendő szabadnak – összeszöve most már az egyes ismertetett elemeket, amelyekkel a főntebb megelőlegezett módszer, a strukturális elemzés dolgozik –, ha a helyzetben, amelyben létezik, a szabadság tárgyaihoz való hozzáférés nem függ az efféle hatalmasok jóindulatától (Viroli, 2002: 52–53.). Minden szélsőséges hatalmi egyenlőtlenség (dominancia), minden önkényes beavatkozásra lehetőséget adó ellenőrizetlen hatalom elpusztítja a szabadságot, sőt, végső soron *csak ez* pusztíthatja el. Ezért hát a föltétele az egyes alanyok közti viszonylagos hatalmi egyenlőség, amely kizárja az önkényes beavatkozásokat. A szabadság állapota, ha így, azaz a dominancia hiányaként értelmezzük, nyilvánvalóan többet kíván meg, mint a beavatkozás hiánya. Nemcsak azt, hogy szabadságunkban álljon megtenni, amit kívánunk, függetlenül attól, hogy mit kívánunk, hanem azt – kölcsönvéve Pettit megfogalmazását –, hogy szabadságunkban álljon megtenni, amit kívánunk, függetlenül attól, hogy mit kívánunk, és függetlenül attól, hogy mások mit kívánnak tőlünk (Pettit, 2014: 46.). Röviden szólva azt, hogy egy sajátos (hatalmi) *státust* élvezzünk, a kezünkben legyen a végső *kontroll* egy formája a döntési helyzetekben. Politikai közösségben az ilyen állapot nyugalmat, biztonságot és kiszámíthatóságot teremt (Pettit, 1997: 90–92.).

Pettit: a szabadság három, magát
a szabadságot meg nem szüntető korlátja

Ebből természetesen nem következik, hogy a szabadságnak ne volnának – magát a szabadságot meg nem szüntető – korlátai. Pettit három ilyet sorol föl. Az egyik korlát a *mások szabadsága*. Egy-egy alany dominanciától mentes állapota nem eredményezheti egyben más alanyok dominálását. Keith szabadsága például – akár Mill híres arany szabálya, a *kárelv* szerint – csakis addig terjedhet, ameddig összegegyeztethető a többi alany szabadságával. Egy másik

korlát a szabadság területeire és tárgyaira vonatkozik. Eszerint nem egészen pontos az az általános megfogalmazás, amely szerint meg kell tudnunk tenni, amit kívánunk, függetlenül attól, hogy mit kívánunk, és függetlenül mások akaratától. Egy némiképp pontosabb megfogalmazás valahogy úgy nézne ki, hogy meg kell tudnunk tenni, amit kívánunk, függetlenül attól, hogy mit kívánunk, és függetlenül mások akaratától, de *csakis a szabadság relevánsnak elismert területein, és nem másutt*. Hogy mégis mi minden számít releváns területnek, utaltam már rá, az egy híresen nehéz kérdés. Pettit szerint mindenesetre föltehető, hogy a modern politikai közösségben ilyen terület a gondolaté, a lelkiismereté, a szólásé, az egyesülésé, a tulajdoné, a mozgásé, és a szabadidőé. A lista természetesen bővíthető és szűkíthető is, bár az ésszerűség keretei közt – mondja Pettit – nehéz belátni, miért volna helyes ezeket a területeket, mint egyfajta minimumot, teljes mértékben irrelevánsnak tekinteni.

Végül, a harmadik, magát a szabadságot meg nem szüntető korlátot azok a beavatkozások képezik, amelyek dominanciával nem párosulnak (Skinner, 2008). De mégis – vethetnénk föl – miként adható formális definíció arra a kérdésre, mi minden számít dominanciától mentes beavatkozásnak? A felelet a republikánus nézőpont szerint valahogy így nézne ki: azok a beavatkozások nem dominálnak – esetleg azok a beavatkozások nem önkényesek –, amelyek fölött az alanynak van *kontrollja*, ellenőrző hatalma, vagyis amelyek bekövetkezése nem egy domináló, erőfölényt élvező aktor önkényes döntésének a függvényei. A klasszikus – és ezért a republikánus irodalomban gyakorta előforduló – példa Odüsszeuszé. Odüsszeusz, mint ismeretes, tartva a szirének megbabonázó énekétől, megparancsolta a matrózainak, kötözzék a hajó árbocához, és még a tulajdon kérésére se eresszék el. Odüsszeusz tudta, ha eljön az idő, a kötelet, amelyet a matrózok beavatkozása helyez rá, egyfajta korlátnak fogja érezni. Ugyanakkor azt is tudta, ezt a beavatkozást nem a matrózok önkénye, hanem a tulajdon döntése eredményezte. Vagyis – ha úgy tetszik – *azt tudta*, hogy a beavatkozás fölött *a kontrollt* megőrzi. Hasonló lenne a helyzet, ha Keith megkérné az osztálytársait, négy napon keresztül vegyék el az uzsonnára szánt pénzét, hiszen fogyni kíván.

2. KÉT KRITIKAI ELLENVETÉS

Ez tehát a republikánus szabadságideál esszenciája. Ebben a részben két kritikát fogalmazok meg vele szemben, az egyik eszmetörténeti, a másik gyakorlati-politikai jellegű.

Eszmetörténeti ellenvetés

A kortárs republikánus szerzők – köztük Pettit – jobbra úgy szokták tartani, a beavatkozás hiányaként értett szabadság eszmetörténetileg társítható a libe-

ralizmushoz, a dominancia hiányaként értett szabadság pedig a republikanizmushoz. Ez a társítás – azt hiszem – nem egészen megalapozott. Charles Larmore kimutatása nyomán ugyanis meggyőzőnek tűnik, hogy bár ez utóbbi értelmezést csakugyan társíthatjuk a republikánus hagyományhoz, addig korántsem magától értetődő, hogy a liberális hagyományhoz egy az egyben társíthatnánk a beavatkozás hiányaként fölfogott szabadságot. Valójában a liberális hagyomány meglehetősen ambivalens ebben a tekintetben. Szó sincs arról, hogy a liberálisok egységesen a beavatkozás hiányaként értelmeznék a szabadságot. Éppen ellenkezőleg, ha csak két kulcsfontosságú liberális, John Locke és John Rawls írásaira gondolunk, láthatjuk, hogy ezekben a szabadság mindkét említett értelmezése előfordul (Larmore, 2001). Természetesen fölvethető, hogy itt valójában a republikánus és a liberális elemek keveredéséről van szó, ám egy ilyen igyekvés – úgy hiszem – természetlen és szükségtelen volna. A republikánusok részéről teljesen fölösleges a bírálni kívánt liberalizmust eszmetörténetileg szegényebbnek, silányabbnak láttatni a valóságosnál.

A republikánus értelmezés érték-pluralista újrafogalmazása

A második kritikai ellenvetésem az, hogy kétséges, mennyiben vonzó normatív elmélet a republikanizmusnak az a verziója, amely szerint a szabadság állapota maradéktalanul összeegyeztethető a nem domináló beavatkozások megtűréseivel. Elvégre, elvonatkoztatva Odüsszeusz és Keith említett egyedi példáitól, a modern politikai közösségben miként azonosíthatóak azok az állami beavatkozások – így például adók, közpolitikai intézkedések, vagy törvények –, amelyek nem dominálnak? Pettit nézete szerint ezeknek minimum három föltételnek kell megfelelniük. Egyrészt az alanyoknak egyenlő és hatékony ellenőrző hatalommal kell rendelkezniük fölöttük (Pettit, 2012: 58.), másrészt általánosan érvényes, általánosan elfogadható jogi szabályokkal kell összhangban lenniük. Harmadrészt ezek a beavatkozások nem irányulhatnak következetesen bizonyos egyének vagy csoportok ellen. Ha mindhárom föltétel érvényesül, úgy Pettit szerint a honpolgár, aki időnként számára nem tetsző beavatkozásokat kénytelen eltűrni, nem fogja azt érezni, folyton ő áll a célkeresztben, hanem csupán azt, hogy ami vele meg-megtörténik, nem több, mint „balszerencse” (*tough luck*) (Pettit, 2014: 142–144.).

Úgy látom, bizonyos mértékű nehézség terheli ennek a hármas föltételrendszernek a *gyakorlati-politikai* alkalmazását. Ez a „*tough luck*” érzetének a képlékenységéből adódik: ha úgy tetszik, ez az érzet nem kielégítően „*tough*”, hiszen nehéz meghatározni – Pettit sem árulja el –, pontosan mekkora mennyiségű és milyen minőségű beavatkozások eltűrése férhet még meg vele. Föltehető, hogy a modern politikai közösségben a szabadságnak igenis vannak területei, amelyeken mindenféle beavatkozás – függetlenül attól, hogy önké-

nyes-e vagy sem –, amennyiben minőségileg túlterpeszkedik a mások szabadságának védelmét a kárelv mentén szolgáló korlátozások körén, úgy máris egy, a szabadságot fölszámoló akadályként fog megjelenni. Nehéz persze elvi meghatározását adni annak, hogy pontosan mely területek tartoznak ide. Az mindenesetre elég valószínűnek tűnik, hogy ilyen, *nagyobb igényűnek* is nevezhető terület például a gondolkodás, a lelkiismeret, a szabadidő, de akár a szólás szabadsága is, még akkor is, ha nehéz formálisan megindokolnunk, miért pont ezek. A belátáshoz jelen helyzetben, kénytelen-kelletlen az intuíciónkra kell hagyatkoznunk. Az intuíciónkra, amely természetesen kontingens: mélységesen meghatározza az európai jogfejlődés és a liberális politikai hagyomány, amelybe beleneveledtünk. De ez talán nem szükségszerűen vesz el a fölvetett tétel igazságából. Abból tehát, hogy a szabadság korlátozásaként élnénk meg például azt, ha a közfoglalkoztatottaknak az állam megszabná, hogy hol, mely üdülőben és mikor tölthetik az éves szabadságukat. Vagy azt, ha a hatályos törvények az emberi méltóság tiszteletére hivatkozva tiltanák az újságoknak, hogy beszámoljanak a közúti balesetekről. Az efféle állami beavatkozások kétségkívül megfeleltethetőek volnának Pettit hármass feltételrendszerének. Ennek ellenére mégis – azt hiszem – a szabadság korlátozásaiként tekintenénk rájuk. Így hát, még ha el is fogadjuk nehézségként, hogy nincs a kezünkben egzakt mérce, amely segítségével megítélhetnénk, hogy a szabadságnak pontosan mely területei minősülnek nagyigényűeknek, még hihetőnek tűnhet, hogy ilyen területek léteznek.

Azt hiszem, a szabadságnak nem minden területe ilyen nagyigényű. Így például egy, a tulajdon szabadságába avatkozó progresszív adórendszer esetében, amennyiben az összhangban van Pettit hármass föltételrendszerével, alighanem még nem beszélhetünk a szabadság állapotának a veszélyeztetéséről. Ha ebben nem tévedek, és a szabadság egyes területei között csakugyan indokolt lehet az efféle differenciálás, úgy máris levonható egy lényegi következtetés. Éspedig az, hogy nagyobb normatív erővel bírna egy olyan módosított republikánus politikai ideál, amely egyfajta értékpluralista megfontolást követve (Larmore, 2001: 234.) integrálni tudná a szabadság *mindkét* fogalmi értelmezését. Azt is, amely a szabadság akadályát a dominanciában, és azt is, amely a beavatkozásban látja. Egy efféle értékpluralista fölfogás szerint a politikai közösségben egy-egy alany akkor tekintendő szabadnak, ha a helyzetben, amelyben létezik, a szabadság tárgyaihoz való hozzáférést egy relevánsnak elismert területen sem akadályozza dominancia, ám ezen túlmenően bizonyos nagy igényűnek tekinthető területen beavatkozás sem, függetlenül attól, hogy az adott beavatkozás dominál-e avagy sem. Ennek a fölfogásnak az eltérése a liberális politikai ideáltól persze nem *fogalmi* – mint Pettit esetében –, hanem csupán *hangsúlyi* jellegű volna. Azaz a lényegyet tekintve abban térne el, hogy a dominancia szabadságot megszüntető jellegének nem kizárólagos, csupán központi szerepet tulajdonítana, szemben a liberalizmussal, amely bár szintén

bizonyos fokig érzékeny lehet a dominancia szabadságot korlátozó természetére, azt mégis másodlagos, kevésbé lényeges korlátként kezeli.

Megjegyzendő, hogy ez a fölvetés szoros rokonságot mutat Pettit egyes korábbi olvasóinak a kritikáival, amennyiben végső soron ugyancsak a nem domináló beavatkozások szabadságot korlátozó képességének a Pettit-féle alábecsüléséhez kapcsolódik (Wall, 2001; Patten, 1996; Brennan–Lomasky, 2006). Néhány fontos pontban azonban ezektől is eltér, éspedig, egyfelől, úgy látom, Pettitnek a nem domináló beavatkozásokkal szembeni megengedő elvi állásfoglalással nem az az igazi problémája, hogy megengedő – mint a hivatkozott Wall sugallja –, hanem az, hogy *elvi*. Másfelől azonban nem kívántam vitatni Pettitnek azt az álláspontját, amely szerint a dominancia és a különféle beavatkozások nem egyenlő mértékig lehetnek károsak a szabadságra nézve. Csupán azt állítottam, utóbbiak is okozhatnak *bizonyos* kárt. Harmadrészt elvetem azt a fölvetést, amely szerint a fönti következtetés egyben jelentéktelenné, majdhogynem semmissé teszi a republikánus és a liberális politikai ideálok közti *eltérést*. Ezzel szemben fenntartom, hogy az eltérés értelmes lehet, azonban – legalábbis a szabadság tekintetében – nem fogalmi, hanem hangsúlyi természetű kéne, hogy legyen.³

3. A POLITIKAI RÉSZVÉTEL ÉRTÉKESSÉGE

Az, hogy elfogadjuk-e a vázolt értékpluralista, a szabadság mindkét fogalmi vetületét integráló értelmezést, vagy pedig ragaszkodunk Pettit eljárásához, a továbbiak szemszögéből nézve végső soron mellékes. Mellékes, hiszen nem érinti a tanulmány harmadik részében tárgyalt fogalommal, a politikai részvétellel való összefüggést. Lényeges azonban azonosítanunk a szabadság ideáljának a pontos státusát a republikánus elméleti keretben. Jelesül, ez a státus kettős: *erkölcsi* egyfelől és *politikai* másfelől, ráadásul mindkét státusában központi. Nemcsak arról van tehát szó, mint főntebb előrebocsátottam, hogy azért tételeződik értékesnek, mert a biztonság, a nyugalom vagy tervezhető élet javainak a viszonylatában eszközértékkel bír. Ellenkezőleg, ha a republikánus politika- és erkölcselméleti keretre a maga teljességében tekintünk, a szabadság értéke mindezeket túlmutat. Éspedig, a legfőbb explicite meghatározott, önértékkel bíró ideált képezi (Pettit, 1997: 91.), amelynek az előmozdítására szinte minden egyéb ideálnak – egyebek mellett például a patriotizmusnak is (Viroli, 1995) – vissza kell utalnia.

Mit jelent az, egyfelől, hogy a szabadság erkölcsi ideál? Röviden szólva azt, hogy a középpontjában áll annak a republikánus érvelésnek, amely az igazságos, azaz erkölcsileg kívánatos rend minimális föltételeit hivatott meghatározni. Az érvelés – végső soron – leredukálható egy központi elvre, mégpedig az *egyenlő szabadság elvére*, amely – ismét – *egy elv*, és mint ilyen, szembeállítható

Rawls híres *két elvével* (Pettit, 2014: 102–104.). Ez az elv a lényegét tekintve azt mondja ki, hogy egy-egy rend csakis annyiban tekinthető igazságosnak, amennyiben a tagság – vagyis a honpolgárok közössége – számára egyenlően biztosítani tudja a dominancia hiányaként értett szabadság állapotát (Pettit, 2014: 77). Mit jelent az, másfelől, hogy a szabadság politikai ideál? Ismét röviden szólva azt, hogy a *jó állam* kérdése a republikánus keretben elválaszthatatlanul összefügg a szabadságéval. A szabadság ugyanis – ebben a keretben – alkalmasnak tételeződik arra, hogy politikai gyakorlatok, intézkedések, törvények megítélésekor egyfajta általános *iránytűként* vételessék haszna (Pettit, 2014). Hogy mely gyakorlat, intézkedés vagy törvény fönntartása a helyes, mely fönntartása helytelen, eszerint azon fordul meg, hogy az adott gyakorlat, intézkedés, törvény a szabadság ügyét előmozdítja-e vagy pedig sem. Ugyanez az iránytű segít dönteni afelől is, hogy a fennálló megoldások helyén, ha azok fenntartása esetleg helytelennek minősül, miféle új megoldások kialakítása a kívánatos.

A republikánus szabadságideál nyilvánvalóan sokat kíván a politikai közösségben. A lényegét tekintve – mint többször előrebocsátottam – azt, hogy az alanyok egy sajátos státust élvezzenek, a kezükben legyen a végső *kontroll* egy formája az előttük álló döntési helyzetekben. De mit jelent ez konkrétan? A republikánus irodalomban kétféle föltétel szokott megjelenni. Az egyik föltétel a *jó intézmények* megléte: ilyen intézmény az úgynevezett vegyes alkotmány, vagy a hatalmi ágak elválasztása, a kiterjedt alapvető polgárjogok, valamint a fékek és ellensúlyok rendszere, továbbá olyan csatornák, amelyeken keresztül a honpolgárok „alulról” szerveződve is hatékonyan tudják az érdekeiket érvényesíteni. A másik (nem intézményi) típusú föltétel nem más, mint a honpolgárok kollektív erőfeszítése, *széleskörű politikai részvétele*. A tanulmányom harmadik részében ez utóbbi föltétel kérdését vizsgálom meg. Keith, és a csak röviden érintett Odüsszeusz analógiáit a továbbiakban nem fogom alkalmazni.

A politikai részvétel helye a respublikában

*„Lábam a magam szőllején tapos, / túl kényelmes valék
mindég, akármi / gyűlésre, avagy dühödt klubba járni,
/ és nem kívántam soha zavaros / eszméknek élni, síríg
hú cseléd, – / Istent, anyámat s a kedvest szolgáltam;”*

(Alfred de Musset: Óda a sajtótörvényhez.

Faludy György fordítása)

Egy elgondolás szerint – amelynek a legközismertebb megfogalmazásait talán Arisztotelész és Hannah Arendt írásaiban találjuk – a fenti rövidke versszak már elegendő bizonyítéka is annak, hogy Musset nem szabad (Arisztotelész, 1984; Arendt, 1991: 37). Egy másik elképzelés ennek az ellentétét állítja. Előb-

bi megfeleltethető az erős, vagy görög, utóbbi a gyenge, vagy római republikánus értelmezésnek. Itt mindjárt érdemes volna egy gyakran előforduló félreértést eloszlatni: a szabadság és a politikai részvétel összefüggésének kérdése, azt hiszem nem, vagy csak lazán kapcsolódik a jó intézmények kérdéséhez. Nem értek tehát egyet azokkal, akik az erős értelmezésből – ahogy van – a lehető legszélesebb körű részvételnek utat nyitó intézményi megoldások – a választásokon való kötelező szavazás, a referendumok, a falugyűlések, és egyéb deliberatív fórumok – kívánatosságát vezetik le, míg a gyenge értelmezésből a részvételnek jóval szűkösebb teret hagyó, a szabadság védelmét inkább a közvetlenül meg nem választott bíróságokra és jogvédőkre bízó megoldások kívánatosságát (Honohan, 2002: 197.). Annak ellenére sem, hogy az erős értelmezés szerzői jobbra csakugyan az előbbi, a gyenge értelmezés szerzői pedig az utóbbi megoldások irányába szoktak hajlani (Pettit, 1997 és 2012). Valójában ugyanis nincs szükségszerű logikai összefüggés a két kérdés között. Míg az erős értelmezés – tagadhatatlanul – csakis a részvételnek a lehető legszélesebb teret biztosító megoldásokkal fér meg, addig a gyenge, túl azon, hogy összeegyeztethető ezek elvetésével is, nem föltétlenül zárja ki őket. Minden további nélkül állíthatjuk például, hogy a politikai részvétel a szabadság megőrzésének csupán eszköze, ám mint ilyen, igenis megkerülhetetlen. Ha nem tévedek tehát, a politikai részvétel és a szabadság közötti összefüggés firtatása, ennyiben végső soron csakis a szabadság és a részvétel mibenlétéről, valamint értékességéről szól, és semmi egyébről.

Mi a politikai részvétel?

A politikai részvétel respublikában sokféle terepen lehetséges: szavazófülkékben a referendumok során, vagy a központi törvényhozó testületek és a helyi önkormányzatok megválasztásakor, a falusi, városi és kerületi gyűléseken, esetleg egyéb deliberatív fórumokon, aztán pártok irodáiban, jogvédő szervezetekben, ombudsmani hivatalokban, akár bírósági fórumokon, újságok hasábjain, az utcán, a közösségi médiában és így tovább. A legáltalánosabb értelemben a politikai részvétel valamiféle *realizált*, cselekvő bekapcsolódást jelent a politikai gyakorlatok formálásába, a közösségi önkormányzatba. Ez persze föltételez bizonyos dolgokat, így például hozzátévelegesen egyetértést a tagság kérdéséről – arról, ki tartozik egyáltalán a respublika közösségéhez –, kölcsönös elismerést, továbbá egymás igényeinek bizonyos fokú tekintetbe vételét, olyan körülményeket, amelyek közt a honpolgárokat meg is hallgatják (Maynor, 2003: 53.). Másfelől viszont ugyanezeknek a honpolgároknak képeseknek kell lenniük jelezni, vagy szólni, ha valami mondjuk nincs az ínyükre. Ebben rejlik a *republikánus szabadságideál diskurzív oldala* (Pettit, 2001: 65–78.; Schuppert, 2013; Markell, 2008).

Empirikus adottság, hogy a politikai részvétel a legtöbb létező és valaha létezett emberi társadalomban a többségnek nem, vagy csak nagyon korlátozott mértékig kenyerere. A honpolgárok szívesebben művelik meg a kertjeiket – vagy ha úgy tetszik, taposnak a saját szőlőjükön – a közjó előmozdítása helyett, és aki részt vesz, az sem szívesen vesz részt minden őt érintő gyakorlatban, legfőképpen a hozzá legközelebb állókban, és azokban is csak alkalomadtán, de nem rendszeresen (Bellamy, 2008: 162; Maynor, 2006: 134–135.). Ennek, azt hiszem, tulajdonítanunk kell némi súlyt, amikor arról gondolkodunk, milyen meggyőző normatív érvek hozhatók föl a politikai részvételnek önértéket, és a szabadság szempontjából konstitutív értéket tulajdonító erős republikánus értelmezés érdekében. Ha ugyanis a politikai részvétel a szabadság szempontjából konstitutív értékkel bír, úgy, föltéve, hogy a szabadságot egyetemes ideálként kezeljük – márpedig a modern republikánusok, köztük Pettit is, így kezelik –, a politikai részvételt is egyetemessé kell tenni, a honpolgárok lehető legszélesebb körét, vagy ha lehet az összességét mozgósítva. Akár – tehetnénk hozzá – a többségi diszpozíciókat fölülírva is.

A politikai részvétel, mint önérték

Mi lehet tehát meggyőző normatív érv a politikai részvétel önértékként tételezése mellett? Bizonyosan nem az, amit Sandel vet föl. A közjó, a jó kormányzás – írja – a honpolgároktól áldozathozatalt, cselekvő hozzájárulást, egyszerűen politikai részvételt követel. A honpolgárok erre csakis abban az esetben lesznek hajlandóak, *ha úgy tudják*, az áldozatuk önértékkel bír. Ellenkező esetben ragaszkodni fognak a tulajdon szőlőjükhöz. Mert ameddig azt a bizonyos áldozatot csupán eszközértéknek tekintik, úgy számíthatunk rá, hogy folyton mérlegelni fogják, csakugyan érdemes-e meghozniuk egyáltalán (Sandel, 1998: 325.). Mármost – túl azon, hogy empirikus pszichológiai adottságként kezel olyasmit, ami valójában nagyon is kétséges – a gond ezzel az érveléssel az, hogy tartalmaz egy ellentmondást. Bár a politikai részvétel önértékét igyekszik kimutatni, azt egy külső fogalomhoz, a közjóhoz csatolja – mégpedig eszközértékként. Az összecsatolás ráadásul nem is logikai természetű, hanem stratégiai. Nem az következik belőle, hogy a politikai részvétel csakugyan önérték, hanem csak az, hogy a honpolgárok önértékként kell, hogy kezeljék.

Egy másik megoldás az, ha kiindulópontként föltesszük, a preferenciákat nem szabad – ahogy találjuk őket – reflexió nélkül elfogadnunk, hiszen ezek lehetnek indokolatlanok, vagy pedig helytelenek is bizonyos értelemben. És ha ez így van, adott esetben a szabadság *belső* akadályainak is minősülhetnek (Taylor, 1985: 227.; Tallár 1999: 16.). Legalább kétféleképpen érvelhetünk ez mellett. Az *első*, ha föltesszük, a preferenciáink és vágyaink egy sajátos rendbe

ágyazódnak. Ez a rend az úgynevezett első- és a másodrendű vágyakból áll. Az előbbiek a vágyainkat jelölik, ahogy találjuk őket. Ilyen például a falánk-
nak az étel, vagy az iszákosnak az ital iránti sóvárgása. Utóbbiak a vágyaink-
kal kapcsolatos vágyainkat jelölik, úgymond. Ilyen lehet a falánk arra vonat-
kozó kívánsága, hogy falánk-sága, vagy az iszákosé, hogy csillapíthatatlan
szomjúsága szűnjék meg (Frankfurt, 1982; Haworth, 1991: 134.; Christman,
1988: 112.; Balázs, 2011). Az első- és a másodrendű vágyaink közti viszonyo-
kat többnyire persze összhang szokta jellemezni: másként nem is tudnánk élni.
Mégis, előfordul, hogy feszültség áll fenn. Ilyenkor – mint az említett falán-
kunk, vagy iszákosunk esetében – arról van szó, hogy a tulajdon elsőrendű
vágyainkkal bizonyos mélyebb értelemben mi magunk nem tudunk azono-
sulni, vagyis önmagunkban találjuk indokát annak, hogy a vágyainkat, vagy
preferenciáinkat ne fogadjuk el reflektálatlanul, ahogy találjuk őket.

A *másik fajta* érvelés az, ha az azonosulás helyett a preferenciáink formá-
lódásának a körülményeit problematizáljuk. A formálódás ugyanis soha sem
semleges környezetben történik. Ellenkezőleg, a környezet mindig számos
meghatározottsággal, számos adottsággal rendelkezik. Mindannyiunk szá-
mára korlátozott mennyiségű információ áll rendelkezésre, mindannyian az
interszubbektivitás álláspontjából alakítjuk ki a preferenciáinkat, beleszületünk
valamiféle hagyományba, fennálló jogi normák rendjébe, mindünkre hat egy
sor korábbi döntés, amelyek egy része a sajátunk, másik része a környezetünk-
ben élőké. Előfordulhat, hogy ezekből az adottságokból egy elnyomó rend adó-
dik össze, amely félelmet szül, korlátozza a reflexiót, következésképpen pedig
potenciálisan indokolatlan, helytelen vélekedések, preferenciák, vágyak kiala-
kulásához vezet (Christman, 1991: 344–347.; Sunstein, 1993: 164–176.; Taylor,
1985: 215.; Tallár, 1999: 29–30.). Mármost összefoglalva a – kétféle ismertetett
érveléssel megtámogatott – fölvetés így szól: a preferenciákat nem föltétlenül
úgy kell elfogadnunk, ahogy találjuk őket, hanem csakis abban az esetben, ha
valamilyen mélyebb értelemben azonosulni is tudunk velük és ha a kialakítá-
suk körülményei nem voltak elnyomóak (Dworkin, 1981: 212.). Ez a belátás
járhatott az amerikai alapító atyák fejében is – írja Sunstein –, akik pontosan
egy olyan politikai rend kereteit igyekeztek kialakítani, amely a deliberációnak,
a racionális reflexiónak igyekezett teret adni a meglévő preferenciák előtti fő-
hajtás, azok pusztá aggregálása helyett (Sunstein, 1993: 164.).

Mindez talán vonatkoztatható a saját szőlőnk és a politikai részvételt il-
lető dilemmára is. Ha ugyanis a fölvetést jogosnak ismerjük el, úgy kétséges-
nek tűnik, csakugyan fontosságot kell-e tulajdonítanunk annak az adottság-
nak, hogy a politikai részvétellel szemben a legtöbb létező és valaha létezett
emberi társadalomban a többség a szőlő taposását részesíti, részesítette előny-
ben. Mert meglehet, hogy ezek a preferenciák sokak esetében feszültségben
állnak másodrendű vágyakkal és a formálódásuk elnyomó környezetben ment

végbe. Amennyiben így van, máris kevésbé tűnik terhesnek a fölülírásuk kívülről, mely bizony – láttuk – elkerülhetetlen, ha a politikai részvételnek önértéket, és az egyetemes ideálként kezelt szabadság szempontjából konstitutív értéket tulajdonítunk.

Legalább három intuíció szól egy ilyen fölfogás, illetve a rá építkező erős republikánus értelmezés mellett. Az első az, hogy a dominancia hiányaként értett szabadság státusa, vagyis az önkényes beavatkozásokat lehetővé tevő, félelemkeltő hatalmi egyenlőtlenségek fölszámolása talán definíció szerint magába foglalja a honpolgárok *realizált*, cselekvő bekapcsolódását a politikai gyakorlatok formálásába. Elvégre a megközelítőleg hatalmi egyenlőség, a végső *kontroll* birtoklásának mi képezhetné erősebb garanciáját, mint maga a bekapcsolódás, a folyamatos *jelenlét* – teljességgel kizárva, hogy a döntéseket a „fejünk fölött” hozzák meg? Másodszor az is valószínűnek tűnik, hogy sok, a politikai részvételt illető létező preferencia csakugyan feszültségben áll másodrendű vágyakkal és a formálódása elnyomó környezetben ment végbe. Ezzel összefüggésben, és részint ebből következően nem is *autonóm*, hiányolja a konzisztenciát, és a racionalitást (Christman, 1991: 350.; Forst, 2005: 230.). Harmadrészt az is föltehető, hogy ha főt hajtunk az efféle inkonzisztens, irracionális, gyakran hiányos információk nyomán kialakított preferenciák előtt, a közjó is súlyos csorbát szenvedhet. Vonatkoztatható ez utóbbi intuíció a közpolitikai területek többségére (Sunstein, 1993: 175.), sőt akár magára a politikai részvételre is, igaz – láttuk Sandel kapcsán – szigorúan nem érinti a szabadság és a politikai részvétel fogalmi összefüggését.

Mégis, a preferenciák fölülírhatóságát valló fölfogással és közvetve a rá építkező erős republikánus értelmezéssel szemben fölhozhatóak bizonyos ellenvetések. Mondjuk az, hogy nehéz *elvileg* meghatározni, pontosan mely preferenciák, mely vágyak tartoznak az el nem fogadhatóak, illetve fölülírandóak halmazába. Nyilvánvaló, hogy a rabszolga tudata elnyomó körülmények terméke, és indokolt lehet az autonómia hiányáról beszélni. De mikor még? Vannak problematikus esetek. A nacionalisták egy része például hajlamos úgy vélni, ha az általuk képviselni kívánt csoport – a nemzet – fiai nem kívánnak velük tartani, az csakis azért lehet, mert ezeket a fiakat megtevesztették, vagy pedig mert a tudatuk hamis. Következésképpen hát fölülírható, fölülírandó. Mit kezdjünk az efféle vélekedésekkel? Hogy egy preferencia kialakításának körülményei ne legyenek elnyomóak – láttuk – az egyik minimális követelmény az, hogy rendelkezésre álljon minden releváns információ. De ezzel még korántsem léptünk előrébb, hiszen nem mondtunk arról semmit, hogy az egyes preferenciák – illetve választási helyzetek – kialakítása esetében mi minden minősülhet releváns információnak, és mi nem. Egyáltalán nem magától értetődő a válasz. Azért sem, mert az információt nem lehet „kilóra mérni”, és azért sem, mert az egyes információmorzsák bizony eltérő döntések, eltérő preferenciák kialakítása felé hathatnak.

Adná magát a megoldás, hogy ezúttal is a dominancia hiányaként értett szabadságot kezeljük morális iránytűként, amikor az egyes preferenciák elvagy el nem fogadhatóságáról kell ítélnünk, ugyanúgy, mint a politikai gyakorlatok, intézkedések, vagy a törvények esetében. Hogy melyik főntartása a helyes, melyiké helytelen – láttuk –, a republikánus fölfogás szerint azon fordul meg, hogy adott gyakorlat, intézkedés, vagy törvény a szabadság ügyét előmozdítja-e vagy pedig sem. Vonatkoztathatjuk-e ugyanezt a módszert a preferenciákra is? Például mondhatjuk-e, hogy egy-egy preferencia elfogadhatóságának azon kell megfordulnia, hogy a formálódásának a körülményeit dominálta-e valamilyen cselekvő, vagy pedig cselekvők csoportja? Azt hiszem, nem. Egyfelől azért nem, mert a dominancia körülményei között formálódott preferenciák nyilvánvalóan nem mindig képezik le ugyanezt a dominanciát: gondoljunk csak a szabadságvágyra, amely alighanem a legelnyomóbb politikai közösségekben is valamilyen fokig jelen van, és amely bizonyos esetekben így az el nem fogadható preferenciák halmazába kerülne. Másfelől azért sem, mert ez a megoldás – föltéve, hogy az erős republikánus értelmezés keretei között maradunk – a saját szőlőnket és a politikai részvételt illető dilemmára nézve teljesen használhatatlan. Az adódna belőle, hogy végső soron nem is dilemmával van dolgunk, hiszen a részvétellel kapcsolatosan autonóm, elfogadható preferenciát csakis akkor vagyunk képesek formálni, ha ténylegesen részt is veszünk, lévén, hogy a dominancia hiányát – láttuk – maga a részvétel konstituálja. Ez a végkövetkeztetés gyanúsán körbe forog, hiszen teljesen kizárja annak a lehetőségét, hogy esetleg autonóm módon arra jussunk, inkább a tulajdon szőlőnket részesítjük előnyben. Akár azt is mondhatnánk, depolitizál: föltételezi, hogy optimális körülmények között csakis *egy vélekedést* tehetünk a magunkévá.

A politikai részvétel, mint eszközérték

A gyenge republikánus értelmezés keretei között ez az intuíciónkkal meglehetősen feszültségben álló végkövetkeztetés elkerülhető. Ha ugyanis a realizált politikai részvételt a szabadság státusával nem azonosítjuk, csupán annak – fontos – eszközeként tekintünk rá, abból az is következik, hogy nemcsak a résztvevők, hanem a saját szőlőjüket taposók is formálhatják szabadon a – részvétellel kapcsolatos – preferenciáikat. Mi több, problematizálhatóvá válik az összefüggés egy másik értelemben is. Jelesül, föl tudjuk vetni, hogy részt venni nemcsak *egészen* autonóm, hanem mondjuk *kevésbé* autonóm módon is lehet, sőt, akár úgy is, mint a „birka” – ha szabad így mondanom (Dagger, 2005: 197–199.). Elnyomó körülmények hiányában is különbözőek leszünk hajlandóság, képesség és ügyesség dolgában – például eltérő mennyiségű időt fogunk a releváns információk megismerésének szentelni –, így hát a részvételünk is el-

térő mértékig lesz átgondolt, racionális és így tovább. Nem is lesz minden egyes honpolgár részvételének minden ügyben hozzáadott értéke a közjó szemszögéből nézve, következésképpen az sem tűnik magától értetődőnek, hogy a több részvétel mindig jobb volna, mint a kevesebb (Brennan–Lomasky, 2006: 231–233.; Bellamy, 2008: 162.). Ennek a fölvetése *azért* hat annyira banálisan, mert alighanem teljesen jól illeszkedik a köznapi tapasztalatunkhoz. Amiből persze – utaltam rá az előszóban – korántsem következik, hogy a gyenge republikánus értelmezés filozófiailag *igaz* is volna. Könnyen lehet, hogy a dominancia hiányaként értett szabadságot valóban csakis a politikai gyakorlatok formálásába való realizált, cselekvő bekapcsolódás konstituálhatja, következésképpen pedig az autonóm preferenciaformálás is csak ennek nyomán lehetséges. Hogy ez így van-e, vagy sem, arra végső felelet nem adható.

A gyenge értelmezés két további vonzó sajátossággal rendelkezik. Egyfelől megengedi, hogy a politikai közösségen belül a republikánus honpolgárság státusának fönntartása ne föltétlenül *mindenki*, hanem mondjuk csak a *többség* részvétele mellett legyen lehetséges. Vagyis megengedi, hogy Musset hozzáféréseit a szabadság tárgyaihoz minden relevánsnak tételezett területen – esetünkben az alapvető polgárjogait – helyette esetleg a kertszomszédjai is megvédelmezhesék. Ha némely honpolgárok kellő erőfeszítést tesznek – szól az érvelés –, úgy mások számára nyugodtan meghagyható a szőlő taposásának a lehetősége. Másfelől, a gyenge értelmezés vonzó sajátossága az is, hogy – az erős értelmezéshez hasonlatosan – egyáltalán nem zárja ki az egyéni preferenciák esetleges felülvizsgálhatóságát, vagy megvitathatóságát. Ugyanakkor azt már igen, hogy ezek a preferenciák – a részvétel tekintetében – optimális körülmények között csakis egyfelé tendálhatnak.

4. ZÁRSZÓ

A fenti tanulmányban, ahogy előrebocsátottam, két fogalom – a szabadság és a politikai részvétel – logikai összefüggésének a vizsgálatán keresztül, a politikai részvétel értékességéről szóltam. Nem állítottam, hogy a részvételnek önértéket tulajdonító republikánus értelmezés filozófiailag *igaz*, az eszközértéket tulajdonító értelmezés pedig hamis volna. Mindkettő rendelkezik némi intuitív erővel és nem is hiszem, hogy a rendelkezésünkre állna végső felelet a dilemma megoldására. Ennek megállapításánál sokkal többre nem is juthatunk. Nem véletlen, hogy maga Pettit is a szabadság ontológiai magyarázatairól szóló értekezéseiben rendszerint az intuícóra utal vissza (Pettit, 1997; 2001; 2012; 2014). Hogy a szabadság pontosan micsoda, mi konstituálja, és a részvételnek milyen értéke van, legfőljebb csak intuitíve sejtethetjük, de egészen biztosan nem tudhatjuk sohasem.

JEGYZETEK

- ¹ Jelen publikáció az Európai Unió, Magyarország és az Európai Szociális Alap társfinanszírozása által biztosított forrásból az EFOP-3.6.3-VEKOP-16-2017-00007 azonosítószámú *Tehetségből fiatal kutató – A kutatói életpályát támogató tevékenységek a felsőoktatásban* című projekt keretében jött létre.
- ² A magyar nyelvben nincs pontos fordítása a *bully* angol kifejezésnek, jobb híján a „zsarnokot” használok. A kistermetű Keith-t terrorizáló erős fiút értem alatta.
- ³ Arról nem szólva, hogy a republikánus és a liberális elméletek eltérése nemcsak a szabadság fogalmának a tekintetében áll, vagy állhat.

IRODALOM

- Andronache, Laura (2006): Contemporary Republican Theories: in Search of Solidarity. In: Honohan-Jennings (szerk.): *Republicanism in Theory and Practice*. New York, Routledge.
- Arendt, Hannah (1991): *A forradalom*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Arisztotelész (1984). *Politika*. Budapest, Gondolat.
- Balázs Zoltán (2011): A szabad akarat hierarchikus elmélete. In: *A jó vonzásában*. Budapest, Helikon Kiadó.
- Bellamy, Richard (2008): Republicanism, Decocracy, and Constitutionalism. In: *Republicanism and Political Theory*. Oxford, Laborde-Maynor, Blackwell.
- Berlin, Isaiah (1990): *Négy esszé a szabadságról*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Brennan, Geoffrey–Lomasky, Loren (2006): Against reviving republicanism. *Politics, Philosophy & Economics*, 5, 220–252. <https://doi.org/10.1177/1470594x06064224>
- Christman, John (1988): Constructing the Inner Citadel: Recent Work on the Concept of Autonomy. *Ethics* 1, 109–124. <https://doi.org/10.1086/293038>
- Christman, John (1991): Liberalism and Individual Positive Freedom. *Ethics*, 2, 343–359. <https://doi.org/10.1086/293292>
- Dagger, Richard (2005): Autonomy, Domination, and the Republican Challenge to Liberalism. In: *Autonomy and the Challenges to Liberalism – New Essays*. Cambridge, Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511610325.010>
- Dworkin, Gerald (1981): The Concept of Autonomy. In: Haller, Rodopi (szerk.): *Science and Ethics*, Amsterdam, 203–213. <https://doi.org/10.5840/gps198112/1333>
- Forst, Rainer (2005): Political Liberty: Integrating Five Conceptions of Autonomy. In: *Autonomy and the Challenges to Liberalism – New Essays*. Cambridge, Cambridge University Press. <https://doi.org/cbo9780511610325.012>
- Frankfurt, Harry G. (1982): Freedom of the Will and the Concept of a Person. In: *Free Will*. Oxford, Watson–Oxford University Press.
- Haworth, Lawrence (1991): Dworkin on Autonomy. *Ethics*, 1, 129–139. <https://doi.org/10.1086/293375>
- Hobbes, Thomas (1970): *Leviatán*. Budapest, Magyar Helikon.
- Honohan, Iseult (2002): *Civic Republicanism*. New York, Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203460894>

- Larmore, Charles (2001): A Critique of Philip Pettit's Republicanism. *Philosophical Issues*, 11, 229–243. <https://doi.org/10.1111/j.1758-2237.2001.tb00045.x>
- MacCallum, Gerald C. (1967): Negative and Positive Freedom. *The Philosophical Review*, 3, 312–334. <https://doi.org/10.2307/2183622>
- Marcus Aurelius (1975): *Marcus Aurelius elmélkedései*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Markell, Patchen (2008): The Insufficiency of Non-Domination. *Political Theory*, 1, 936. <https://doi.org/10.1177/0090591707310084>
- Maynor, John (2003): *Republicanism in the Modern World*. Oxford, Polity.
- Maynor, John (2006): Modern Republican Democratic Contestation: a Model of Deliberative Democracy. In: *Republicanism in Theory and Practice*. New York, Routledge.
- Parekh, Bhikhu (1992): The Cultural Particularity of Liberal Democracy, *Political Studies*, 40, 160–175. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.1992.tb01819.x>
- Patten, Alan (1996): The Republican Critique of Liberalism, *British Journal of Political Science*, 1, 25–44. <https://doi.org/10.1017/s0007123400007407>
- Pettit, Philip (1997): *Republicanism – a Theory of Freedom and Government*. Oxford, Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/0198296428.001.0001>
- Pettit, Philip (2001): *A Theory of Freedom – From the Psychology to the Politics of Agency*. Oxford, Oxford University Press.
- Pettit, Philip (2012): *On the People's Terms – a Republican Theory and Model of Democracy*. Cambridge, Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/cbo9781139017428>
- Pettit, Philip (2014): *Just Freedom: a Moral Compass for a Complex World*. New York, W. W. Norton.
- Sandel, Michael (1998): Reply to Critics. In: *Debating Democracy's Discontent*. Oxford, Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/0198294964.003.0025>
- Schuppert, Fabian (2013): Discursive control, non-domination and Hegelian recognition theory: Marrying Pettit's account(s) of freedom with a Pippinian/Brandonian reading of Hegelian agency. *Philosophy and Social Criticism*, 9, 893–905. <https://doi.org/10.1177/0191453713498389>
- Skinner, Quentin (1998): *Liberty before Liberalism*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Skinner, Quentin (2008): Freedom as the Absence of Arbitrary Power. In: *Republicanism in Political Theory*. Oxford, Blackwell Publishing.
- Sunstein, Cass R. (1993): *The Partial Constitution*. Cambridge, Harvard University Press.
- Tallár Ferenc (1999): Szabadságra kényszerítés? In: *A szabadság és az európai tradíció*. Budapest, Atlantisz.
- Taylor, Charles (1985): What's Wrong with Negative Liberty. In: *Philosophical Papers 2*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Tully, James (1995): *Strange Multiplicity*. Cambridge, Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/cbo9781139170888>
- Viroli, Maurizio (1995): *For Love of Country – an Essay on Patriotism and Nationalism*. Oxford, Oxford University Press.
- Viroli, Maurizio (2002): *Republicanism*. New York, Hill and Wang.
- Wall, Steven (2001): Freedom, Interference and Domination, *Political Studies*, 2, 216–230. <https://doi.org/10.1111/1467-9248.00310>

LEGITIMITÁS ÉS A KOLLEKTÍV CSELEKVÉS MOTIVÁCIÓI

Az adómorált befolyásoló tényezők

Pokorny Zsanett

(MTA TK Politikatudományi Intézet)

*A tanulmány beérkezett: 2019. 02. 06.,
opponálás: 2019. 02. 06. – 2019. 03. 05., véglegesítve: 2019. 04. 01.*

ÖSSZEFOGLALÓ

A kétezres évektől kezdődően az adófizetési hajlandóság és az adómorál politikatudományi szempontú vizsgálata a társadalomtudományi kutatások viszonylag új irányát képviselik, s bár a szakirodalom általában a terület gazdasági vonatkozásait emeli ki, az adófizetés a politikatudomány számára is jelentős kérdés. A kollektív szükségletekre reagáló közszolgáltatások bevezetésére vagy fejlesztésére ugyanis a kormánynak bevételekre van szüksége, amelyeknek egyik fő forrását az adófizetők által befizetett adóösszeg jelenti. A tisztességes adófizetés melletti elköteleződés elősegítése tehát kiemelt jelentőséggel bír a politikai vezetők számára.

Az adófizetés összetett jelenség. Amellett, hogy a jogkövetést számos tényező befolyásolhatja (úgy mint az egyén közvetlen környezetének, érzelmeinek vagy egyéni érdekeinek a hatása), a bonyolult és nehezen érthető szabályozások könnyen készíthetők az emberek a törvények megsértésére, az adócsalásra. Dolgozatomban azonban mellett érvelek, hogy az adófizetőkért hatások közül kiemelkedik a kormányzati legitimitás, amely képes akár hosszú távon is kialakítani a tisztességes jogkövetés melletti állampolgári elköteleződést. E felvetést az áttekintett szakirodalom eredményei is alátámasztják, ezek alapján a két tényező között meglehetősen erős kapcsolat fedezhető fel. Elismertségének erősítése ezáltal a kormány fontos eszközének bizonyulhat az adófizetési gyakorlatok és az adómorál alakítása során.

Kulcsszavak: legitimitás ■ adómorál ■ jogkövetés ■ kormány ■ adófizetés

A kétezres évek elejétől kezdődően az adófizetés kérdéseinek társadalomtudományi szemléletű vizsgálata egyre jelentősebbé vált. A hetvenes-nyolcvanas évek közgazdasági megközelítéseihez ugyanis az elmúlt évtizedekben a szociológia, a pszichológia valamint a politikatudomány területéhez kötődő szemléletek is társultak. Ez utóbbi esetében általában az adóhatóságok, valamint a

kormány és az adófizetők (főként az adófizetési hajlandóságuk) közötti kapcsolat természetének kutatásai kerülnek előtérbe. A technika fejlődésének (például az ügyfélkapuk bevezetése és folyamatos fejlesztése nyomán), valamint az adófizetésre vonatkozó szabályok (például sok esetben a munkáltató készíti el az adóbevallást a munkavállaló számára) révén az emberek azonban egyre kevésbé kerülnek kapcsolatba az adóhatósággal az ügyintézés és az éves adóbevallás során. Mivel az adófizetés kérdéseinek intézményi szinten történő vizsgálata ezáltal jelentős kihívások elé állítja a kutatókat, az adófizetési hajlandóság, valamint a kormányzati tevékenység közötti kapcsolat egyre inkább előtérbe került.

A befizetett adó mértéke a politikai vezetők számára kiemelt kérdés, főként, mivel a társadalom hatékony működése érdekében biztosított közszolgáltatások (például egy kórház, iskola vagy autópálya felépítése vagy fejlesztése) jelentős anyagi erőforrást igényelnek. S bár napjainkban az Európai Unió, a két- vagy többoldalú gazdasági kapcsolatok, a piaci szférából érkező bevételek, valamint hitelek, kölcsönök is az állam segítségére lehetnek, a kormány fő bevételi forrását továbbra is a befizetett adók jelentik.

A kormányzati stratégiák pedig jelentősen befolyásolhatják az államkasszába érkező adóbevételek mértékét. A politikai vezetők tevékenysége ugyanis mindannyiunk életére hatással bír. Egy-egy ránk vonatkozó jogszabály, sőt akár egy nyilatkozat, interjú is megváltoztathatja a kormányról kialakult véleményünket, s viselkedésünket (például jogkövetési szokásainkat). A kormány népszerűsége és elfogadottsága, valamint az ebből alakuló legitimitás, ezáltal az adófizetési hajlandóság vizsgálatának kiemelt kérdése. A kormány legitimitása ugyanis a szakirodalom szerint jelentősen hozzájárulhat a tisztességes adófizetés melletti hosszú távú elköteleződés, tehát az adómorál kialakulásához és rögzüléséhez.

Dolgozatomban amellett érvelek, hogy a kormány legitimitása és az adómorál között erős összefüggés látszik. Ennek alátámasztása érdekében az adófizetési hajlandóságot, valamint a tisztességes adófizetés melletti elköteleződést, más néven adómorált vizsgáló elemzéseket, valamint a legitimitás és az adómorál kapcsolatát vizsgáló kutatásokat tekintem át. Céлом kettős, egyfelől fontos kérdés, hogy az adófizetési hajlandóság közgazdasági megközelítései miért és hogyan egészültek ki különféle társadalomtudományi szemléletmódokkal? Ehhez szorosan kapcsolódóan, miért jelentősek az adófizetési hajlandóság mellett az adómorálkutatások? Másfelől a legitimitás és az adómorál kérdéseinek vizsgálata (főként Magyarországon) a politikatudomány meglehetősen új területének számít. Emiatt pedig az empirikus kutatások előtt érdemes és szükséges megszerezni és áttekinteni az e témában készült vizsgálatok főbb eredményeit és következtetéseit.

AZ ADÓFIZETÉSI HAJLANDÓSÁG VIZSGÁLATÁNAK KEZDETEI:
KÖZGAZDASÁGI MEGKÖZELÍTÉSEK

Az adófizetési hajlandóságot befolyásoló lehetséges tényezőket elsőként a Nobel-díjas Gary Becker vázolta fel 1968-as, gazdasági bűncselekményekkel foglalkozó tanulmányában. Elmélete szerint a csalás (így például az adócsalás) mögött egy racionális döntés húzódik. Az egyén mérlegeli a lehetséges bevételek és költségek összegét, és a számára nagyobb hasznot hozó megoldást választja. A cselekvést az egyéni érdekek határozzák meg, ezért a döntést a tiszta hasznot veszélyeztető tényezők (úgy, mint a lebukás valószínűsége vagy a kiszabható legsúlyosabb büntetés) befolyásolhatják leginkább.

Becker elmélete szerint az egyén haszonmaximalizáló törekvései a hatósági intézkedéseket is meghatározzák. Az intézményeknek olyan szabályozásokat kell bevezetniük, melyek betartása esetén az adófizető magasabb bevételre számíthat, mint ami csalás révén szerezhető. Cél, hogy a várható pénzbüntetés jelentősen meghaladja a be nem fizetett adóösszeg mértékét, ezt pedig az adóhatóságok két módon segíthetik elő. Egyfelől, a csalók hatékony lebuktatásával, másfelől pedig prevenciók megoldásokkal (például a szabályozások szigorításával és a büntetések súlyosbításával). A szerző amellett érvelt, hogy az intézményeknek meg kell találniuk a két intézkedés között a megfelelő egyensúlyt annak érdekében, hogy ne a csalás, hanem a szabályok követése jelentse a leginkább kedvező megoldást az egyén számára.

Becker tanulmánya nyomán Allingham és Sandmo (1972) már kifejezetten az adófizetés esetét vizsgálva dolgozta ki az adófizetési szokások hagyományos közgazdasági vizsgálatának alapjait. Felvetésük szerint az adófizetés egy bizonytalansági játék. Ebben, ha betartjuk a szabályokat, biztosan nem kell büntetésre számítanunk, viszont a hiányos adóbevallás sem von maga után automatikus ellenőrzést és szankciókat. Az egyénnek ezáltal lehetősége adódhat az adófizetés részleges-, vagy teljes elkerülésére, melynek „sikere” a hatósági átvilágítások valószínűségétől, valamint a lehetséges büntetés mértékétől függ. Egyfelől, ha nem kerül ellenőrzés alá, a becsületes adófizetőkhöz képest magasabb haszonra számíthat, másfelől viszont a lebukás rosszabb helyzetbe hozhatja, mint a tisztességes út. Emellett előre csak nehezen lehet teljes bizonyossággal megjósolni az adócsalásért járó büntetés mértékét – a vonatkozó törvényektől függően az enyhébb vagy súlyosabb pénzbírság mellett akár börtönbüntetés is kiszabható.

A szerzők Becker korábbi megállapításához csatlakozva amellett érvelnek, hogy az adózást érdemben a jövedelemszint, az adókulcsok, az ellenőrzés valószínűsége, valamint a várható büntetés befolyásolhatják. Mindezt a már korábban megbüntetett adócsalók esetei is erősíthetik, akik elrettentő példaként szolgálhatnak az emberek számára. Modelljük alapján így az adóhatóság a

szabályozások szigorításával és az elrettentés eszközeivel jelentősen képes visszaszorítani az adócsalás mértékét (Hallsworth, 2014).

Az adófizetés hagyományos közgazdasági megközelítése azonban – ahogyan a szerzők maguk is elismerik – nem képes teljes körűen feloldani az adófizetés problémáját. Számos, egymáshoz szorosan kötődő tényezőt nem vesz ugyanis figyelembe, amely a kapott eredményeket jelentősen torzíthatja:

- Az egyén oldaláról nézve figyelmen kívül hagyja, hogy az egyéni erőforrásoknak több ága is van. Elképzelhető, hogy míg az egyik jelentősen lecsökken (például a bevétel), egy másik (például az idő) jelentősen megnövekszik. Egy olyan közösségi szolgáltatás például, amely az egyén számára is hasznos (például korszerűsítik a tömegközlekedést azon az útvonalon, amelyen minden nap munkába jár, ezért sokat spórolhat az időtényezőn) akkor is nagyobb hasznot hozhat számára, ha ezáltal az anyagi bevételei jelentősen csökkenhetnek. Ebben az esetben az egyénnek mérlegelnie kell, hogy melyik fontosabb a számára.
- Az adófizetés összetett jelenség, amely miatt a hibásan kitöltött adóbevallás nem feltétlenül az adócsalás kategóriájába esik. Előfordulhat, hogy az adófizetők akaratlanul elkövetett hiba vagy figyelmetlenség következtében töltötték ki rosszul vagy hiányosan adóbevallásukat. Például, véletlenül elírták az összeget, esetleg egy rubrikát nem töltöttek ki, vagy nem volt teljesen érthető számukra a kitöltési útmutató. Emellett a halogatás (például „Holnap ez lesz az első dolgom, de ma még nem”) is gyakori jelenség lehet adóbevallás előtt. Ez esetben az egyén szándéka nem feltétlenül az adók elcsalása, egyéb teendői, esetleg feledékenység is húzódhat a bevallás „elkerülése” mögött (Donoghue–Rabin, 1999).
- Az intézményi oldal tekintetében, a hagyományos közgazdasági magyarázatok figyelmen kívül hagyják a kontraproduktivitás lehetőségét. A szabályok szigorítását és a várható büntetés súlyosbítását az emberek támadásként és az irántuk érzett bizalmatlanságként is értékelhetik, amely haragot, felháborodást és végső esetben szándékos ellenállást is kiválthat (lásd Ayres–Braithwaite, 1992; Blumenthal et al., 1998; Scholz 1984; De Cremer–Tyler, 2007).
- Emellett, a gazdasági szemlélet kevésbé veszi figyelembe a tisztességes adófizetést elősegítő intézkedések költségeit. Az ellenőrzési folyamatok hatékonyságának növelése rendkívül költséges és jelentős plusz terhet ró a hatóságokra. Az intézményi gyakorlatok az anyagi tényezőkön túl ugyanis számos egyéb erőforrást is igénybe vesznek. Például az idő, amellyel a megnövekedett számú ellenőrzés vagy a megfelelő munkatársak kiválasztása és betanítása jár; az addicionális erőforrás, akik betanítják és akik elvégzik az új munkát más feladatokat nem vállalva; maga az emberi tényező, amely nagyobb terhelés mellett könnyebben hibázhat, je-

lentősen megnövelve az intézmény költségeit. E kihívások kezelése pedig jelentős pénzbani ráfordítást is igényel.

Összességében elmondható, hogy bár a hagyományos közgazdasági szemlélet képviselői már az adófizetési gyakorlatok vizsgálatának első időszakában felismerték a téma összetettségét, az adófizetést csak a „miért nem fizetünk adót” kérdés felől közelítették meg, a „miért fizetünk adó” felvetést még nem érintették. Mindez arra utal, hogy a kutatás olyan alapvető fontosságú tényezőket, mint például az önkéntes együttműködésre való hajlandóság, a lelkiismeret szerepe, vagy a politikai rendszer megítélése, nem vette figyelembe.

A hagyományos közgazdasági szemlélet mellett azonban a viselkedési közgazdaságtan területén is megjelent az adófizetés kérdéseinek vizsgálata. A hagyományos állásponttal ellentétben itt már jelentős hangsúlyt kapott a motivációk, valamint az adófizetés melletti elköteleződés vizsgálata. Ahogyan arra Hashimzade, Myles és Tran-Man (2013) áttekintő tanulmányukban rámutattak, e terület fejlődéséhez jelentősen hozzájárultak az adófizetés területén megjelenő anomáliákhoz, tehát a hagyományos elmélet feltevéseivel nem összeegyeztethető adófizetői döntésekhez kapcsolódó kutatások. A hagyományos megközelítéssel szemben ugyanis a viselkedési közgazdaságtan szerint a társadalmi környezet alapvetően képes befolyásolni az egyének döntéseit. Méder és Simonovits (2012) például az adófizetőket, mint „szociális élőlényeket” vizsgálta. E szerint az emberi természet alapvetően együttműködésre kódolt, jutalom vagy ellenszolgáltatás nélkül, a társadalmi preferenciákat előtérbe helyezve is hajlandók háttérbe szorítani egyéni érdekeiket. A szerzők a társadalmi preferenciákat, valamint a korlátozottan racionálisan cselekvő egyén modelljét egy hipotetikus, ellenőrzések és büntetések nélküli környezetbe helyezték, s ez szerint vizsgálták a viselkedési mintákat, valamint a lehetséges következményeket (Bartha–Boda, 2016).

A társadalmi preferenciák szerepe és az adómorál kérdése Simonovits kutatásaiban (lásd 2010) is megjelenik. 2013-ban publikált tanulmányában például az adómorál és a befizetett adóösszegek közötti kapcsolatot vizsgálta. Felvetése szerint a tisztességes adóbevallás jelentős haszonnal járhat az egyén számára, amely haszon az adómorál erősödésével párhuzamosan növekszik. Eredményei szerint minél erősebb az adómorál, annál nagyobb a nettó adóbevételek, így az abból fedezhető közösségi szolgáltatás száma is.

A közgazdasági vizsgálatok eredményei jelentősen hozzájárultak az adófizetési hajlandóság és az adómorál kutatásának fejlődéséhez. Az ezredfordulót követően azonban egyre több kutató ismerte fel (lásd Kirchler–Hoelzl–Wahl, 2008; Gangl–Hofmann–Kirchler, 2015; Braithwaite, 2003; Torgler, 2003), hogy a pusztán gazdasági szemléletű megközelítés nem elegendő az adófizetési gyakorlatok vizsgálatára, s csak részleges képet nyújt az adófizetési szokásokról.

A „CSÚSZÓS LEJTŐ ÉRTELMEZÉSI KERET”

A kétezres évek elejétől kezdődően egyre növekedett az olyan kutatások száma, amelyekben az adófizetést befolyásoló politikatudományi, szociológiai, valamint pszichológiai tényezők kerültek előtérbe. A vizsgálatok a korábbi közgazdasági szemlélet minél szélesebb körű kiegészítésére törekedve már a terület társadalomtudományi aspektusait domborították ki, amelyek túlmutattak a korábbi megközelítés tisztán gazdasági válaszáin. Az új irány lehetővé tette az adófizetés átfogóbb vizsgálatát és az olyan tényezők hangsúlyozását, mint a törvények, az adóhatósági eljárások, a jelentős ügyek esetében biztosított véleménynyilvánítási lehetőség vagy az egyén közvetlen környezetében élők szerepe (Hallsworth, 2014).

Az adófizetés széles körű vizsgálatára Kirchler, Hoelzl és Wahl (2008) vezette be az úgynevezett „csúszós lejtő értelmezési keret”-et (angolul slippery slope framework), amely néhány éven belül az új irányzat legmeghatározóbb elméletévé vált. A modell elnevezése az adófizetést befolyásoló tényezők sokféleségére és összetettségére utal. Az angol a „slippery slope” kifejezést olyan esetek leírására használja, amikor egy adott esemény vagy cselekmény egyik pillanatról a másikra megváltozik. Ez a jelenség pedig az adófizetés során is tetten érhető. Az adófizetési hajlandóságot ugyanis számtalan tényező befolyásolhatja, amelyek egymást váltva vagy éppen együttesen alakíthatják az egyén viselkedését. A modell ezt a jelenséget igyekszik lefedni. Az elmúlt évtized új felvetéseit, valamint a korábban meghatározó közgazdasági megközelítéseket integrálja egy modellben, így a gazdasági és a társadalomtudományi szemléletek is helyet kapnak benne. Kiindulópontja, hogy az adófizetést egyfelől a hagyományos közgazdasági modellben megjelenő egyéni érdek (az együttműködés költségei alacsonyabbak-e, mint a csalásé), másfelől a társadalom iránt érzett felelősség (az adófizetők kötelességüknek érzik, hogy részt vállaljanak a közösségi terhekből) is befolyásolhatja.

A szerzők felvetése szerint a gazdaság- és a társadalomtudomány területeihez köthető (továbbiakban nem gazdasági) tényezők befolyásoló erejét az adófizetők és az adóhatóság közötti kapcsolat határozza meg. Az általuk vezérelt adófizetési gyakorlatok pedig eltérő adóhatósági intézkedéseket tesznek szükségessé. Például, a hagyományos közgazdasági modell által javasolt elrettentő eszközök a tisztességes adófizetők esetében feltehetően kevésbé hatékonyan képesek hosszú távon rögzíteni az együttműködés szándékát.¹ E felvetésből kiindulva a „csúszós lejtő értelmezési keret” az adóhatósági intézkedések két csoportját hozza létre. Az egyik az úgynevezett „hatalmi intézkedések” csoportja, amely a kényszerítő intézkedéseket foglalja magában. Ahogyan arra a csoport neve is utal, az adóhatóság ekkor a törvény által hatáskörébe utalt eszközöket felhasználva, a büntetések szigorításával és az ellenőrzések növelésével igyekszik rábírní az adófizetőket a szabályok betartására. Az intézke-

dések másik csoportját a szerzők „bizalmi intézkedéseknek” nevezik. Itt a bizalom az adófizetők bizalmának erősítésére utal, amely a hatóságok méltányosságára, az adótörvények tisztaságára és átláthatóságára, valamint az adófizetők tiszteletére és megbecsülésére helyezi a hangsúlyt (Gangl et al., 2015).

A csúszós lejtő értelmezési keretet Wahl, Kastlunger és Kirchler 2010-es tanulmányukban gondolta tovább. Ekkor már vizsgálódásaik fókuszában a hosszú távú tisztességes adófizetés elősegítésének eszközei álltak. Felvetésük szerint ennek megértésére nem elegendő az intézményi gyakorlatok elválasztása, érdemes az adóhatóság és az adófizetők között kialakult kapcsolat természetét hosszú távon is vizsgálni és definiálni. Amikor például a hatóságok és az emberek között hosszú távú bizalmi kapcsolat áll fenn, szinergikus, tehát együttműködő kapcsolat épül ki. A hatóságok bíznak abban, hogy az adófizetők betartják a szabályokat és tisztességesen befizetik a kiszabott adókat. Az adófizetők mindezt cserébe bíznak a hatóságok hatékonyságában, valamint abban, hogy befizetett adójukkal magas színvonalú és a társadalmi szükségletekhez igazított közszolgáltatások kiépítéséhez járulnak hozzá. A két fél között azonban kölcsönös bizalmatlanság is fennállhat, amelyet a kutatók antagonisztikus, tehát ellenséges kapcsolatként írnak le. Ekkor az adóhatóságok azt feltételezik, hogy az adófizetők jelentős része csal vagy csalni tervez az adóbevallás során, amelyre válaszul fokozatosan szigorítják az ellenőrzéseket. Az adófizetők mindezt a bizalmatlanság jeleként értelmezik, s úgy érezhetik, hogy a hatóságok szinte üldözik őket, amelyet megpróbálnak elkerülni (Wahl et al., 2010).

Az adóhatóságok és az adófizetők közötti kapcsolat vizsgálata fontos lépést jelent az adófizetés motivációinak megértéséhez. Ekkor ugyanis nem egyes esetek (például egy adott ügyben való eljárás folyamata és annak eredményei), hanem a hatóságok hosszú távú gyakorlatai kerülnek az elemzések középpontjába. S bár a kettő közötti különbség kevésbé tűnik jelentősnek, az értelmezés szempontjából különösen jelentős a szétválasztásuk. Előfordulhat például, hogy az egyén általában nem elégedett a hatóságok munkájával, azonban egy adott kérdésben (például egy bizonyos ügyben a lebukott adócsalóra kirótt büntetés mértékével) egyetért a szabályozókkal. Annak ellenére azonban, hogy mindez az adott pillanatban kihat véleményére és cselekvésére (például az adott évben tisztességesen adózik), hosszú távon nem feltétlenül befolyásolja adófizetési szokásait (hiszen a következő években továbbra is csálhat) (lásd továbbá Gangl–Hofmann–Kirchler, 2015; Braithwaite, 2003). S bár a csúszós lejtő értelmezési keret, valamint a szinergikus és az antagonisztikus légkör bevezetése az intézmények szintje felől vizsgálta az adófizetési hajlandóság kérdését, jelentős előrelépést jelent a kormányzati legitimitás szerepének előtérbe kerülése.

Amennyiben elfogadjuk a bizalom e kulcsfontosságú szerepét, az adófizetők elkötelezettségére tevődik a hangsúly, amikor már a hosszú távú adófizetési gyakorlatok kerülnek fókuszba. Ekkor az adófizető már nem „pusztán” együttműködik a hatóságokkal, de feltehetően az adófizetéshez való hozzáállása is megváltozik. A tisztességes jogkövetés egyre inkább lelkiismereti kérdéssé válik számára, amely miatt hosszú távon képes elköteleződni a tisztességes szabálykövetés mellett. Mindez pedig az úgynevezett adómorál szintjéről végzett vizsgálódásokat teheti szükségessé.

AZ ADÓMORÁL KÉRDÉSÉRŐL

Az adómorál olyan belső elköteleződést jelöl, amelynek hatására az egyén már nem kötelezettségként, hanem erkölcsi köteletségként tekint az adófizetésre. Ekkor nem kívülről érkező ingerek hatására, hanem belső késztetése nyomán tartja be a szabályokat. Az adófizetés lelkiismereti kérdéssé válik számára, aminek elmulasztása büntudatot és szégyenérzetet kelthet benne (Torgler, 2003). Az adómorálkutatások tehát már nem az egyén viselkedését, hanem az azt meghatározó hozzáállást vizsgálják.

Az eddigi eredmények alapján az egyén adófizetési motivációinak egyik fő pillérét közvetlen környezetének befolyása jelenti. Az adómorált megalapozó bizalom ugyanis nem pusztán az emberek és az intézmények, de az emberek egymás közötti interakciói során is kialakulhat. Mindez arra utal, hogy az adófizetés iránti elköteleződést az egyén közvetlen környezetében (például családjában, barátai körében) látott szokásai vagy a tőlük hallott vélemények jelentősen befolyásolhatják.

Az adómorál kialakulását tehát az egyén és a környezete közötti kapcsolat jellege jelentősen segítheti. Ezt a kapcsolatot vizsgálta többek között Kahan (2002) is, munkája az utóbbi években az adómorálkutatások egyik fontos szakirodalmi hivatkozásává vált. A szerző amellet érvelt, hogy az egyén jogkövetési szokásait a környezetében elterjedt gyakorlatok alapvetően befolyásolják. Például, minél inkább elfogadott a szabályok megszegése, az egyén annál valószínűbben fogja követni a látott viselkedést. Azonban, ha a csalást feltehetően elítélik majd, a megbélyegzés és a szégyenérzet büntudatot, a már bekövetkezett csalás következményei pedig megbántást kelthetnek benne. Mindez pedig jelentősen erősítheti szabálykövetési hajlandóságát. A kutató szerint ugyanis a külső megítélés legalább annyira jelentős az egyén számára, mint a lebukás esetén kiszabott büntetés. Az emberek célja ugyanis általában az, hogy mások kooperatívnak és megbízhatónak lássák őket, melyért cserébe a hatóságokról alkotott véleményüktől függetlenül hajlandók részt vállalni a kollektív terhekből.

Kahan eredményeihez hasonló következtetésre jutott Frey és Schneider (2000) tanulmánya is, amelyben a feketegazdaságba való belépés esetén ke-

resztül vizsgálják a család keltette büntudat és szégyenérzet lehetséges okait. Felvetésük szerint mind a szégyenérzet, mind a büntudat „erkölcsi költségeket” jelentenek az egyén számára, amelyek jelentős visszatartó erőként bizonyulhatnak a család, esetükben a feketegazdaságba való belépés során. Mint írják, az emberek számára az illegális munka erkölcsi bizonytalanságot okozhat, hiszen jövedelmüket nem tisztességes úton, hanem az állam és a törvények megkerülésével szerzik.

A szerzők elméletéhez kapcsolódik a Braithwaite házaspár (2001) tanulmánya is, amelyben már kifejezetten az adófizetés esetét vizsgálták. Eredményeik alapján a már lebukott adócsalók beilleszkedési nehézségei, valamint a család „jóvátételének” problematikussága a szegényt erősítve az adómorál kialakulását segíthetik elő. Környezetének elutasítása ugyanis az egyént arra ösztönözheti, hogy a jövőben felelősséget vállaljon és hozzájáruljon közössége terheihez.

Az adófizetés motivációt azonban a közvetlen környezet mellett a társadalmi légkör, valamint a kormányzati stratégiák is befolyásolhatják. E kérdést vizsgálta többek között Janky Béla is (2007). Tanulmányában a rendszerváltás utáni magyar adófizetési magatartást elemezve három fő tényezőt azonosított, amely jelentősen gátolta az adófizetés melletti elköteleződés erősödését. Kutatásai szerint a jogszabályi és az ideológiai környezet, a társadalmon belüli eltérő adóelkerülési lehetőségek, valamint az intézmények adócsalást felderítő és büntető gyengesége jelentősen hozzájárult az adófizetés melletti elköteleződés fejlődésének lassulásához.

Az adómorált azonban környezete mellett az egyén személyes jellemzői is befolyásolhatják. Pope és Mohdali (2010) például az Egyesült Államokban a vallásosság adófizetési szokások esetében betöltött szerepét vizsgálta. Következtetésük az, hogy a vallás egyfajta belső kontrollt jelent önmagunk folyamatos ellenőrzése és belső motivációink alakítása során, amely jelentősen hozzásegíthet a szabályok betartása melletti elköteleződéshez.

Korábbi tanulmányaikban Porcano (1988), valamint Grasmick, Bursik és Cochran (1991) az őszinteség és az egyéni értékrend szerepét vizsgálva jutott hasonló következtetésre. Eredményeik szerint mind az őszinteségre való hajlam, mind a belső értékrend jelentősen befolyásolhatja az egyén jogkövetési szokásait. Például, akik a mindennapokban őszintébben viselkednek, hajlamosabbak hazugság esetén büntudatot érezni. Emiatt a törvények megszegése lelkiismeret-furdalást okozhat, amely jelentős visszatartó erőként hathat számukra. Hasonlóképpen, akik belső értékrendjük alapján feltehetően szegényt vagy büntudatot éreznek csalás esetén, nagyobb eséllyel tartják be a szabályokat azoknál, akiknél valószínűsíthetően ritkábban vagy nehezebben erősödnek fel ezek az érzések.

Az adófizetők eltérő motivációit azonban nem pusztán az egyéni lelkiismeret közötti különbségek okozhatják. Többek között a munkaerő-piaci helyzet, a szociális ellátások rendszere, a munkanélküliségi ráta okozta jöve-

delemkülönbségek is befolyásolhatják az adófizetést. E kérdést vizsgálja tanulmányában Bloomquist (2003) is, s eredményei azt mutatják, hogy a növekvő jövedelmi különbségek az egyének adóelkerülési hajlandóságát erősíthetik. Például, ha egy alacsonyabb fizetésért dolgozó adófizető úgy érzi, hogy a magasabb jövedelmű társainál őt jobban terhelik a hatóságok, az adócsalás erkölcsi költségei számára jelentősen lecsökkenhetnek.

Az adómorál kialakulását tehát az egyén környezetében látott cselekvési mintázatok, a társadalmi és politikai környezet, valamint személyes jellemzői is jelentősen befolyásolhatják. Kérdés azonban, hogy a kormányzatnak milyen eszközök állnak rendelkezésére, hogy az egyén ne a szűkebb csoportba, az adócsalókhoz sorolja önmagát, hanem a tisztességes adófizetés melletti elköteleződést erősítve kialakuljon benne az adómorál érzete.

Kornai János és Tóth István György 1990-es években e témában végzett, *Az állam és polgárai* című kutatásának keretein belül Magyarország esetében vizsgálta a döntéshozók és az adófizetők közötti kapcsolat természetét. A kutatók szerint az intézmények (úgy mint adóhatóságok) és az emberek közötti kapcsolat erősödése (például a hatékony feladatmegosztás) a közszolgáltatások minőségének (és mennyiségének) növelése mellett az intézményi költségek kezelését, új intézményi struktúrák, valamint hatékonyabb finanszírozási megoldások kialakítását is elősegítheti. Eredményeik szerint azonban az adófizetők meglehetősen kevés ismerettel rendelkeznek a közszolgáltatások költségeiről és finanszírozásáról, valamint az adóösszeg nagyságáról. Mindezek alapján a kormány-nak az individuális szinten is érthető célok meghatározása mellett, mint kiemelt célt szükséges kezelnie a döntéshozók és az adófizetők közötti kapcsolat javítását is (Csontos–Kornai–Tóth, 1996; Janky–Tóth, 1999). E kapcsolat természete pedig az adómorál szempontjából különösen jelentős kérdés. Az adórendszer ugyanis még a szigorú szabályozások és a kiterjedt adóhatósági ellenőrzések mellett is nyitva hagy bizonyos kiskapukat az adófizetők számára. Ilyen lehet például az adóbevallás ki nem töltése vagy bizonyos adatok eltitkolása (például rövid távú megbízások, kiadott albérletek elhallgatása), de ide sorolhatók azok az esetek is, amikor az emberek nem kérnek számlát a szerelőtől vagy ha a felhasználók nem adnak nyugtát az étteremben. Az adómorál tehát az adófizetők mindennapi életében is jelen van – akár észrevétlenül is.

Felvetésem szerint a kormány fontos eszköze az adófizetők közötti kommunikáció (legalábbis egy részének) folyamatos monitoringozása lehet. Az internet fejlődésével és az online fórumok elterjedésével ugyanis a kormányzatnak lehetősége nyílik arra, hogy a növekvő számú informális felületek mellett megnyissa hivatalos fórumait az érdeklődők számára, amely pozitív és negatív vélemények nyilvános megosztására egyaránt teret adhat. Az emberek ugyanis folyamatos interakcióban állnak egymással – a kommunikációs csatornák kiszélesedésével könnyebben megoszthatják gondolataikat, tanácsokat adhatnak és fogadhatnak meg, illetve cselekvési mintákat is mutathatnak,

amelyek könnyen utánozhatóvá válnak. Ezeken a felületeken tehát folyamatosan motiválhatják egymást. Segíthetnek társaiknak a törvények értelmezésében, trükköket és praktikákat javasolhatnak, elmondhatják tapasztalataikat, amelyek a szabályok betartására, de akár csalásra is ösztönözhetnek.

A kormány tehát a hivatalos felületek biztosításával képes folyamatosan nyomon követni az információ áramlását és szükség esetén szabályozni és korlátozni is azt. Ezáltal befolyásolhatják többek között a rendelkezésre álló információk mennyiségét és természetét, a beszélgetés menetét és kereteit, segíthetik a kormányzati intézkedéseket támogató vélemények növekedését (például az adófizetést segítő intézkedések jogszabályi szintre emelésével), ezáltal pedig javíthatják az egyén és az állam viszonyát is. Mindez hozzásegítheti a kormányt, hogy erősítse legitimitását, s befolyásolja az emberek adófizetéshez való hozzáállását és az amelletti elköteleződését, tehát az adómorált is.

Mindehhez szorosan kapcsolódik a politikai vezetők által kijelölt célok és a meghozott döntések szerepének jelentősége. A kormánynak ugyanis folyamatosan bizonyítania kell az adófizetőknek, hogy hosszú távon képes hatékonyan irányítani az ország működését. Az emberek ugyanis nyomon követhetik (vagy akarataikon kívül is értesülhetnek) a főbb döntéseket előkészítő folyamatokat, valamint annak eredményeit is. Egy-egy új intézkedés vagy célkitűzés ezáltal jelentősen befolyásolhatja a kormányról alkotott képüket és ezáltal az adófizetés melletti elköteleződésüket is. Az adófizetők ugyanis feltehetően könnyebben helyezik a politikai vezetőkbe a bizalmukat, ha úgy ítélik meg, hogy hatékonyan képesek felismerni érdekeiket, szükségleteiket, valamint eredményesen oldják meg a felmerülő problémákat, nehézségeket is. A méltányosság, jogaik tiszteletben tartása és a bizalom erősítésére tett lépések (például a fenyegetéstől és a megfélemlítéstől való tartózkodás, folyamatos tájékoztatás fontos ügyekben, valamint az önkényes döntések kizárása) hasonlóképp jelentős. Emellett egy-egy látványosabb gesztus is segítheti a két fél közötti kapcsolat erősödését, ilyen például, ha egy régóta ígért, sokak életét megkönnyítő intézkedést vezetnek be (például egy kórház fejlesztése).

E felvetések arra mutatnak, hogy a jogkövetési szokásokhoz hasonlóan az adófizetők esetében az adóhatóság szintjén is megjelenő bizalom kialakítására tevődik a hangsúly. Ha elfogadjuk, hogy az adómorál alapja a bizalmon alapuló elköteleződés, akkor a kormánynak ezt az elköteleződést erősítő intézkedéseket kell bevezetnie. Ezeket az intézkedéseket pedig leghatékonyabban legitimitásának erősítésével sikerülhet elérnie.

LEGITIMITÁS ÉS ADÓMORÁL

A legitimitás² az állampolgárok által a kormányra ruházott jog, amelyet a közjóra való törekvés, valamint a közös erkölcsi értékek alapozhatnak meg (lásd

Mazepus, 2017; Gilley, 2009). Legitim kormány esetén tehát az emberek elismerik a hatalmat, amelynek betartják szabályait és irányelveit (lásd Boda, 2013). A legitimitás ezáltal feltehetően képes befolyásolni az emberek jogkövetési (valamint adófizetési) szokásait. Erősödése például pozitív irányba befolyásolhatja a jogkövetést. Az emberek könnyebben elfogadják a kormányzati döntéseket, akkor is, ha nem szolgálja személyes érdeküket vagy nem értenek vele egyet. Vagy azért mert úgy gondolják, hogy az adott döntés „egy nagyobb jó részeként” a társadalom számára hasznos intézkedést segít elő, vagy egyszerűen csak szimpatizálnak a politikai szereplőkkel, valamint az általuk képviselt értékekkel.

Hasonlóképp, a kormány legitimitásának csökkenése a tisztességes szabálykövetés motivációit is gyengítheti. Az emberek ugyanis szkeptikusak is lehetnek a kormánnyal szemben (Braithwaite–Braithwaite, 2001). Ekkor a hatalom döntései mögött általában rosszindulatot, hozzá nem értést, önkényességet, s akár korrupciót is láthatnak. A bevezetett intézkedések nem felelnek meg elvárásaiknak, azokat szinte minden esetben hiányosnak vagy hibásnak ítélik meg.

A legitimitás és a jogkövetés közötti összefüggések természetének vizsgálata a legitimitáskutatások meghatározó területét jelentik. Az adómorál és a kormány melletti elköteleződés közötti kapcsolat átfogó vizsgálatára azonban meglehetősen kevés kutató vállalkozott, emiatt pedig a szakirodalom egy viszonylag új ágát jelenti. A témában már elvégzett kutatások az intézményi szint szerepét vizsgáló csúszós lejtő értelmezési keret által bevezetett hatalmi és bizalmi eszközök hatékonyságát tanulmányozták a kormányzat szintjén.

E kevés munka egyike Alm és Torgler (2001) nevéhez kötődik, akik e két intézkedési típus jellemzőit és hatékonyságát is elemezték. A bizalmi intézkedések (amelyeket ők támogató intézkedésnek neveznek) a kormányzat szintjén többek között a politikai vezetők és az emberek közötti folyamatos és nyílt párbeszédet (például fórumok, konzultációk során), az adórendszer egyszerűsítését és mindenki számára érthetővé tételét, valamint a méltányos adóhatósági eljárások feltételeinek kialakítását (például tréningek, továbbképzések biztosítása az adóellenőrök számára) foglalja magában. Ezzel szemben, a hatalmi tényezők (amelyeket a szerzők a hatékonyságot erősítő intézkedéseknek neveznek) az adócsalók hatékony leleplezését, a csalás súlyosságához mért büntetések kiszabását, a feketegazdaság felszámolására tett kísérleteket jelenthetik, amik egy jól szervezett és eredményes adórendszerre utalnak, amely az emberek szabálykövetési hajlandóságát is jelentősen megnövelheti. A csúszós lejtő értelmezési keret eredményeihez hasonlóan a szerzők arra a következtetésre jutnak, hogy a két eszköztípus közötti egyensúly segítheti elő leginkább a jogkövetés hatékony befolyásolását és az elköteleződés erősítését. A túlzott hatalmi intézkedésekkel, a kontraproduktivitással, valamint a költségek növelésével, a túlsúlyba kerülő bizalmi intézkedésekkel a rendszert túlságosan

rugalmassá és elnézővé téve készíthetik az embereket a lelkiismeret nélküli csalásra, tehát elköteleződésük gyengítésére. A szerzők szerint azonban a két stratégia együttesen, egymást kiegyensúlyozva képes hatékonyan kialakítani és hosszú távon rögzíteni a tisztességes adófizetés melletti elköteleződést.

A szerzők érvelését támasztja alá Turner (2005) egy korábbi, valamint Gangl, Hofmann és Kirchler (2015) egy későbbi kutatása is, amelyekben a kutatók a hatékonyságot növelő eszközök rendszerét vizsgálták. Eredményeik szerint a konszenzuson alapuló, kellően megindokolt, a társadalmi normáknak megfelelő intézkedések jelentősen erősíthetik a kormányzat legitimitását az adófizetők szemében. Azonban, az önkényes döntések, a túlságosan szigorú törvények és az indokolatlan megszorítások a legitimitás csökkenéséhez vezethetnek (Haslam, 2014; Reynolds–Platow, 2003; Turner, 2005). A szerzők szerint a kulcs, hogy a kormányzat a rendelkezésre álló eszközöket milyen módon használja fel az adófizetési szokások alakítása során (lásd továbbá Tyler–Lind, 1992; Wenzel–Jobling, 2005), tehát, hogy milyen keretbe ágyazza azokat. Egy jól strukturált rendszerben ugyanis mind a támogató, mind a kényszerítő eszközök erősíthetik az egyén adófizetés melletti elköteleződést.

Az eddigi kutatások szerint tehát a kormányzati legitimitás hatékonyan képes befolyásolni az adófizetési szokásokat és a szabálykövetés melletti elköteleződést, azaz az adómorált is. A hatékonyság kulcsát pedig a felhasznált eszközök közötti egyensúly jelentheti, amely összecseng a csúszós lejtő értelmezési keret kutatóinak intézményi szint esetében levont következtetéseivel.

KONKLÚZIÓ

Dolgozatomban amellet érvelek, hogy az adófizetőket ért hatások közül kiemelkedik a kormányzati legitimitás, amely képes hosszú távon kialakítani a tisztességes jogkövetés melletti állampolgári elköteleződést. E felvetést az áttekintett szakirodalom eredményei is alátámasztják, ezek alapján a két tényező között meglehetősen erős kapcsolat fedezhető fel. Tanulmányom első szakaszában áttekintettem az adófizetési hajlandóság fő elméleti kereteit, valamint az adómorál jelenségét. Ezt követően a legitimitás és az adómorál közötti kapcsolat természetét vizsgáló kevés számú kutatás főbb következtetéseit mutattam be.

Az adófizetést vizsgáló első megközelítés kizárólag a közgazdaságtan irányából vizsgálta a kérdést. S bár – a napjainkban is jelentős – elmélet az adófizetési hajlandóságot befolyásoló tényezők egy rendkívül fontos csoportjának szerepét kellően átfogóan közelítette meg, az egyoldalú nézőpont számos olyan befolyásoló tényező szerepét nem vette figyelembe, amelynek figyelmen kívül hagyása jelentősen torzíthatja az adófizetési szokásokról kialakult képünket. A hagyományos közgazdasági szemlélet mellett azonban a viselkedési köz-

gazdaság területén is megjelent az adófizetés kérdéseinek vizsgálata. A hagyományos megközelítéssel ellentétben itt már jelentős hangsúlyt kapott az adófizetési hajlandóság, valamint az adómorál vizsgálata. Az ezredfordulót követően azonban egyre több kutató ismerte fel, hogy a pusztán gazdasági szemléletű elemzés már nem elegendő az adófizetési gyakorlatok vizsgálatára, s csak részleges képet nyújtanak az adófizetési szokásokról.

A kétezres évek elején megjelenő csúszós lejtő értelmezési keret a korábbi megközelítés kibővítése révén jelentős eredményekre jutott a tekintetében, hogy hogyan alakítható ki és rögzíthető hosszú távra a tisztességes adófizetés. A hatalmi és a bizalmi tényezők csoportjának bevezetése jól tükrözi azt a ket-tösséget, amelyet az adófizetés döntési dilemmája jelképez. Amellett ugyanis, hogy az emberek egyéni hasznukat tartják szem előtt, társadalmi szereplők is. Figyelik, hogy mi történik körülöttük a világban és fontosnak tartják a társadalom fejlődését. Egymást befolyásolva és viselkedésüket egymáshoz igazítva olyan cselekvési mintázatokat hozhatnak létre, amely a társadalom jelentős részének viselkedését meghatározhatják.

Az empirikus eredmények alapján az intézmények és az adófizetők közötti bizalmi kapcsolat természete (az intézmények oldaláról például a méltányosság erősítésével, az állampolgárok részéről pedig az adószabályok betartásával) az adófizetés melletti elköteleződést is erősítheti, ezáltal az adómorál jelentősen képes befolyásolni az adófizetés során meghozott állampolgári döntést. Ezzel szemben, a bizalom csökkenésével az adómorál is gyengülhet, s a büntetések és a szabályok szigorítása kerülhet előtérbe. Ekkor ugyanis a belső elköteleződés várhatóan kevésbé vagy egyáltalán nem képes kialakulni az adófizetőben, amely miatt a törvények szigorítása feltehetőleg hatékonyabban képes rábírnival az embereket a tisztességes adózásra. E felvetést támasztja alá többek között Bartha és Boda (2016) Magyarországot vizsgáló kutatása is, amelynek eredményei szerint a magyar állampolgárok esetében a hatalmi intézkedésekre épülő kikényszerített szabálykövetést az adóhatóság hatékonyságáról kialakított vélekedés (például a csalók lebuktatása), mintsem a bizalom képes érdemben befolyásolni.

Az adóhatóság azonban a technika fejlődése nyomán egyre kevésbé érintkezik közvetlenül az adófizetőkkel. Emellett az adóhatóság a kormányzat által koordinált és felügyelt intézmény, emiatt az adófizetési szokások vizsgálata esetében a kormányzati szint felőli vizsgálatok válhatnak szükségessé.

A kormány kiemelt célja az emberek tisztességes adófizetés melletti elköteleződésének erősítése, valamint, hogy egymást is ez irányba befolyásolják. A hivatalos online felületek monitoringozása, valamint a kapott visszajelzések beépítése döntéseikbe a két fél közötti bizalmat erősítheti. Amennyiben elfogadjuk a bizalom kiemelt jelentőségét a tisztességes adófizetés melletti elköteleződés során, az adómorál vizsgálata kerülhet előtérbe. A kormány pedig az adómorállal kialakult elköteleződést elismertségének, tehát legitimitásának

erősítésével képest hatékonyan rögzíteni hosszú távon. Ezáltal az emberek amellet, hogy elismerik a kormány tevékenységét, az adófizetés szükségessége mellett is elköteleződhetnek – annak ellenére, hogy ezáltal egyéni érdekeik jelentősen csorbulhatnak.

JEGYZETEK

- ¹ E felvetés a jogkövetés szakirodalmában is megjelenik, ahol szintén hangsúlyos, hogy a törvénysértés csökkentése érdekében az államnak nem a szankciók szigorítására, hanem az ellenőrzés, a normasértés felderítésének javítására kellene helyezni a hangsúlyt (magyarul lásd Boda, 2016).
- ² A legitimitás hatalmas szakirodalmi háttérrel rendelkezik, amelynek áttekintésére e tanulmány keretei között nem vállalkozom. E dolgozat kifejezetten a legitimitás és az adómorál közötti összefüggések áttekintésére fókuszál.

IRODALOM

- Allingham, M. G. – Sandmo, A. (1972): Income tax evasion: A theoretical analysis. *Journal of Public Economics*, 1 (1972) 323–338. [https://doi.org/10.1016/0047-2727\(72\)90010-2](https://doi.org/10.1016/0047-2727(72)90010-2)
- Alm, J. –Torgler, B. (2011): Do Ethics Matter? Tax Compliance and Morality. *Journal of Business Ethics*, Volume 101, Issue 4, 635–651. <https://doi.org/10.1177/22779752117701363>
- Ayres, I.–Braithwaite, J. (1992): Partial-industry regulation: A monopsony standard for consumer protection. *California Law Review*, 80:1. 13–54. <https://doi.org/10.15779/Z38V153>
- Bartha, A.–Boda, Zs. (2016): Adómorál, bizalom és kényszerek – adózási motivációk Magyarországon korrupciós botrányok idején. *Közgazdasági Szemle*, LXIII. évf. 1021–1045. <https://doi.org/10.18414/ksz.2016.10.1021>
- Becker, G. (1968): Crime and Punishment: an Economic Approach. In: Fielding N. G.–Clarke A.–Witt R. (szerk.): *The Economic Dimensions of Crime*. London, Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-1-349-62853-7_2
- Bloomquist, K. M. (2003): Tax evasion, income inequality and opportunity costs of compliance. *Proceedings. Annual Conference on Taxation and Minutes of the Annual Meeting of the National Tax Association*, Vol. 96, 91–104. <https://www.jstor.org/stable/41954396>
- Blumenthal, M.–Christian, C.–Slemrod, J. (1998): The Determinants of Income Tax Compliance: Evidence from a Controlled Experiment in Minnesota. *NBER Working Paper*, No. 6575, 4–43 <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2014.03.027>
- Boda, Zs. (2013): *Legitimitás, bizalom, együttműködés: kollektív cselekvés a politikában*. Budapest, Argumentum, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, <http://mek.oszk.hu/16000/16085/16085.pdf>
- Boda, Zs. (2016): Bizalom, legitimitás és jogkövetés. In: Jakab A.–Gajdusчек Gy. (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota*. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Jogtudományi

- Intézet. 837–854. https://jog.tk.mta.hu/uploads/files/A_magyar_jogrendszer_allapota_2016.pdf
- Braithwaite, V. (2003): Responsive Regulation and Taxation: Introduction. *Law & Policy*, Vol. 29, No. 1, 3–10. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9930.2007.00242.x>
- Braithwaite, V.–Braithwaite, J. (2001): An evolving compliance model for tax enforcement. In: Shover, N.–Wright, J. P. (szerk.): *Crimes of privilege*. Oxford, Oxford University. <https://core.ac.uk/download/pdf/156615468.pdf>
- Csontos László–Kornai János–Tóth István György (1996): Adótudatosság és fiskális illúziók. In: Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. Budapest, TÁRKI, 238–271. <http://old.tarki.hu/hu/publications/SR/1996/index.html>
- De Cremer, D.–Tyler, T.R. (2007): The Effects of Trust in Authority and Procedural Fairness on Cooperation. *Journal of Applied Psychology*, Vol. 92, No. 3, 639–649. <http://dx.doi.org/10.1037/0021-9010.92.3.639>
- Donoghue, T.–Rabin M. (1999): Doing It Now or Later. *The American Economic Review*, Vol. 89, No. 1, 103–124 <https://doi.org/10.1257/aer.89.1.103>
- Frey, B. S.–Schneider, F. (2000): Informal and underground economy. *Working Paper*, Department of Economics, Johannes Kepler University of Linz, No. 0004. <https://doi.org/10.1016/b0-08-043076-7/02295-6>
- Gangl, K.–Hofmann, E.–Kirchler, E. (2015): Tax authorities' interaction with taxpayers: A conception of compliance in social dilemmas by power and trust. *New Ideas in Psychology*, Volume 37, 13–23. <https://doi.org/10.1016/j.newideapsych.2014.12.001>
- Gilley, B. (2009): *The Right to Rule: How States Win and Lose Legitimacy*. Columbia University Press. <https://doi.org/10.1017/s1537592709992040>
- Grasmick, H. G.–Bursik, R. J.–Cochran, J. K. (1991): Render unto Caesar What Is Caesar's: Religiosity and Taxpayers' Inclinations to Cheat. *The Sociological Quarterly*, Vol. 32, No. 2, 251–266. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1533-8525.1991.tb00356.x>
- Hallsworth, M. (2014): The use of field experiments to increase tax compliance. *Oxford Review of Economic Policy*, Volume 30, Number 4, 658–679. <https://doi.org/10.1093/oxrep/gru034>
- Hashimzade, N.–Myles, G. D.–Tran-Nam, B. (2013): Applications of behavioural economics to tax evasion. *Journal of Economic Surveys*, 27(5), 941–977. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6419.2012.00733.x>
- Janky, Béla (2007): Social Structure, Transition and Public Attitudes towards Tax Evasion in Hungary. In: Hayoz, N.–Hug S. (szerk.): *Tax Evasion, State and State Capacities*. Peter Lang AG, International Academic Publishers, Bern. <https://www.peterlang.com/view/title/9757>
- Janky Béla–Tóth István György (1999): Adótudatosság, fiskális illúziók és az egészségbiztosítás reformjával kapcsolatos vélemények. Kutatási beszámoló „Az állam és polgárai, II” című kutatás adatfelvétele alapján. Budapest, TÁRKI. <http://old.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a195.pdf>
- Kahan, D. M. (2002): Reciprocity, Collective Action, and Community Policing. *California Law Review*. Volume 90, Issues 5, 1513–1540. <https://doi.org/10.15779/Z38ZQ5Q>

- Kirchler, E.–Hoelzl, E.–Wahl, I. (2008): Enforced versus voluntary tax compliance: The „slippery slope” framework. *Journal of Economic Psychology*, 210–225. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2007.05.004>
- Mazepus, H. (2017): What makes political authorities legitimate? Students' ideas about legitimacy in five European democracies and hybrid regimes. *Journal Contemporary Politics*, Volume 23, Issue 3: Special issue: Legitimation in Autocracies. <https://doi.org/10.1080/13569775.2017.1306762>
- Méder Z. Z.–Simonovits A., Vincze J. (2012): Adómorál és adócsalás – társadalmi preferenciák és korlátozott racionalitás. *Közgazdasági Szemle*, 59(10), 1086–1106. <http://www.kszemle.hu/tartalom/cikk.php?id=1339>
- Pope, J.–Mohdali, R. (2010): The Role of Religiosity in Tax Morale and Tax Compliance, *Australian Tax Forum*, vol. 25, no. 4: 565–596. <https://doi.org/10.1108/ARJ-08-2013-0061>
- Porcano, T.M. (1988): Correlates of tax evasion. *Journal of Economic Psychology*, Volume 9, Issue 1, 47–67. [http://dx.doi.org/10.1016/0167-4870\(88\)90031-1](http://dx.doi.org/10.1016/0167-4870(88)90031-1)
- Reynolds, K. J.–Platow, M. J. (2003): On the social psychology of power and powerlessness: Social power as a symptom of organizational division. In: Haslam, S. A.–Knippenberg, D. van–Platow, M. J.–Ellemers, N. (szerk.): *Social identity at work: Developing theory for organizational practice*. New York, Psychology Press, 173–188. <https://doi.org/10.4324/9781315784137>
- Scholz, J. T. (1984): Voluntary compliance and regulatory enforcement. *Law & Society Review*, Vol. 18, No. 2, 179–224. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9930.1984.tb00334.x>
- Simonovits A (2010): Adómorál és adórendszer. *Közgazdasági Szemle*, 57. évf., 6. sz., 481–496. <http://www.kszemle.hu/tartalom/cikk.php?id=1172>
- Simonovits, A. (2013): Does higher tax morale imply higher optimal labor income tax rate? *Danube*, 4(2), 97–114. <https://doi.org/10.2478/danb-2013-0005>
- Torgler, B. (2003): Tax morale, rule-governed behaviour and trust. *Constitutional Political Economy*. *Constitutional Political Economy*, Volume 14, Issue 2, 119–140. <https://doi.org/10.1023/A:1023643622283>
- Turner, J. C. (1991): *Mapping social psychology series. Social influence*. Belmont, Thomson Brooks/Cole Publishing Co. <https://psycnet.apa.org/record/1992-97487-000>
- Tyler, T. R.–Lind, E. A. (1992): A rational model of authority in groups. *Advances in experimental Social Psychology*, Vol. 25, 115–191. https://doi.org/10.1207/s15327957pspr0104_4
- Wahl, I.–Kastlunger, B.–Kirchler, E. (2010): Trust in Authorities and Power to Enforce Tax Compliance: An Empirical Analysis of the Slippery Slope Framework. *Law & Policy*, Vol. 32, No. 4, 383–406. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9930.2010.00327.x>
- Wenzel, M.–Jobling, P. (2005): Legitimacy of regulatory authorities as a function of inclusive identification and power over ingroups and outgroups. *European Journal of Social Psychology*, Volume 36, Issue 2, 239–258. <https://doi.org/10.1002/ejsp.298>

KITEKINTŐ

Benedek István

De-demokratizáció Magyarországon a demokráciaindexek fényében

DE-DEMOKRATIZÁCIÓ MAGYARORSZÁGON A DEMOKRÁCIAINDEXEK FÉNYÉBEN

Benedek István
(MTA TK PTI; ELTE ÁJK PDI)

*Tanulmány beérkezése: 2018. 12. 18.,
opponálás: 2018. 12. 20. – 2019. 01. 28., véglegesítés: 2019. 04. 27.*

ÖSSZEFOGLALÓ

A demokratizáció harmadik hullámának nyitányát jellemző üdvtörténeti és optimista hangvétel az 1990-es évek végére lecsengett, helyette a demokráciák és a zárt autoriter rendszerek közötti szürke zóna egyre aprólekosabb felfedezése következett. Ehhez kapcsolódóan a hazai politikatudomány egyik legaktuálisabb kérdése, hogy hazánk – különösen az elmúlt évtized változásai nyomán – vajon hol helyezhető el ebben a rendszertani mezőben? A helyzetértékelést nehezíti, hogy a különféle demokráciaelméletek, az azokhoz csak lazán kapcsolódó demokráciaindexek műfaja, illetve a számtalan rezsiterminológia és besorolási kísérlet jelentősen különbözik egymástól mind az előfeltevéseiket, mind a kritériumrendszereiket, illetve általában a demokrácia (sőt, a politika) vélemezett célját, értelmét vagy működését tekintve. Jelen tanulmányban a hazai de-demokratizálódás legfőbb vonásait és a leginkább sérült területeket szeretném összegezni a legfontosabb demokráciaindexek segítségével, annak reményében, hogy ezzel hozzájárulhatok a helyzet alaposabb megértéséhez.

Kulcsszavak: demokrácia ■ de-demokratizáció ■ demokráciaindexek ■ rezsimita

Az elmúlt évtizedben a hazai politikai berendezkedés természetváltozását, mint egy sebesen mozgó célpontot a – rendszer részeként maga is komoly kihívások elé kerülő – hazai politikatudomány igyekezett lekövetni, feldolgozni és regionális, globális kontextusba ágyazni. Ezáltal egy nagyon jelentős és látványos, a publicisztikák szintjén is markánsan megjelenő *rezsimita* alakult ki, amely mellett Magyarország (és a tágabb régióink) kétes értékű „felértékelődését” lehet tapasztalni a nemzetközi tudományos és politikai diskurzusokban. Hazánk a demokrácia minősége súlyos és rapid romlásának, azaz a zajos demokratikus visszacsúszás és az autokratizáció jelenségének lett nemzetközi szinten is széles körben ismert kurrens példája. Már a hazai vita részletesebb bemutatása is külön tanulmányt igényelne, itt csupán jelezni szeretném, hogy a különféle modellek annyiban egységesek, hogy a demokrácia tartalmi ele-

meinek kisebb-nagyobb mértékű kiüresedésére mutatnak rá. Ezzel pedig – és ebben már különböznek – megnyitják a lehetőséget vagy

- a) egy meglehetősen „leértékelt” *demokráciafelfogás* felé (Körösényi, 2015, 2017; Csizmadia, 2017), amely bár regisztrálja a demokratikus keretek tartalmi kiüresedésének folyamatát, a hazai politikai rendszert a demokráciák formális keretei között értelmezi;¹
- b) a demokratikus és autoriter elemek keveredéseként értelmezett *hibrid* rezsimekre jellemző hibridizáció (Gyulai, 2017) és a – korlátozottan, de – versengő autoriter rezsimek (Levitsky–Way, 2002, 2010) irányába (Bózoki–Hegedűs, 2017; Filippov, 2018; Szűcs, 2018; Böcskei, 2019);
- c) a választásokra már csak kiüresített homlokzatként (façade) tekintő, a de-demokratizáció² mértéke nyomán már deklaráltan az *autokráciák* világához sorolt választási autokrácia (Schedler 2002, 2013) és azzal rokon modellek felé (Ágh, 2015, 2019; Kornai, 2015; Antal, 2019a, 2019b; Unger, 2018; Tóth, 2019).

A különféle szinteken zajló hazai vita súlypontja – különösen a 2018. áprilisi választások után – egyértelműen a két utóbbi álláspont közé került. Az már régóta nem kérdés, hogy jelentősen és szisztematikusan torzultak a politikai versengés feltételei, az viszont igen, hogy vajon ezek nyomán egyáltalán beszélhetünk-e még valódi versengésről, vagy a játéktér már annyira egyenlőtlen, hogy érdemesebb lenne választási vagy „hegemón” (Tóka, 2018) autokráciáról beszélni. A rezsimek természete kapcsán a fő kérdés mára az lett, hogy vajon mekkorára szűkült a politikai váltás valódi esélye, valamint mi az értelme és a funkciója a választásoknak: csupán a hatalom teljesen kiüresített önelégítő aktusa és díszlete, vagy ennél valamelyest több és a mindenkori ellenzék számára a nyilvánvaló versenyhátrányokkal együtt is érdemi győzelmi eséllyel kecsegtető lehetőség. Úgy tűnik, hogy a folyamatosan mozgásban lévő Orbán-rezsimek jelentős lépéseket tett az előbbi opció kiteljesítése felé, és bár a demokratikus váltás esélyével továbbra is számolhatunk (amely persze nem csak választások keretében történhet meg), az elmúlt évtized súlyos de-demokratizációs folyamata nyomán azzal is szembe kell néznünk, hogy nem csupán a két stáció közötti billegés fázisának fájdalmas mindennapjait éljük, hanem akár már túl is lehetünk azon.

A helyzetértékelés és így a rezsimek vita egyik kitüntetett szintje a demokráciaindexek és a különféle rangsoroló intézetek jelentéseinek világa. Ezek között – ahogyan látni fogjuk – egyrészt szintén előbukkannak a választási autokrácia, hibrid rezsimek, választási demokrácia, teljes értékű vagy liberális demokrácia stb. kifejezések, amelyek mögöttes tartalmain viszont még „műfajon belül” sincs egyetértés. Jelen tanulmányban a demokráciaindexek műfaját áttekintve kívánok egyfelől egy hasznos és „feljövőben lévő” elemzési eszközkészletet részletesebben bemutatni, másfelől a hazai adatokra és trendekre fókuszálva szeretnék magam is hozzájárulni a jelzett rezsimek vitához. Utóbbi kapcsán

jelen tanulmányban igyekszem meggyőzően alátámasztani a demokráciaindexek segítségével azt az álláspontot, miszerint az Orbán-rezsim jelenlegi állapota nem összeegyeztethető a pluralista demokrácia (dahli) koncepciójával, méghozzá utóbbi hazai feltételeinek érdemi és rendszerszintű sérülése miatt. Másfelől szeretném azt is bemutatni, hogy a jellemzően jelentős fáziskésésben lévő indexek alkalmasak „legalább” a hibridizációs álláspont megerősítésére, de jóval súlyosabb következtetések is kiolvashatóak belőlük. Ezen a ponton szeretném végezetül bemutatni a leginkább sérült területeket, amelyek a politikai versengés minimalisra szorításának különféle dimenzióit takarják, és így még pontosabb megállapításokra adnak lehetőséget a továbbiakban.

ELŐZETES MEGFONTOLÁSOK

A demokráciaindexek műfajának ismertetését három, a képviseleti demokráciák minőségének értékelése kapcsán valamelyest alulexponált problémakör felvillantásával kezdem. Elsőként a demokrácia valamint a szabad és tisztességes választások téves megfeleltetésének problémáját a – Terry Karl nevéhez köthető – (téves) elektorializmus (fallacy of electoralism) kifejezéssel szeretném megvilágítani. A probléma abban áll, hogy a Schumpeter nyomán a demokráciát túlságosan leszűkítő elgondolások „a választási küzdelmet a demokrácia minden más dimenziója elé helyezve ignorálhatják azt a tényt, hogy a többpárti választások, még ha valóban versengők is, mégis érdemben zárhatják ki a lakosság jelentős részét a hatalomért vagy az érdekeik érvényesítéséért folytatott küzdelemből, továbbá a döntéshozatal jelentős területei eshetnek kívül a választott tisztségviselők látó- vagy hatáskörén” (Diamond, 1996: 22.). Azaz, Sartorival szólva (1970) az elméletek (absztrakció) szintjei közötti elmozdulás, így a „fogalmi nyújtás” (conceptual stretching) kockázata léphet fel, hiszen még a demokrácia procedurális-minimalista megközelítései sem elégszenek meg pusztán a (versengő) választások kritériumával, hanem azt számtalan polgári szabadságjoggal egészítik ki (Collier–Levitsky, 1997). Ezért a szűken értelmezett választások pillanatain túlmutató, az azok közötti időszak és a fennálló rendszer egészének folyamatait vizsgáló elemzések érvényesebb és hasznosabb megállapításokkal járhatnak. Nem véletlen, hogy az elmúlt évtizedek demokráciavitái során a formális és statikus szemlélet helyét fokozatosan átvette a demokrácia működésére fókuszáló dinamikus megközelítés (Ágh, 2012).

Másodsorban szeretném kiemelni azt a tényt, hogy a demokráciához szükséges elemek (amelyekről persze folyamatosan vita zajlik) mindegyikének egyszerre és egyúttal külön-külön is kielégítő mértékben kell jelen lennie (teljesülnie) egy demokratikus rezsimesorolás esetén (metafeltétel). A poliarchia (pluralista demokrácia) modelljének kifejtésekor Robert A. Dahl is jelezte, hogy „csak akkor nevezhető egy ország demokratikusnak, ha rendelkezik az összes politikai intéz-

ménnyel, amely szükséges a demokráciához”, továbbá az általa felsorolt kritériumok (intézmények) mindegyikének egyszerre kell „relatív magas” (vö. a következő bekezdés) szinten teljesülnie, persze az „emberi kapacitásokon belül maradván” (Dahl, 1998: 101.; Dahl, 2006: 84–87.). Ugyanezt a gondolatmenetet fogalmazza meg a későbbiekben Andreas Schedler is a „demokratikus választás láncolata” kapcsán, amelyben a demokrácia elemei „egy metaforikus láncolatot alkotnak, amely mint egy valóságos lánc, csak addig létezik, ameddig az elemek közötti összes kapcsolat megmarad teljesnek és töretlennek” (Schedler, 2002: 40.).

A harmadik problémakör már a mérhetőség kérdésének alapvető dilemmáit takarja. Az értékelések kapcsán a hibrid rezsimek világához hasonlóan, maguk a kutatók is sűrű zónába érkeznek, mivel az elemkonstellációról szóló vitán túl annak eldöntése, hogy az egyes elemek terén mi számít egy megközelítés (úgy a kutatók, mint egy-egy intézet esetén) „elégséges mértékű teljesülésnek” (vagy „érdemi sérülésnek”), egy bizonyos mértékű, a műfaj jellegéből adódó önkényességhez vezet. Hiszen bár egy-egy elem ideáltipikus mértékű teljesülésének vagy hiányának a lehetősége (szinte) elképzelhetetlen, a két szélsőség között viszont számtalan árnyalat létezik – amelyet a rezsimek dinamikus jellege még tovább bonyolít. Az elemek teljesülésének lehetséges elméleti fokozatai, valamint a rezsimek ezek közötti – akár inkrementális jellegű – működésbeli változásainak értékelése (klasszifikáció) és a meglévő (sok esetben szűkös) kategóriák közötti választások során az értékelést végző intézetek és kutatók nem kerülhetnek el egy bizonyos szintű önkényességet (és így az eredmények bizonyos fokú relativizálhatóságát), amelyet csak fokozott mértékű transzparenciával lehet valamelyest ellensúlyozni.

A DEMOKRÁCIAINDEXEK ÉS MAGYARORSZÁG ÉRTÉKELÉSE

Bár a demokráciaindexek témakörében hazai munkák nem igazán készültek a már jelzett Ágh-tanulmányt (2012), illetve egy jogállamiságra fókuszáló cikket (Jakab–Lőrinc, 2016) leszámítva, azonban a témakör a nemzetközi politikatudományban jelentősnek és kutatottnak számít (Munck–Verkuilen, 2002; Diamond–Morlino, 2004; Morlino, 2004; Campbell, 2008; Collier–Levitsky, 2009; Møller–Skaaning, 2010; Ringen, 2011; Coppedge et al., 2011; Högström, 2013; Völkel, 2015; Diamond et al., 2016; Geissel et al., 2016). A demokrácia schumpeteri elgondolására (2003) építő minimalista megközelítések alapvetően a (pártok közötti) *versengés* és az általános választójogra épülő *részvétel* két komponensét vizsgálják. Ehhez képest többletet jelent a dahli modell (1971), amelyben a nyilvánosságnak, a szerveződés szabadságának és egyéb intézményeknek kitüntetett szerepe lesz abban, hogy a vezetők valóban rezponzívok legyenek a vezetettek irányába. Ahogyan idővel újabb és újabb elemek és elvárások kerültek a modellekbe, úgy vált egyre kevésbé tarthatóvá a rezsimek bináris fel-

osztása demokráciákra és diktatúrákra, és egyre inkább a demokráciák minősége került a fókuszba. Részben ennek a folyamatnak az oka, részben pedig következménye a közties zónával foglalkozó hibrid-irodalom felfutása.³

Bár a szűkebb demokráciadefiníciókon való túllendülés – különösen az európai megközelítések esetében – elterjedtnek mondható, azért a magasabb szinten aggregált és a demokrácia szűkebb (thin) felfogásával dolgozó amerikai *Polity*⁴ és *Freedom House* (FH) indexei továbbra is széles körben használatosak. Idővel azonban egyre több tényezőt vontak be a kutatásokba: például szocio-ökonómiai aspektusokat, a politikai és civil társadalmi részvétel dimenzióit, a politikai kultúrával kapcsolatos kritériumokat, az állam és a közigazgatás átláthatóságára és működésére fókuszáló dimenziókat. Míg az indexeket tartalmazó képzeletbeli skálának ugyancsak inkább a „minimalistább” oldalán helyezkedik el a Stockholm központú *International IDEA* indexe (IDEA GSoD), addig a demokrácia deklaráltan tágabb (thick) definíciójával dolgozó London központú *Economist Intelligence Unit Democracy Indexe* (EIU) és a német think-tank *Bertelsmann Stiftung Transformation Indexe* (BTI) jelenti a másik oldalt. Ezek mellett mindenképpen ki kell térni a göteborgi *Varieties of Democracy* (V-Dem) projektjére, amely kifejezetten a műfajt jellemző terminológiai káosz kezelésére jött létre (Coppedge et al., 2011), megalkotva a saját, indikátorok százaiból álló „történeti, multidimenzionális, diszaggregált és transzparens” megközelítést. A mutatókból a kutatók maguk állíthatják össze a saját demokráciadefiníciójuknak megfelelő indexeket, de vannak előre elkészített alaptípusok is.

A vizsgált indexek közötti különbségek kapcsán meg kell említeni az időbeli lefedettséget, amely a közel 15 éves tartománytól (EIU, BTI), több évtizeden át (IDEA, FH) egészen évszázados távlatokat is jelenthet (Polity, V-Dem). Az adatok tekintetében jellemzően a projektben résztvevő szakértők értékelése a döntő, bár például az *EIU* esetében megjelennek közvélemény-kutatási adatok is, ugyanakkor ezek elég kevés ország kapcsán érhetőek el. Meg kell jegyezni azt is, hogy a demokráciaindexeket, illetve a kapcsolódó jelentéseket és rangsorokat kiadó jelentősebb intézményeket különösen jellemzi az a fajta „tehetetlenségi erő”, amely általában is észlelhető a nagy szervezeteknél. Míg egy-egy kutató sokkal gyorsabban és szabadabban reagálhat újabb jelenségekre és a bekövetkezett változásokra, addig ezeknek a nagy intézményeknek a működése eleve hosszadalmas, rengeteg egyeztetés, regionális és globális kiigazítás után születnek meg az – előző évről szóló – anyagok, ráadásul kötik őket a saját korábbi eredményeik (pontszámaik) is. Így túl azon, hogy egyfajta „fáziskésés” jellemzi ezeket az intézeteket, sok tekintetben „kötött pályán” is mozognak – amely persze egyúttal előnyös a megbízhatóság és az összehasonlítás szempontjából. Ezek az intézetek tehát egyfajta „nehézlovasságnak”, míg az olyan kutatók, mint Wolfgang Merkel vagy Laza Kekic (akik a BTI és az EIU módszertanához járultak hozzá) a „könnyűlovasságnak” tekinthetők, akik gyorsabban tudnak reagálni és adott esetben új szemléleteket kidolgozni.

Freedom House (FH) – Freedom in the World (FiW)

Az 1972 óta létező *Freedom in the World* (FiW) alapvetően a *politikai jogok* (PR) és a *polgári szabadságjogok* (CL) kiterjedtségét vizsgálja, mindkét elem esetében 1-től 7-ig terjedő skálán értékeli az országokat, az 1-es pontszám esetén a leginkább „szabadnak” (vagy demokratikusnak), míg a 7-es esetén a legkevésbé szabadnak (vagy a leginkább autoriternek). Már a terminológia is jelzi, hogy alapvetően a hidegháborús narratíva (szabad és kommunista világ) bináris felosztásában közelíti meg a demokráciát. A két kategória pontszámainak számítani átlaga alapján három végső rezsimklasszifikáció lehetséges: „szabad” (1–2,5), „félleg szabad” (3,0–5,0) és „nem szabad” (5,5–7). Magyarország a (2018-as évről szóló) 2019-es jelentésben immáron a *polgári szabadságjogok* tekintetében is „3-as” besorolására csúszott vissza, így az ország státusza „félleg szabad” lett, amely utoljára 1984 és 1989 között volt ugyanígy.

1. táblázat. A Freedom House *Freedom in the World* pontrendszere

<i>Politikai jogok</i> (PR)		<i>Polgári szabadságjogok</i> (CL)	
Összpontszám	PR besorolás	Összpontszám	CL besorolás
36–40	1	53–60	1
30–35	2	44–52	2
24–29	3	35–43	3
18–23	4	26–34	4
12–17	5	17–25	5
6–11	6	8–16	6
0–5	7	0–7	7

Összesen hét alkategóriára osztódik a két elem, az alkategóriák 3–4 indikátorra épülnek (összesen 25) és mindegyiket 0 és 4 pont között lehet osztályozni. Ezek a pontszámok összeadódva adják ki a két fő kategória értékét, azonban az alkategóriák pontszámait csak 2006 óta teszik közzé, amely miatt korábban kritika tárgya volt, hogy az értékelések nem átlátható módon jönnek létre (Munck–Verkuilen, 2002). Emellett az index mind a konceptualizáció, mind a módszertan tekintetében változott az idők során (Diamond et al., 2016), igaz ez nem a tanulmányban vizsgált elmúlt évtizedet érinti. Továbbá nem csak a hidegháború vége előtt, hanem manapság is joggal merülhet fel az – Egyesült Államok által finanszírozott – intézettel szemben az elfogultság vádja (Bollen–Paxton, 2000; Denk, 2013; Steiner, 2014; Bush, 2017), és azt is tudni lehet, hogy regionális bontásban erősen favorizálja Nyugat-Európát (Högström, 2013).

A legutóbbi évekig a *politikai jogok* feleltek az ún. választási demokrácia kiterjedtségének méréséért, amely a módszertan szerint azt jelenti, hogy „az ál-

lampolgárok maguk választhatják meg vezetőiket és képviselőiket, méghozzá szabad és tisztességes választások keretében, széles részvétel mellett”.⁵ A választási demokráciát eddig akkor „hitelesítették”, ha a *választási eljárás* alkategóriájában legalább 7 pontot (a lehetséges 12-ből) ért el egy ország, miközben a *politikai jogok* kategóriájában legalább 20 pontot (a lehetséges 40-ből). A 2017-es jelentés módszertanában már hozzátették azt a feltételt is, hogy a másik fő kategória (*polgári szabadságjogok*) 60 lehetséges pontszámából legalább 30-at érjen el egy adott ország. Magyarország elmúlt egy évtizedének értékelésbeli változásai a 2. táblázatban olvashatók, amelyből jól látszik, hogy a kritériumok rendszerszerű és érdemi sérülése következett be, leginkább a nyilvánosság szférájában (D), legkevésbé pedig a szorosabban vett politikai jellegűnek kevésbé tekinthető egyéni jogok (G) terén.

2. táblázat. Magyarország értékelése a *Freedom in the World* alapján

Kategóriák	Alkategóriák	2009	2019	2019-es arány*	Csökkenés mértéke*
Politikai jogok	A) Választási eljárás (12 p.)	12	9	75%	-25%
	B) Politikai pluralizmus és részvétel (16 p.)	15	11	69%	-25%
	C) Kormányzati működés (12 p.)	10	7	58%	-25%
	Kategória összesen (40 p.)	37	27	68%	-25%
Kategória 1–7 pont között		1	3		
Polgári szabadságjogok	D) Szólás- és vallásszabadság, illetve a nem vallásos meggyőződések szabadsága (16 p.)	16	10	69%	-38%
	E) Egyesülési és szervezeti szabadság (12 p.)	12	10	83%	-17%
	F) Jogállamiság (16 p.)	13	10	63%	-19%
	G) Személyi szabadság és egyéni jogok (16 p.)	14	13	81%	-6%
	Kategória összesen (60 pont)	55	43	72%	-20%
Kategória 1–7 pont között		1	3		
Összesen (100 pont)		92	70	70%	-22%

* Az elérhető összpontszámok arányában.

A módszertan szerint az *FH FiW* igyekszik megkülönböztetni a választási demokrácia és a liberális demokrácia kategóriáit, azonban míg az előbbi esetén léteznek a fent ismertetett eljárás, addig utóbbiról csupán annyit tudunk meg, hogy „a polgári szabadságjogok szélesebb körű, robosztusabb teljesítését követeli meg”.

A módszertan szerint a „szabad” országok tekinthetők liberális demokráciáknak, míg a „félig szabad” országok csupán „választási demokráciáknak”. Mivel az FH igen robusztus kategóriákkal, illetve könnyen teljesíthető és alapvetően formális, procedurális kritériumokkal dolgozik, azt lehet mondani, hogy az intézet meg lehetőségen „megengedő” demokráciafogalmat használ, amely kapcsán a „szabad” besorolás valójában nem garantálja a liberális demokráciát, míg a „félig szabad” értékelés adott esetben nem demokráciákat minősíthet választási demokráciának. Végezetül meg kell jegyezni, hogy a médiához kapcsolódó FH-elemzések (*Freedom of the Press, Freedom on the Net*) kiemelkedő színvonalúak, ugyanakkor azokat nem kapcsolják össze a többi jelentéssel.

Freedom House (FH) – Nations in Transit (NiT)

Az amerikai intézet kifejezetten az átmeneti országok demokratizációs folyamatai vizsgálatának céljával indította el 2005-ben a *Nations in Transit* (NiT) nevű projektjét. A FiW főkategóriájánál már megszokhatott 1–7-es skálán értékeli az egyes ország-jelentések a különféle alkategóriákat (4. táblázat), míg az egyes területekhez tartozó részpontszámok nyomán megszülető összesített demokráciapontszámok különféle rezsimek kategóriákhöz rendelhetőek (3. táblázat).

3. táblázat. A *Nations in Transit* végső pontrendszere és rezsimekdefiníciói

Inter-vallum	Elnevezés	Definíció
1–1,99	<i>Konzolidált demokrácia</i>	A leginkább liberális demokráciák.
2–2,99		A leginkább liberális demokráciák, de – döntően – a korrupció miatt alacsonyabb pontszámok.
3–3,99	<i>Félig konzolidált demokrácia</i>	Olyan választási demokráciák, ahol kisebb rendellenességektől eltekintve alapvetően teljesülnek a demokratikus kritériumok.
4–4,99	<i>Átmeneti vagy hibrid rezsimek</i>	Olyan választási demokráciák, amelyekben a vezetők kiválasztása épphogy eléri a minimális elvárásokat, miközben a demokratikus intézmények gyengék.
5–5,99	<i>Félig konzolidált autoriter rezsimek</i>	A választási demokráciák minimális követelményeinek sem tudnak igazán megfelelni, jellemzően olyan országok, amelyek igyekeznek autoriter jellegüket demokratikus intézmények és gyakorlatok mögé rejtetni.
6–7	<i>Konzolidált autoriter rezsimek</i>	Zárt társadalmak, ahol a diktatúrák megakadályozzák a politikai versenyt és a pluralizmust, miközben súlyosan sérülnek a politikai, polgári és emberi jogok.

Szeretném külön kiemelni, hogy itt expliciten is tetten érhető az a tény, miszerint a választási demokrácia fogalma alatt egy meglehetősen megengedő

értelmű megközelítést kell értenünk az *FH* esetében, hiszen az „átmeneti és hibrid” rezsimek kategóriáját is ezzel a definícióval jellemzik. Azaz a választási demokrácia koncepciója nem csupán a (konszolidált) liberális demokráciák csökkentett értékű („félleg konszolidált”) variánsainak, hanem egyúttal a hibrid rezsimek leírására is szolgál. Magyarország a legfrissebb (2018), azaz a 2017-es évről szóló jelentés szerint a „félleg konszolidált demokrácia” kategóriájából a „hibrid rezsim” besorolás felé tart (3,71 ponttal). Ha a rezsimdefiníciókat alaposabban megfigyeljük, akkor azt láthatjuk, hogy az utóbbi években a pontszámból következő „félleg konszolidált demokrácia” kategóriájának jellegzetességei (a civil társadalom független és aktív; a média alapvetően független és sokszínű; a kormányzás transzparens és elszámoltatható stb.) kevéssé egyeznek meg a hazai állapotokkal. Valószínűleg az újabb jelentésben már az „átmeneti vagy hibrid rezsim” kategóriába kerül át az ország (amelyben versengő, de nem okvetlenül szabad vagy fair választások vannak; a civil társadalom alapvetően független, de jelentős kormányzati nyomások is érhetik; a média alapvetően független és sokszínű, de a napi gyakorlatban komoly rendellenességek figyelhetők meg stb.). Ugyanakkor mivel több alkategória (*kormányzás demokratikus minősége, független média, korrupció*) pontszáma is már egyenesen az 5–5,99-es sávot („félleg konszolidált autoriter rezsim”) közelíti, illetve a 2018-ra vonatkozó jelentésben el is érheti azt, ezért ha az összes elem (számítási) átlaga nem is éri el a „félleg konszolidált autokrácia” szintjét, a demokratikus elemek együttesen és külön-külön is legalább kielégítő mértékű jelenlétének metafeltétele (lásd a bevezetőt) egyértelműen nem teljesül – így pedig semmiképp sem beszélhetünk demokráciáról. A fő kérdés tehát ezekben a kategóriákban – ahogyan a hazai rezsimvitában is –, hogy Magyarország „csupán” hibrid rezsim vagy már autokrácia.

4. táblázat. Magyarország értékelése a *Nations in Transit* alapján

Kategóriák	2009	2018	2018-as arány	Csökkenés mértéke
Kormányzás demokratikus minősége	2,50	4,50	42%	–33%
Választási eljárás	1,75	3,25	63%	–25%
Civil társadalom	1,75	3,00	67%	–21%
Független média	2,50	4,50	42%	–33%
Helyi önkormányzatiság demokratikus minősége	2,50	3,00	67%	–8%
Igazságszolgáltatás intézményrendszere és függetlensége	1,75	3,00	67%	–21%
Korrupció	3,00	4,75	38%	–29%
<i>Demokrácia-pontszám</i>	2,29	3,71	55%	–24%

IDEA International Global State of Democracy (IDEA GSoD)

A svéd *IDEA* a demokrácia promotálásával és szaktanácsadással foglalkozik a fejlődő országokban (Ágh, 2012: 63–64.), utóbbiak megértése és ösztönzése céljából pedig jellemzően minimális követelményekből építi fel a demokrácia fogalmát a kutatásaiban. Az *IDEA GSoD* adatbázisa⁷ az 1975 és 2017 közötti időszakról nyújt áttekintést különféle attribútumok, komponensek és indikátorok formájában, viszont ezeket nem aggregálja egy végső demokráciaindexbe. Az eddigiektől eltérően nem saját értékelések alapján zajlik a munka, hanem más adatbázisokból gyűjtik össze az információkat, amelyeket az egyes indikátorok korrelációját is figyelembe véve összesítenek (0–1-es skála, 1 pont a legjobb).

Az *IDEA* abból indul ki, hogy a demokrácia két legfontosabb elve az *állampolgári kontroll* a döntéshozatal során (és a döntéshozók felett), valamint a *politikai egyenlőség* (a kontroll gyakorlása során). Azaz a demokrácia a politikai döntések feletti kontrollt egyenlő módon osztja szét, amelyből egyenesen következik a politikai és a polgári jogok tisztelete. Kifejezetten hangsúlyozza, hogy ezek az elvek számtalan formában létezhetnek, így nem az intézményes megoldásokat, hanem a tényleges megvalósulásokat érdemes vizsgálni. Az eddigiekhez képest az *IDEA* valamelyest szélesebb és analitikusan disztinktívabb spektrummal dolgozik, illetve az *alapvető jogok* esetében bizonyos *szociális jogok és minimális jóléti dimenziók* is – bár meglehetősen minimális mértékben – helyet kapnak.

5. táblázat. Magyarország értékelése az *IDEA GSoD* alapján

Kategóriák	2009	2017	2017-es arány	Csökkenés mértéke
Képviselői kormányzat demokratikussága	0,78	0,67	67%	-11%
Alapvető jogok	0,75	0,71	71%	-4%
Kormányzati ellensúlyok	0,71	0,60	60%	-11%
Pártatlan és méltányos közigazgatás	0,66	0,60	60%	-6%
Politika inkluzivitása*	0,63	0,58	58%	-5%
Átlagolt összpontszám*	0,71	0,63	63%	-8%

* Saját számítás: számtani átlagolás alapján.

Varieties of Democracy (V-Dem)

A *V-Dem*⁸ nem csupán a legfrissebb projektnek, hanem a „demokrácia mérésének” legsokoldalúbb megközelítésének is tekinthető. A 2014-ben Staffan I. Lindberg által alapított *V-Dem Intézet* egészen a 18. századig visszamenően elkészített és évente frissített adatbázisa egy jelentős nemzetközi kutatóhálózat közös munkájának köszönhető. A több ezer szakértő bevonásával zajló adatbázis-építés során több, mint 350 indikátorral dolgoznak, amelyeknek nagyjából a fele tekinthető „kemény” (kormányzati és egyéb hivatalos dokumentumokból származó) adatnak, míg a másik felét a szakértők értékelései teszik ki, akik a *de jure* szemlélettel szemben döntően a *de facto* politikai működésmódot vizsgálják. A *V-Dem* szerint a demokráciaindexek mögött húzódó eltérő koncepciók és a magas szinten aggregált elemzések miatt párhuzamos monológok zajlanak, amelyet azzal lehet leginkább kezelni, ha elfogadjuk a lehetséges megközelítések sokszínűségét és megpróbálunk minél kisebb szintű mutatószámokat a lehető leginkább transzparens módon létrehozni: ezeket pedig (kis építőköcként) számtalan formában illeszthetjük egymásra az aggregálások során. A legmagasabb szinten így a „demokrácia dimenziói” jelennek meg, amelyek külön indexek formájában is elérhetőek, az egyes elemek terén pedig különféle súlyozásokkal figyelnek az együttes teljesülés meta-feltételére.

A végső rezsimbesorolások nem közvetlenül az egyes demokráciadimenziók teljesüléséből következnek, hanem külön indexek jelzik őket, amelyek alapvetően négy típust különböztetnek meg. Magyarország besorolása 2009 és 2019 (2018) között liberális demokráciából (3) választási demokráciára (2) változott, amely a részletesebb, 0–9-es skálán a 8-as pontszámról az 5-ösre („gyenge” választási demokrácia) történő csökkenést jelent.

6. táblázat. A *Varieties of Democracy* rezsimtípusai

Pontszám	Elnevezés	Definíció
0	<i>Zárt autokrácia</i>	Nincsenek többpárti választások.
1	<i>Választási autokrácia</i>	De jure többpárti választások, de nem tisztességesek és szabadok, vagy nem ténylegesen többpártiak, vagy nem teljesítik a dahli kritériumokat (választási demokráciaindex).
2	<i>Választási demokrácia</i>	De facto szabad és tisztességes választások, amelyek teljesítik a dahli kritériumokat (azaz választási demokráciák), de nem teljesülnek kielégítő mértékben a liberális komponensek.
3	<i>Liberális demokrácia</i>	De facto tisztességes, szabad és többpárti választások, és a dahli kritériumokon túl teljesülnek a liberális komponensek.

Fontos megjegyezni, hogy a *V-Dem* többi demokráciaindexé által is felhasznált *választási demokrácia (poliarchia) -index* az eddigi demokráciafogalmakhoz képest (ám Dahl gondolatmenetéhez híuen) szigorúbb és robosztusabb szemléletével mind a szólásszabadság, mind az alternatív információforrások, mind az egyesülés szabadságának kritériumát átfogóbban vizsgálja, és – amely talán még fontosabb – mindezt nem csupán a választásokra koncentrálva teszi. A legfrissebb (2019), 2018-as évre vonatkozó adatok alapján, a különféle demokráciadimenziókban (0–1 pont között, 1 pont a legjobb) tapasztalható változások azt mutatják, hogy Magyarország a *liberális*, a *részvételi*, a *deliberatív* és az *egalitárius* demokráciakoncepciókkal semmiképp sem feleltethető már meg (hiszen a lehetséges pontszámok 32–44%-át éri el). A *választási demokráciaindex* (amelyben Bosznia-Hercegovina és Koszovó mögött állunk) tekintetében különösen a demokratikus nyilvánosság sérülése a szembeötlő, az összkép pedig jelentős de-demokratizálódást mutat, amely a *V-Dem* rezsimitipológiája esetében a választási autokrácia felé tartó mozgást jelenti.

7. táblázat. Magyarország értékelése a *V-Dem Választási demokráciaindexé* alapján

Kategóriák	2009	2018	2018-as arány	Csökkenés mértéke
Egyesülés szabadsága	0,86	0,73	73%	-13%
Tiszta választások	0,93	0,71	71%	-22%
Szólásszabadság és alternatív információforrások	0,95	0,62	62%	-33%
Választott hivatalok	1	1	100%	0
Választójog	1	1	100%	0
$\Sigma =$ <i>Electoral democracy (polyarchy) index</i>	0,82	0,54	54%	-28%

8. táblázat. Magyarország értékelése a *V-Dem Liberális demokráciaindexé* alapján

Kategóriák	2009	2018	2018-as arány	Csökkenés mértéke
<i>Electoral democracy index</i>	0,82	0,54	54%	-28%
<i>Liberal component index</i>	0,90	0,79	79%	-11%
Jog előtti egyenlőség és egyéni szabadság (jogállamiság)	0,95	0,89	89%	-6%
Az igazságszolgáltatás, mint a végrehajtás korlátja	0,91	0,79	79%	-12%
A törvényhozás, mint a végrehajtás korlátja	0,88	0,63	63%	-25%
$\Sigma =$ <i>Liberal democracy index</i>	0,72	0,44	44%	-28%

9. táblázat. Magyarország értékelése a V-Dem Részvételi demokráciaindexe alapján

Kategóriák	2009	2018	2018-as arány	Csökkenés mértéke
<i>Electoral democracy index</i>	0,82	0,54	54%	-28%
<i>Participatory component index</i>	0,70	0,59	59%	-11%
Civil társadalmi részvétel	0,78	0,56	56%	-22%
Közvetlen szavazási index	0,32	0,35	35%	+3%
Helyi önkormányzati index	0,97	0,92	92%	-5%
Regionális önkormányzati index	0,99	0,77	77%	-22%
$\Sigma = \textit{Participatory democracy index}$	0,61	0,32	32%	-29%

10. táblázat. Magyarország értékelése a V-Dem Deliberatív demokráciaindexe alapján

Kategóriák	2009	2018	2018-as arány	Csökkenés mértéke
<i>Electoral democracy index</i>	0,82	0,54	54%	-28%
<i>Deliberative component index</i>	0,71	0,52	52%	-19%
Döntések átlátható és ésszerű igazolása, * skála: 0–3	1,87	1,25	42%	-20%
Döntések közjóval történő igazolása, * 0–4	2,65	2,83	71%	+5%
Ellenvélemények tisztelete, * 0–5	2,77	1,64	33%	-22%
Konzultáció mértéke, * 0–5	2,55	2,19	44%	-7%
Társadalmi vita és valódi bevonás a döntéshozatal során, * 0–5	2,70	2,17	43%	-11%
$\Sigma = \textit{Deliberative democracy index}$	0,61	0,32	32%	-29%

11. táblázat. Magyarország értékelése a V-Dem Egalitárius demokráciaindexe alapján

Kategóriák	2009	2018	2018-as arány	Csökkenés mértéke
<i>Electoral democracy index</i>	0,82	0,54	54%	-28%
<i>Egalitarian component index</i>	0,85	0,68	68%	-17%
Szabadságjogok védelmének egyenlősége (társadalmi csoportok között)	0,89	0,72	72%	-17%
A tényleges politikai hozzáférés egyenlősége (társadalmi csoportok között)	0,83	0,76	76%	-7%
Erőforrások egyenlő eloszlása	0,79	0,67	67%	-12%
$\Sigma = \textit{Egalitarian democracy index}$	0,70	0,40	40%	-30%

Economist Intelligence Unit Democracy Index (EIU)

Az angol *EIU* – amely 2006 óta adja ki a világ 167 országára kiterjedő jelentéseit – hangsúlyozza, hogy az *FH* által összemossott „szabadság” és „demokrácia” terminusai korántsem szinonimái egymásnak, és a demokrácia fogalmának tágabb vizsgálata szükséges. A demokrácia szűken értelmezett megközelítésével dolgozó *FH* felfogásával szemben az *EIU* azt vallja, hogy a „politikai jogokra és polgári szabadságjogokra korlátozódó mérések nem elég tágasak”, hiszen „nem, vagy nem kielégítő mértékben tartalmazzák a demokrácia minőségét meghatározó jellegzetességeket”. Az *EIU* módszertanában az igazi innovációt a (demokratikus) *politikai kultúra* és a *politikai részvétel* hangsúlyos volta jelenti. Az előbbi azért fontos, mivel a demokrácia több mint intézmények összessége, és a demokratikus politikai kultúra elengedhetetlen a legitimitációhoz, hiszen a „passzív és apatikus, behódoló és alattvalói attitűddel bíró állampolgárság nem összeegyeztethető a demokráciával”, amelyben a mindenkori vesztes pártok és támogatóik elfogadják a szavazás eredményét és a hatalom békés átadásának mechanizmusait. Ugyanennek a jelenségnek a másik oldala a tényleges politikai részvétel vizsgálata, amelyet az *EIU* szerint túlságosan leszűkít, ha csupán a kormányzatokra, mint társadalmi konstrukciókra koncentrálunk, hiszen „az egészséges demokráciák igénylik az állampolgárok közélettel kapcsolatos aktív, szabadon választott részvételi formáit”. A demokráciák akkor „gyarapodnak, ha az állampolgárok részt vesznek a közéleti vitákban, képviselőket választanak és pártokhoz csatlakoznak”, míg „széles, fenntartható részvétel nélkül a demokráciák elszáradnak és szűk, választott csoportok kiváltságává válnak”.⁹ Összességében tehát az *EIU* nem csupán több dimenziót vizsgál, hanem a „free and fair” követelményt is mélyebben értelmezi, és kiemelten vizsgálja a demokrácia „szoftver jellegű” aspektusait.

A módszertant tekintve az *EIU* következetesen ugyanazt a 60 indikátort (kérdést) vizsgálja, mindegyik esetében két vagy három lehetőség közül kell választania a kutatóknak, amelyek közül néhányat survey felvételek vagy más elérhető statisztikák alapján kell a megadott sávokba besorolniuk, ám többségben vannak azok a kérdések, amelyeket a szakértőknek kell értékelniük. Ezen pontszámok összeadásából, illetve az összegeknek egy 0–10-es skálára (10 a legjobb) történő konvertálása során jön létre az öt kategória értékelése, majd az öt pontszám átlagából a végső demokráciaindex, amelyhez egy rezsimtípológia is tartozik (12. táblázat). Jól látható, hogy a szűkebb és statikusabb megközelítések helyett az *EIU* a demokráciák működésére és fenntarthatóságára helyezi a hangsúlyt, így a formális kritériumok helyett a tényleges jellemzők kerülnek a fókuszba. A „teljes értékű demokrácia” így bizonyos értelemben robosztusabb és ellenállóbb, mint az eddig megszokott „liberális demokrácia” terminusa, míg a „hibás demokrácia” (flawed democracy) egy kisebb-nagyobb mértékben – illetve a mozgás irányától függően még vagy már

– üresebb demokratikus épületnek (homlokzatnak) tekinthető, ahol a stabil, fenntartható és működőképes demokráciához a valódi, mélyebb állampolgári részvétel aspektusai is szükségesek lennének. Míg az utóbbi kategória a „választási demokráciák” többé vagy kevésbé demokratikus formáival feleltethető meg, addig a „hibrid rezsimek” már a versengő autoriter és a választási autokráciák világát jelentik.

12. táblázat. Az *Economist Intelligence Unit* rezsimtípusai

Pontszám	Elnevezés	Definíció
0–3,99	<i>Autoriter rezsimek</i>	A politikai pluralizmus teljes hiánya vagy súlyos korlátozottsága jellemzi, a legtöbb ilyen ország nyílt diktatúra. A demokrácia néhány formális intézménye létezhet, de kevés valódi tartalommal; a választások (ha egyáltalán vannak) se nem tisztességesek, se nem szabadok; a polgári szabadságjogok súlyos megsértése, a politikai nyilvánosság és a független igazságszolgáltatás hiánya, vagy részleges volta jellemzi.
4–5,99	<i>Hibrid rezsimek</i>	A választások az érdemi rendellenességek miatt többnyire se nem szabadok, se nem tisztességesek. A kormányzati nyomásgyakorlás mind az ellenzéki pártokra, mind jelöltjeikre nézve rendszeres. A „hibás demokráciákhoz” képest még súlyosabb hiányosságok tapasztalhatóak a <i>kormányzat (demokratikus) működése</i> , a <i>politikai részvétel</i> és a <i>politikai kultúra</i> terén. A korrupció széleskörű, miközben a jogállam és a civil társadalom gyenge. Tipikus az újságírók zaklatása (nyomásgyakorlás) és az igazságszolgáltatás függő helyzete.
6–7,99	<i>Hibás demokrácia</i>	A tisztességes és szabad választások mellett, még ha problémák elő is fordulnak (mint például médiaszabadság megsértése), tiszteletben tartják az alapvető polgári szabadságjogokat. Azonban a demokrácia más aspektusai tekintetében jelentős hiányosságok tapasztalhatóak, különös tekintettel a <i>kormányzat (demokratikus) működése</i> , a <i>politikai részvétel</i> és a <i>politikai kultúra</i> területeire. A merkeli koncepció defektusos demokráciájával feleltethető meg.
8–10	<i>Teljes értékű demokrácia</i>	Azok az országok, amelyek nem csupán az alapvető politikai jogokat és polgári szabadságjogokat tartják tiszteletben, hanem a demokratikus politikai kultúra attribútumával is rendelkeznek. A <i>kormányzat (demokratikus) működése</i> kielégítő, a nyilvánosság független és sokszínű, létezik a fékek és ellensúlyok hatékony rendszere, ahogyan az igazságszolgáltatás is autonóm, amelynek döntéseit végrehajtják. Csupán korlátozott hiányosságok figyelhetők meg a demokráciák működése kapcsán.

Az EIU-jelentésekben Magyarország a „hibás demokráciák” kategóriájának felső harmadából annak alsó harmadára csúszott vissza, közelebb kerülve a „hibrid rezsimekhez”, mint a „teljes értékű demokráciákhoz”. A legutóbbi jelentésben az egy évvel korábbihoz képest a *politikai kultúra* kategória pontszáma jelentősen romlott, viszont ezt az országgyűlési választások relatíve magas részvételi aránya, illetve az emiatt megnövekvő *politikai részvétel* pontszáma ellensúlyozni tudta.

13. táblázat. Magyarország értékelése az EIU *Demokráciaindex*e alapján

Kategóriák	2008	2018	2018-as arány	Csökkenés mértéke
Választási eljárás és pluralizmus	9,58	8,75	88%	-8%
Kormányzat (demokratikus) működése	6,07	6,07	61%	0
Politikai részvétel	5,56	5,00	50%	-6%
Politikai kultúra	6,88	6,25	63%	-6%
Polgári szabadságjogok	9,12	7,06	71%	-21%
<i>Demokrácia-pontszám</i>	7,44	6,63	66%	-8%

Bertelsmann Transformation Index (BTI)

A német Bertelsmann Stiftung a fejlődő és az átalakuló országok komplex vizsgálatának és nyomon követésének céljával szintén 2006 óta (kétévente) közli a *Transformation Index* két összetevőjének, a *Status Index* (SI) és a *Governance Index* (GI) pontszámait és a hozzájuk tartozó jelentéseket. A mögöttes demokráciakoncepció Wolfgang Merkel „beágyazott demokrácia” modelljével feleltethető meg (Merkel, 2004), amelyben a választási rendszer és a vertikális elszámoltathatóság nem csupán a polgári és a politikai szabadságjogok, a horizontális elszámoltathatóság vagy a kormányzásra való tényleges képesség dimenzióiba, hanem a civil társadalom egészébe és a szocioökonómiai kontextusba is beágyazott. A dahli modellen túlmutató megközelítés ennek megfelelően a jogállamisággal és szociális piacgazdasággal ötvözött demokrácia minőségét (a *politikai* és a *gazdasági átalakulás* – SI) és a *jó kormányzást* (GI) vizsgálja, összesen 17 kritérium 52 indikátorának segítségével.

A *politikai átalakulás* a képviselőlet minőségét a demokratikus konszolidáció vizsgálatának érdekében kiterjeszti a *demokratikus intézmények stabilitásának* valamint a *politikai és társadalmi integráció* különféle dimenzióinak vizsgálatára. A *gazdasági átalakulás* nem csupán a szűken értelmezett gazdasági teljesítmény szempontját, hanem a *társadalmi igazságosság*, a *szociális biztonság*, az *esélyegyenlőség* és a *fenntarthatóság* dimenzióit is bevonja egy ország gazdasági

berendezkedésének értékelésébe. A *jó kormányzást* vizsgáló *GI* pedig a kormányzás és a közpolitikai döntéshozatal folyamatát és minőségét vizsgálja, beleértve például az *elitek és a társadalom szintjén jelen lévő konszenzus mértékét* is. Jelentős innováció tehát az eddigiekhez képest, hogy a komplex megközelítésbe a nemzetközi trendekhez hasonlóan (WEF, SGI) bekerültek a good governance és a fenntarthatóság dimenziói is. Utóbbiak többek között a civil társadalom és a nagypolitika között elterülő köztes politika világát vizsgálják – éppen azt, amelyben Magyarország nagyon jelentősen visszacsúszott: a vizsgált 129 országból a *GI* esetében 2008-ban még a 17., míg 2018-ban már csak a 79. helyezést érte el. Fontos jelezni, hogy a 2018-as évszám a jelentés megjelenésének évét jelzi, de a kemény adatokat nem számítva a pontszámok alapvetően a 2017-es év elejének állapotára vonatkoznak.¹⁰

A vizsgált területeket egy egységes, 1–10 pontos skálán (10 a legjobb)¹¹ értékeli, amely kapcsán egy fél pont deficitnél valójában komolyabb üzenetértéke van egy esetleges 9,5 pontnak. Az összesített pontszámhoz kapcsolódik egy rezsimitológia is:

- 1–3,99 *Keményvonalas autokrácia*: a demokratizációs trendek teljes hiánya.
- 4–4,99 *Moderált autokrácia*: csak nyomokban vannak jelen bizonyos mértékű alkotmányos és politikai részvételi minimum sztenderdek.
- 5–5,99 *Súlyosan sérült demokrácia*: a jogállamiság súlyos hiányosságai, az ellenzék korlátozott lehetőségei és választási manipulációk jellemzik.
- 6–7,99 *Defektusos demokrácia*: a relatíve szabad választások ellenére a politikai jogok és polgári szabadságjogok, illetve a valódi hatalommegosztás nem elégséges mértékben biztosított. Bár hosszú éveken át stabilak maradhatnak ezek az országok, mindazonáltal hajlamosak a politikai krízisek megélésére is.
- 8–10 *Konzolidálódó demokrácia*: jelentős a demokrácia elfogadottsága és kiterjedtek a hozzá kapcsolódó valódi struktúrák mind a képviselői minősége, mind a politikai kultúra terén – azaz a demokrácia társadalmi „lehorogonyozottsága” és beágyazottsága a jellemző.

A módszertan kifejezetten jelzi, hogy néhány (7) alkategóriának együttesen és mindegyiknek legalább egy minimális szinten (3–6 pontos küszöböknek megfelelően) kell teljesülnie bármilyen demokrácia-besoroláshoz. A küszöbértékek és a hazai pontszámok a „szabad és tisztességes választások” (6 vs. 7), a „hatalommegosztás” (4 vs. 5), illetve a „szólásszabadság” (4 vs. 6) alkategóriáiban kerültek leginkább közel egymáshoz 2017 elejére. Magyarország a *BTI* értékelésében a 2000-es évek második felében egy demokratikusan konszolidálódó, a szociális piacgazdaság tekintetében alapvetően fejlett, valamint kielégítő governance teljesítménnyel rendelkező ország volt, amely az elmúlt évtized de-demokratizációs folyamata nyomán a hibridizálódást látványosan jelző „defektusos demokrácia” kategóriájába került, összefüggésben a *gazda-*

sági átalakulás és a *governance* minőségének súlyos mértékű leromlásával.¹² Ugyancsak megemlítendő, hogy eközben több (akár a rezsimbesoroláskor kiemelten kezelt) alkategória (lásd 15. táblázat) terén is 50% környékére, vagy az alá zuhantak a pontszámok (vö. metafeltétel).

14. táblázat. Magyarország értékelése a *Bertelsmann Transformation Index* alapján

	2008	2018
Politikai átalakulás (demokrácia)	9,35	7,15
	konzolidálódó demokrácia	defektusos demokrácia
Államiság	10	9,3
Politikai részvétel	10	7,5
Jogállamiság	9,25	6
Demokratikus intézmények stabilitása	9	6,5
Politikai és társadalmi integráció	8,5	6,5
Gazdasági átalakulás	9	7,71
	fejlett	működőképes
Szocioökonómiai fejlettség mértéke	10	8
A piac (verseny) működése	10	8,5
Valuta és árfolyam stabilitása	8,5	7,5
Magántulajdon védelme	10	8,5
Jóléti rezsim	9	7,5
Gazdasági teljesítmény	7	8
Fenntarthatóság	8,5	6
Governance Index	6,7	4,4
	jó	közepes
Döntéshozatal strukturális és társadalmi körülményei, * fordított skála	1,6	1,9
Kitűzött célok koherenciája és megvalósítása	8,33	5,66
Erőforrások hatékony kihasználása	7,33	5,33
Eliték és a társadalom szintjén jelen lévő konszenzus mértéke	8	5
Nemzetközi együttműködés	9,33	5,66

15. táblázat. Magyarország értékelése a *BTI State of Political Transformation* alapján

Kategóriák	2008	2018	2018-as arány	Csökkenés mértéke
Államiság	10	9,3	92%	-8%
Erőszakmonopólium kiterjedtsége	10	10	100%	0
Állami hatalom elfogadottsága	10	9	89%	-11%
Vallási dogmák befolyása nélküli törvényes rend és intézmények	10	8	78%	-22%
Alapvető közigazgatás	10	10	100%	0
<i>Politikai részvétel</i>	10	7,5	72%	-28%
Szabad és tisztességes választások	10	7	67%	-33%
Demokratikus kormányzás lehetősége	10	10	100%	0
Egyesületi és gyülekezési jogok	10	7	67%	-33%
Szólásszabadság	10	6	56%	-44%
<i>Jogállamiság</i>	9,25	6	56%	-36%
Hatalommegosztás	10	5	44%	-56%
Független bírói hatalom	9	6	56%	-33%
Hivatali hatalommal való visszaélés	8	6	56%	-22%
Polgári szabadságjogok	10	7	67%	-33%
<i>Demokratikus intézmények stabilitása</i>	9	6,5	61%	-28%
Demokratikus intézmények teljesítménye	8	6	56%	-22%
Demokratikus intézmények elfogadottsága a releváns szereplők körében	10	7	67%	-33%
<i>Politikai és társadalmi integráció</i>	8,5	6,5	61%	-22%
Pártrendszer beágyazottsága és stabilitása	9	7	67%	-22%
Társadalom és a politikai rendszer közötti közvetítő közegek (egyesületek, érdekcsoportok stb.)	8	6	56%	-22%
Demokrácia támogatottsága	9	7	67%	-22%
Társadalmi tőke, aktivitás, bizalom	8	6	56%	-20%
<i>Demokráciapontszám</i>	9,35	7,15	68%	-24%

Összefoglaló táblázatok

A Magyarország mellett Románia és Szlovákia rangsorváltozásait jelző 16. táblázat után szeretném bemutatni az eddig tárgyalt demokráciaindexek összesített (17.) táblázatát. Itt a különféle demokráciaindexeknél a harmadik oszlopban azt jelzem vázlatosan, hogy milyen dimenziókkal dolgoznak: fentről lefelé haladva igyekszem jelezni, hogy melyek azok a legfontosabb pluszdimenziók (+), amelyek bekerülnek az egyes megközelítésekbe, illetve, hogy milyen súlyllyal esnek latba: (+)/+ /++ /+++ . A sorrend tehát tekinthető egyfajta „erősorrendnek” is: minél lentebb kapott helyet egy index, annál több dimenzióval dolgozik, illetve azokat mélyebben is vizsgálja, azaz egyre kiterjedtebbé válik a társadalmi-gazdasági fókusz a szűken értelmezett politikai helyett.

16. táblázat. Magyarország, Szlovákia és Románia helyezései négy intézet rangsorában

Ország/Index	2008/2009	2018/2019
<i>FH FiW</i>		
Magyarország	37	86
Szlovákia	45	49
Románia	64	66
<i>V-Dem Választási demokrácia</i>		
Magyarország	38	93
Szlovákia	30	29
Románia	63	69
<i>EIU Democracy Index</i>		
Magyarország	40	57
Szlovákia	44	44
Románia	50	66
<i>BTI Democracy Status</i>		
Magyarország	5	32
Szlovákia	10	10
Románia	18	17

17. táblázat. Magyarország értékelése a vizsgált demokráciaindexek fényében

Idő- és skála-intervallumok*	Index	Bekertülő (újabb) dimenziók	Demokrácia-típus	Előtte	Utána
2009–2019 (2018) PR, CL: 1–7 Σ: 100	FH FIW	(+) nyitnasság + politikai jogok + polgári szabadságjogok + jogállamiság és horizontális elszámoltathatóság	választási és liberális (konszolidált) demokrácia	PR: 1 CL: 1 Σ: 92 szabad	PR: 3 CL: 3 Σ: 70 félíg szabad
2009–2018 (2017) 1–7	FH NIT	+ civil társadalom + állami és helyi szintű kormányzat demokratikus működése + nyitnasság	választási és liberális (konszolidált) demokrácia	2,29 konszolidált demokrácia	3,71 félíg konszolidált demokrácia
2009–2019 (2018) 0–1	V-Dem – Választási demokrácia	++ politikai jogok ++ polgári szabadságjogok ++ nyitnasság	poliarchia	0,82	0,54
2009–2019 (2018) 0–1	V-Dem – Liberális demokrácia	++ jogállamiság ++ horizontális elszámoltathatóság	választási és liberális demokrácia	0,72 liberális demokrácia	0,44 választási demokrácia (-)
2009–2017 (2017) 0–1	IDEA GsoD	+ alapvető szociális jogok és minimális jóléti dimenziók + politikai részvétel	liberális demokrácia	0,71	0,63
2009–2019 (2018) 0–1	V-Dem – Részvételi demokrácia	+++ politikai részvétel	részvételi demokrácia	0,61	0,32
2009–2019 (2018) 0–1	V-Dem – Deliberatív demokrácia	+++ deliberatív és nyitnasságbeli dimenziók	deliberatív demokrácia	0,61	0,32
2009–2019 (2018) 0–1	V-Dem – Egalitárius demokrácia	+++ egyének és társadalmi csoportok közötti egyenlőség	egalitárius demokrácia	0,70	0,40
2008–2018 (2018) 0–10	EIU	++ demokratikus politikai kultúra és politikai részvétel	beágyazott demokrácia	7,44 hibás demokrácia (+)	6,63 hibás demokrácia (-)
2008–2018 (2017) 1–10	BTI – Politikai átalakulás Gazdasági átalakulás Governance Index	++ politikai és társadalmi integráció ++ demokratikus intézmények és a demokrácia működése ++ piacgazdaság (szociális aspektusokkal) ++ good governance	beágyazott demokrácia	9,35 konszolidáló demokrácia	7,15 defektusos demokrácia

* Zárójelben az utolsó jelentés által vizsgált tényleges év.

AZ INDEXEK KERESZTMETSZETEI ÉS MAGYARORSZÁG ÉRTÉKELÉSE

Végezetül szeretném bemutatni a de-demokratizáció folyamata nyomán leginkább sérült területeket és a hozzájuk kapcsolódó keresztmetszeti táblázatokat, amelyek a politikai versengés minimálisra szorításának különféle dimenzióit takarják, és így talán hasznosak lehetnek a kurrens rezsimité számára is. A releváns demokráciaindexek középszintű komponenseit és indikátorait megvizsgálva alapvetően öt súlyosan sérült területet különböztettem meg: (1) nyilvánosság; (2) a kormányzat demokratikus működése; (3) részvétel; (4) választások; (5) jogállam, alkotmányos kontroll és horizontális elszámoltathatóság.

18. táblázat. Magyarország a nyilvánossághoz köthető értékelésekben

Kategóriák	Index	Jelentések évszámai	Előtte	Utána	Arány utána	Csökkenés mértéke
Független média	FH NiT	2009–2018	2,50	4,50	42%	–33%
Nyomtatott sajtó szabadsága	FH Freedom of the Press	2009–2017	21 szabad	44 félig szabad	56%	–23%
	Riporterek határok nélkül	2009–2018	5,50 jó	30,44 problémás		
Internet szabadsága	FH Freedom of the Net	2012–2018	19 szabad	29 szabad	71%	–10%
Média- szabadság státusza	EIU	2017	n. a.	nagyrészt nem szabad	55% (6/11)	n. a.
Szólás- szabadság	FH FiW	2009–2019	16	10	63%	–38%
	BTI	2008–2018	10	6	56%	–37%
	V-Dem	2009–2019	0,96	0,68	68%	–28%
Média- cenzúra (közvetett is)	V-Dem	2009–2019	3,58	2,07	52%	–38%
Kritikus média jelenléte	V-Dem	2009–2019	2,60	1,70	57%	–30%
Alternatív információ- források	V-Dem	2009–2019	0,86	0,53	53%	–33%

19. táblázat. Magyarország a kormányzat demokratikus működéséhez köthető értékelésekben

Kategóriák	Index	Jelentések évszámai	Előtte	Utána	Arány utána	Csökkenés mértéke
Kormányzás demokratikus minősége	FH NiT	2009–2018	2,50	4,50	42%	–33%
Állami korrupció	FH NiT	2009–2018	3,00	4,75	38%	–29%
Politikai korrupció	V-Dem	2009–2019	0,32	0,47	53%	–15%
Hivatali hatalommal való visszaélés	BTI	2008–2018	8	6	56%	–22%
Kiszámítható és tisztességes közigazgatás	IDEA GSoD	2009–2017	0,72	0,59	59%	–13%
Demokratikus intézmények teljesítménye	BTI	2008–2018	8	6	56%	–22%
Demokratikus intézmények elfogadottsága a releváns szereplők körében	BTI	2008–2018	10	7	67%	–33%
Döntések átlátható és ésszerű igazolása, * skála: 0–3	V-Dem	2009–2019	1,87	1,25	42%	–20%
Ellenvélemények tisztelete, * 0–5	V-Dem	2009–2019	2,77	1,64	33%	–22%

20. táblázat. Magyarország a politikai részvételhez köthető értékelésekben

Kategóriák	Index	Jelentések évszámai	Előtte	Utána	Arány utána	Csökkenés mértéke
Civil társadalom	FH NiT	2009–2018	1,75	3,00	67%	–21%
	V-Dem	2009–2019	0,81	0,49	49%	–32%
Civil szervezetek elnyomása, * skála: 0–4	V-Dem	2009–2019	3,60	2,23	56%	–34%
Politikai részvétel	EIU	2008–2018	5,56	5,00	50%	–6%
Egyesületi és gyülekezési jogok	BTI	2008–2018	10	7	67%	–33%
Politikai és társadalmi integráció	BTI	2008–2018	8,5	6,5	61%	–22%
Pártrendszer beágyazottsága és stabilitása			9	7	67%	–22%
Társadalom és a politikai rendszer közötti közvetítő közegek			8	6	56%	–22%
Demokrácia támogatottsága			9	7	67%	–22%
Társadalmi tőke, aktivitás, bizalom			8	6	56%	–22%
Társadalmi vita és valódi bevonás a döntéshozatal során, * 0–5	V-Dem	2009–2019	2,70	2,17	43%	–11%

21. táblázat. Magyarország a választásokhoz köthető értékelésekben

Kategóriák	Index	Jelentések évszámai	Előtte	Utána	Arány utána	Csökkenés mértéke
Választási eljárás	FH NiT	2009–2018	1,75	3,25	63%	–25%
	FH FiW	2009–2019	12	9	75%	–25%
Tiszta választások	IDEA	2009–2017	0,84	0,71	71%	–13%
	GSoD	2009–2019	0,93	0,71	71%	–22%
	V-Dem					
Választási folyamat és pluralizmus	EIU	2008–2018	9,58	8,75	88%	–8%
Szabad és tisztességes választások	BTI	2008–2018	10	7	67%	–33%

22. táblázat. Magyarország a jogállam, alkotmányos kontroll és horizontális elszámoltathatóság dimenzióihoz köthető értékelésekben

Kategóriák	Index	Jelentések évszámai	Előtte	Utána	Arány utána	Csökkenés mértéke
Igazságszolgáltatás intézményrendszere és függetlensége	FH NiT	2009–2018	1,75	3	67%	–21%
	IDEA		0,68	0,64	64%	–4%
	GSoD	2008–2018	9	6	56%	–33%
	BTI					
Törvényhozás, mint a végrehajtás korlátja	IDEA	2009–2017	0,68	0,63	63%	–5%
	GSoD	2009–2019	0,88	0,63	63%	–25%
	V-Dem					
Hatalommegosztás	BTI	2008–2018	10	5	44%	–56%
Polgári szabadságjogok	FH FiW	2009–2019	55	43	72%	–20%
	IDEA		0,83	0,70	70%	–13%
	GSoD	2008–2018	9,12	7,06	71%	–21%
	EIU	2008–2018	10	7	67%	–33%
	BTI					
Jogállamiság	V-Dem	2009–2019	0,89	0,73	73%	–16%
	BTI	2008–2018	9,25	6	56%	–36%
	FH FiW	2009–2019	13	10	63%	–19%

KÖVETKEZTETÉSEK

Az indexek keresztmetszetei (és a kapcsolódó jelentések) alapján egy olyan rezsim képe rajzolódik ki, amelyet egy súlyosan korlátozott politikai-közéleti nyilvánosság; egy mélyen korrump, az állami hatalmat a saját érdekei érvényesítésére rutinszerűen felhasználó hatalom; egy felülről irányított, top-down jellegű antidemokratikus és valódi társadalmi részvétel nélküli politikai univerzum; a választások formális feltételeinek is jelentős sérülése; valamint a jogállami ke-

reték súlyos eróziója jellemez (18–22. táblázatok). A hazai politikai berendezkedés ilyen mértékű és rendszerszintű sérülése esetén meglátásom szerint egyértelmű, hogy az Orbán-rezsim *hegemón és autoriter* természete nem egyeztethető össze a *pluralista demokrácia* (dahli) koncepciójával, amelyben nem csupán az egyes elemek (teljesülésének) átlaga kell(ene), hogy elérjen egy meghatározott szintet, hanem azok mindegyikének külön-külön is kielégítő mértékben kell(ene) jelen lennie. Schedler metaforájával élve a „demokratikus választás láncolata” megtört, nem csupán rendszerszinten tekinthető érdeminek a sérülés, hanem több láncszem kiesésével maga a láncolat is megszűnt létezni. A további rezsimbesorolást és a rezsimvitát nehezíti, hogy nem egy, hanem több, egymással is összefüggő ponton (elemen) lehet érdemi sérülést regisztrálni, így a *demokratikus versengésnek a különféle szinteken történő szimultán és egymást erősítő, rendszerszintű aláásása és kiüresítése a legfontosabb jellemző*.

Ez a tény – amelyet a 2018-as választások kapcsán már az EBESZ előzetes megállapításai és következtetései is kiemelnek¹³ – mindenképpen alátámasztja a Levitsky–Way szerzőpáros (2002, 2010) által bevezetett, az inkumbens és az ellenzék közötti szisztematikusan „egyenlőtlen játéktér” (uneven playing field) koncepciójának hazai érvényességét, különösen az erőforrásokhoz, a nyilvánossághoz és a korrekt jogalkalmazáshoz való hozzáférés tekintetében. Azaz az eredmények visszaigazolják a hazai rezsimvitában a *hibrid vagy versengő autoriter megnevezéseket, sőt – bár a verseny valódi mértékének megítélése meglehetősen szubjektív műfaj (nem beszélve az általános információhiány problémájáról) – ennél is súlyosabb következtetések is kiolvashatóak belőlük*. Még ennél is biztosabban állítható, hogy az elmúlt évtized súlyos de-demokratizációs folyamatai nyomán nem csupán a demokratikus látszatok mögötti tartalmi és működésbeli demokráciaelemek üresedtek ki látványosan, hanem a demokratikus legitimitás begyűjtésére fenntartott formális homlokzat is omladozik, egyre inkább felfedve és erősítve pusztán díszletjellegét.

JEGYZETEK

¹ Körösenyi András kapcsán megemlítendő, hogy a plebiszciter vezérdemokrácia (PVD) koncepciójának hazai adaptálása és kifejlesztése nyomán demokratikus keretben (autoriter tartalom mellett) értelmezte a hazai berendezkedést: „a politikai rendszer azonban nem pusztán a versengő választások miatt demokratikus, hanem – mint fentebb már utaltam rá – minden bizonynyal átmege Robert Dahl *poliarchiastesztjén* is: azaz a demokratikus uralom egy formájáról van szó” (Körösenyi, 2015: 413–414.). Ugyanakkor felvetette „az új rezsimnek a hibrid rendszer paradigmában történő értelmezését” is (uo.). A későbbiekben viszont nem „köztes” vagy reziduális hibrid rezsimként, hanem önálló, *sui generis* rezsimtípusként értelmezi az Orbán-rezsimet: „a PVD cezarista politikai uralmat teremt, azaz formájában demokratikus, miközben tartalmában autoriter rendszer” (Körösenyi, 2017: 9), amelyben „a politika primátusa és az autoriter hata-

lomgyakorlás 2010 és 2016 között kikezdte a procedurális demokrácia (a dahli poliarchia) kifinomult intézményrendszerét, de a versengő választások megmaradtak.” (i. m. 25.). Összességében meghatározó maradt értelmezésében a rezsim demokratikus *formája*, amely szimbiózist alkot az autoriter *tartalommal*, így a PVD-ben a „demokrácia és autokrácia nem egymást kizáró, de nem is pusztán egymással összeférő, összeegyeztethető, hanem egymással szervesen, endogén módon összetartozó, összefonódó uralmi típusok” (i. m. 14.) A demokrácia/autokrácia dichotómia (vagy kontinuum) elutasításával és meghaladásával ezeknek a fogalmaknak és így a velük (külön-külön) lefedhető tartományoknak a tágításáról, azaz bizonyos szempontból egy „leértékelt” demokráciakoncepcióról beszélhetünk.

Csizmadia Ervin szerint egyfelől a hazai folyamatok tulajdonképpen az ország évszázados politikai hagyományaihoz tértek vissza, amelyben egy erős többségű, nehezen leváltható domináns politikai erő kormányoz egy számára előnyös (centrális) erőterben, másfelől csupán a liberális demokrácia *első* komponensének sérüléséről, illetve annak korábbi konszolidálatlanságáról lehet beszélni. „Miért változott meg a korai demokráciafelfogás és miért jött létre a liberális demokrácia helyett illiberális? (...) De az is újdonság, hogy a magyar demokrácia *elmúlt közel 30 évében* egyáltalán bekövetkezik menedzserpárt-váltás.” „A magyar közéletben sikertelen marad a demokrácia liberálissá történő továbbfejlesztése” (kiemelések tőlem) (Csizmadia, 2017).

- ² Jelen tanulmányban de-demokratizáció alatt az állam és polgárai közötti viszonyrendszerben a szűkebb, az egyenlőtlenebb, az önkényességtől kevésbé védett és a kölcsönösen kevésbé kötelező jellegű (aszimmetrikus) kapcsolat irányába történő elmozdulás folyamatát értem (Tilly, 2007: 14–15., 59.).
- ³ A hibrid rezsimek irodalmáról szóló áttekintéshez lásd például: Gyulai–Stein–Zalai (2016) vagy Tóth (2016).
- ⁴ A Polity IV esetében igyekeznek kemény adatokra támaszkodni, amelyek a megbízhatóság tekintetében hasznosak lehetnek, azonban a demokrácia rendkívül szűken értelmezett felfogására építve az érvényesség tekintetében már súlyos hiányosságok merülnek fel. A szűk megközelítés és a magas fokú absztrakció nyomán nagyon könnyen elérhető a maximális pontszám, ezek miatt ez a megközelítés nem alkalmas a finomabb distinkciókra, ezért kimarad a tanulmány további részéből.
- ⁵ <https://freedomhouse.org/report/methodology-freedom-world-2019>
- ⁶ Mivel itt a FiW-től eltérően nem lehet 0 pontot kiosztani, ezért az arányok számításakor az 1–7-es skálán 4 pont lett a közéérték.
- ⁷ <https://www.idea.int/data-tools>
- ⁸ <https://www.v-dem.net/en/>
- ⁹ https://www.economist.com/media/pdf/DEMOCRACY_INDEX_2007_v3.pdf
- ¹⁰ <https://www.bti-project.org/en/reports/country-reports/detail/itc/HUN/>
- ¹¹ Mivel itt az FH NiT pontrendszeréhez hasonlóan szintén nem adható 0 pont, ezért az arányok számításakor az 1–10-es skálán 5,50 pont lett a közéérték.
- ¹² Magyarország 2018-as jelentése: <https://www.bti-project.org/en/reports/country-reports/detail/itc/HUN/>

- ¹³ „Az április 8-i országgyűlési választásokat az állam és a kormánypártok anyagi forrásainak jelentős átfedése határozta meg, aláásva a jelöltek lehetőségét arra, hogy egyenlő feltételek mellett versengjenek”. <https://www.osce.org/hu/odihr/elections/hungary/377413?download=true>

IRODALOM

- Ágh Attila (2012): Demokráciakutatás a politikai és közpolitikai elemzés keresztútján: a demokráciák minősége és teljesítőképessége. *Politikatudományi Szemle*, 21 (2), 55–72.
- Ágh, Attila (2015): De-Europeanization and de-Democratization trends in ECE: From the Potemkin democracy to the elected autocracy in Hungary. *Journal of Comparative Politics*, 8 (2), 4–26.
- Ágh, Attila (2016): The Decline of Democracy in East-Central Europe. Hungary as the Worst-Case Scenario. *Problems of Post-Communism*, 63 (5–6), 277–287. <https://doi.org/10.1080/10758216.2015.1113383>
- Antal Attila (2019a): *Orbán bárkája. Az autoriter állam és a kapitalizmus szövetsége*. Progress könyvek, Kossuth Kiadó.
- Antal Attila (2019b): A rendszer ellen. *Mérce.hu*, 2019. február 26. <https://merce.hu/2019/02/26/a-rendszer-ellen/>
- Böcskei Balázs (2019): Hogyan dönthető meg az orbáni hibrid rezsim? *24.hu*, 2019. január 17.
- Bozóki András–Hegedűs Dániel (2017): A kívülről korlátozott hibrid rendszer. Az Orbán-rezsim a rendszertipológia tükrében. *Politikatudományi Szemle*, 26 (2), 7–32
- Bollen, Kenneth A–Pamela Paxton (2000): Subjective measures of liberal democracy. *Comparative Political Studies*, 33 (1), 58–86. <https://doi.org/10.1177/0010414000033001003>
- Bush, Sarah S. (2017): The Politics of Rating Freedom: Ideological Affinity, Private Authority, and the Freedom in the World Ratings. *Perspectives on Politics*, 15 (3), 711–731. <https://doi.org/10.1017/s1537592717000925>
- Campbell, David F. (2008): *The Basic Concept for the Democracy Ranking of the Quality of Democracy*, Vienna: Democracy Ranking.
- Collier, David–Steven Levitsky (1997). Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research. *World Politics*, 49 (3), 430–451. <https://doi.org/10.1353/wp.1997.0009>
- Collier, David–Steven Levitsky (2009): Conceptual Hierarchies in Comparative Research: The Case of Democracy. In: Collier et al. (2009): *Concepts and Method in the Social Science: The Tradition of Giovanni Sartori*. London, Routledge, 269–288. <https://doi.org/10.7202/039020ar>
- Coppedge, Michael–Jan Teorell–Svend-Erik Skaaning et al. (2011): Conceptualizing and Measuring Democracy: A New Approach. *Perspectives on Politics*, 9 (2), 247–267. <https://doi.org/10.1017/s1537592711000880>
- Csizmadia Ervin (2017): A demokrácia változatairól – normalitás vagy abnormalitás? I–II. rész. *Mandiner.hu*, 2017.12.05. https://mandiner.hu/cikk/20171204_csizmadia_ervin_normalitas_vagy_abnormalitas_i https://mandiner.hu/cikk/20171205_csizmadia_ervin_a_demokracia_valtozatairol_normalitas_vagy_abnormalitas_ii
- Dahl, Robert A. (1971): *Polyarchy. Participation and Opposition*. Yale University Press.
- Dahl, Robert A. (1998): *On Democracy*. Harrisonburg, Yale University Press.

- Dahl, Robert A. (2006): *A Preface to a Democratic Theory*. Chicago, The University of Chicago Press.
- Denk, Thomas (2012): How to measure polyarchy with Freedom House: A proposal for revision. *Quality and Quantity*, 47 (6), 3457–3471. <https://doi.org/10.1007/s11135-012-9732-1>
- Diamond, Larry (1996): Is the Third Wave Over? *Journal of Democracy*, 7 (3). 20–37. <https://doi.org/10.1353/jod.1996.0047>
- Diamond, Larry–Leonardo Morlino (2004): The Quality of Democracy. An Overview. *Journal of Democracy*, 15 (4), 20–31. <https://doi.org/10.1353/jod.2004.0060>
- Diamond, Larry–Emily C. Green–William Gallery (2016): Measuring democracy. In: Diamond, Larry: *In Search of Democracy*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315685175-3>
- Filippov Gábor: A hibrid ellenforradalom kora. *24.hu*, 2018. július 31.
- Geissel, Brigitte–Marianne Kneuer–Hans-Joachim Lauth (2016): Measuring the quality of democracy: Introduction. *International Political Science Review*, 37 (5), 571–579. <https://doi.org/10.1177/0192512116669141>
- Gyulai Attila–Stein-Zalai Juliane (2016): Hibrid rezsimek és a szürke zóna: új válaszok a politikai rezsimek rendszertanának örök kérdéseire. *Metszetek*, 2016 (2), 42–59. <https://doi.org/10.18392/metsz/2016/2/9>
- Gyulai Attila (2017): Magyarország a szürke zónában? A magyar politikai rendszer hosszú hibridizációja. In: Boda Zsolt–Szabó Andrea (szerk.): *Trendek a magyar politikában – 2. A Fidesz és a többiek: pártok, mozgalmak, politikák*. Budapest, Napvilág–MTA TK, 15–42.
- Högström, John (2013): Classification and Rating of Democracy: A Comparison. *Taiwan Journal of Democracy*, 9 (2), 33–54.
- Jakab, András–Lőrincz Viktor (2016): A jogrendszerek mérése indexek segítségével. In: Jakab András–Gajdusчек György (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota*. Budapest, MTA TK, 869–895.
- Kornai János (2015): Hungary’s U-Turn: Retreating from Democracy. *Journal of Democracy*, 26 (3), 34–48.
- Körösényi András (2015): A magyar demokrácia három szakasza és az Orbán-rezsim. In: (szerk.) Körösényi András: *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest, Osiris–MTA TK, 401–422.
- Körösényi András (2017): Weber és az Orbán-rezsim: plebiszciter vezérdemokrácia Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 26 (4), 7–28.
- Levitsky, Steven–Lucan A. Way (2002): The Rise of Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy*, 13 (1), 51–65. <https://doi.org/10.1353/jod.2002.0026>
- Levitsky, Steven – Lucan A. Way (2010): *Competitive Authoritarianism. Hybrid Regimes After the Cold War*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511781353>
- Merkel, Wolfgang (2004). Embedded and Defective Democracies. *Democratization*, 11 (1) 33–58. <https://doi.org/10.1080/13510340412331304598>
- Morlino, Leonardo (2004): Good and bad democracies: how to conduct research into the quality of democracy. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 20 (1), 5–27. <https://doi.org/10.1080/13523270410001687082>
- Møller, Jørgen–Svend-Erik Skaaning (2010): Beyond the Radial Delusion: Conceptualizing and Measuring Democracy and Non-democracy. *International Political Science Review*, 31 (3) 261–283. <https://doi.org/10.1177/0192512110369522>

- Munck, Gerardo L.–Jay Verkuilen (2002): Conceptualizing and Measuring democracy – Evaluating Alternative Indices. *Comparative Political Studies*, 35 (1) 5–34. <https://doi.org/10.1177/001041400203500101>
- Ringen, Stein (2011): The Measurement of Democracy: Towards a New Paradigm. *Society*, February, 12–16. <https://doi.org/10.1007/s12115-010-9382-7>
- Sartori, Giovanni (1970): Concept Misformation in Comparative Politics. *The American Political Science Review*, 64 (4), 1033–1053. <https://doi.org/10.2307/1958356>
- Schedler, Andreas (2002): Elections Without Democracy: The menu of Manipulation. *Journal of Democracy*, 13 (2), 36–50. <https://doi.org/10.1353/jod.2002.0031>
- Schedler, Andreas (2013): *The politics of uncertainty. Sustaining and subverting electoral authoritarianism*. Oxford, Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199680320.001.0001>
- Schumpeter, Joseph (2003): *Capitalism, Socialism, and Democracy*. London, Routledge, 250–283.
- Steiner, Nils D. (2014): Comparing Freedom House Democracy Scores to Alternative Indices and Testing for Political Bias: Are US Allies Rated as More Democratic by Freedom House? *Journal of Comparative Policy Analysis*, 18 (4), 329–349. <https://doi.org/10.1080/13876988.2013.877676>
- Szűcs Zoltán (2018): Mi a jelentősége annak, hogy Magyarországon jelenleg kompetitív autoriter rezsím van? *Ellensúly*, 2018.12.21.
- Tilly, Charles (2007): *Democracy*. New York, Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511804922>
- Tóka Gábor (2018): A centrális erőter bomlása. In: Böcskei Balázs–Szabó Andrea (szerk.): *Várákzások és valóságok. Parlamenti választás 2018*. Budapest, Napvilág–MTA TK, 78–101.
- Tóth István János (2019): Magyarországon éppen egy modern autokrácia jön létre. *444.hu*, 2019. 01. 26. <https://tldr.444.hu/2019/01/26/magyarorszagon-eppen-egy-modern-autokracia-jon-letre> (az interjút Magyar Péter készítette)
- Tóth Gábor Attila (2016): Demokrácia és diktatúra között: az autoritarizmus. *Fundamentum*, 2016 (2–4), 5–18.
- Unger Anna (2018): A választás mint rendszerkarakterisztikus intézmény. *Fundamentum*, 2018 (2–3): 5–16.
- Völkel, Jan Claudius (2015): Complex Politics in Single Numbers? The Problem of Defining and Measuring Democracy. *Middle East Critique*, 24 (1), 67–81. <https://doi.org/10.1080/19436149.2014.998923>

RECENZÍÓ

Bihary Gábor

Válságjelenségek és útkeresés: Magyarország és az EU jövője

VÁLSÁGJELENSÉGEK ÉS ÚTKERESÉS

Magyarország és az EU jövője

Bihary Gábor

(doktorandusz, PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola)

A tanulmány beérkezett: 2018. 05. 07., véglegesítve: 2018. 05. 17.

(Lóránt Károly: Az Európai Unió jövője és Magyarország mozgásteret. Kairosz Kiadó, Budapest, 2015. 224 oldal)

Lóránt Károly könyve bizonyos értelemben egy hosszú életmű pillanatnyi állapotának összefoglalása, bár valószínűleg nem elsősorban ezzel az igénnyel készült. Különös aktualitást kapott azonban az éppen a kiadásának évében bekövetkezett események fényében, amelyek alapjaiban rázták meg az Európai Uniót. A migrációs válságról és annak az Unió politikai életére gyakorolt mély hatásáról a szerző természetesen nem adhatott konkrét előrejelzést, mégis egyértelmű az olvasó számára, hogy a kötet jelentős részben a napi valóságba ilyen módon is ellenállhatatlan erővel betolakodó globális folyamatok előzményeit és lehetséges következményeit boncolgatja. Mindeközben sikeresen elkerüli az aktualizálás kísértését, fenntartva a választott téma feldolgozásához szükséges mértékű távolságtartást az európai és a magyar politikai élet napi folyamataitól.

A kötet szerkezete a tartalomjegyzék alapján logikus és jól áttekinthető, kilenc különböző hosszúságú fejezetből áll. Ezek közül az első az európai integráció történetét, a második az európai alkotmányt előkészíteni hivatott Konvent munkáját, a harmadik a Lisszaboni Szerződést mutatja be, a negyedik pedig ennek kritikáját, vezető politikusok és a szerző álláspontja alapján. E négy bevezető fejezet a kötet harmadát teszi ki. A legterjedelmesebb a kötet negyedét elfoglaló ötödik fejezet, mely az EU gazdaságpolitikájával foglalkozik, részben az elsődleges jogforrásokra, részben a gazdasági kormányzásnak a másodlagos joganyagban is megtestesülő gyakorlati megoldásaira támaszkodva. A hatodik fejezet az EU válságjelenségeit taglalja. A hetedik az Unió alternatív politikai modelljeiről szóló vitákat foglalja össze, míg ezeknek az alternatív modelleknek a részletes ismertetésével a nyolcadik fejezet foglalkozik, mely a második leghosszabb rész a könyvben. Az utolsó, kilencedik fejezet a

harmadik leghosszabb, ebben mutatja be a szerző a következtetéseit és az általa feltárt magyar mozgásteret, részben a javaslatait is.

A könyv bevezetője nem utal arra, hogy a szerző milyen olvasóközönségnek szánta írását. Ebben a tekintetben a könyv elolvasása sem ad határozott támpontot, mivel egyes fejezetek általános ismeretek összefoglalására szorítkoznak csupán (ilyen például az integrációtörténettel foglalkozó első fejezet), mások viszont bizonyos részterületeken érdemi előismereteket feltételeznek vagy igényelnék a szerző nézőpontjának világosabb kifejtését (például a gazdaságpolitikáról szóló ötödik fejezet).

Az európai integráció történetével foglalkozó első fejezet jó általános összefoglalást ad, de a témát valamennyire ismerők számára nem tartalmaz újdon-ságot. Vitatható az az első ízben itt (21. o.) megjelenő, de később is többször felbukkanó gondolat, amely a szubszidiaritás elvének érvényesülését azonosítja a devolúció gyakorlatával, amiből a szerző arra a következtetésre jut, hogy a szubszidiaritás elve nemcsak nem érvényesül az EU működésében, de valójában a központosítás ideológiai eszközévé is vált. A szubszidiaritás elvének alapvető félreértése azonban az a feltevés, hogy az minden körülmények között vagy akár csak általában is a hatásköröknek az Uniótól a tagállamok felé való átcsoportosítását kell eredményezze. A Konvent vitáit bemutató második fejezetet az teszi különösen érdekessé, hogy a szerző a civil meghívottak egyikeként személyesen is részt vett e nagy horderejű eseménysorozat egy részén, így saját tapasztalataira is alapoz, amikor az ott lezajlott vitákat összefoglalja és értékeli.

A Lisszaboni Szerződést és annak kritikáját (vagy inkább kritikáit) bemutató harmadik és negyedik fejezet számos figyelemreméltó észrevételt tartalmaz. Felhívja a figyelmet egyfelől a szociális, másfelől a szabad versenyes, nyílt piacgazdaság párhuzamos deklarálásának ellentmondásosságára. Ugyancsak rámutat arra, hogy a Nyugat-Európában élő bevándorlók számának nagyságára és növekedésére tekintettel a többségi és kisebbségi kollektív jogok tisztázásának hiánya nehézségeket okozhat az Unió működésében. Ugyancsak érdekes, bár vitatható felvetés (57. o.), hogy az Unió szerveinek tevékenységét szabályozó elvek (mint például a területi kohézió elősegítése) hivatkozási alappul szolgálhatnak a nemzeti kormányoknak az Unió más működési elveivel ellentétes cselekvéseire (például tiltott állami támogatásokra). A demokrácia-deficit problémájával kapcsolatban némiképp homályban marad az a kérdés, hogy mire gondol a szerző, amikor demokratikus felhatalmazás nélkülnek tekinti az Unió szerveit. Az általa előadottak elég általánosak és kissé leegyszerűsítettek, pedig bemutatásra szorulna, hogy álláspontja szerint miért és hol szakad meg a demokratikus felhatalmazás láncolata egyfelől a nemzeti kormányok és a közvetlenül választott Európai Parlament, másfelől az uniós intézmények között.

A következő, ötödik fejezet az Unió gazdaságpolitikájával foglalkozik, és a szerző munkásságának ismeretében nem meglepő, hogy ez a legerjedelmesebb és legtagoltabb is egyben. A fejezet belső szerkezete alapvetően az elsődleges uniós jog fejlődésének és aktuális szerkezetének logikáját követi, ami nagyban segíti az áttekinthetőséget. Nem teljesen következetes azonban a kifejtés módja: egyes részek szinte teljes egészében a fennálló helyzet és a joganyag előadására szorítkoznak, máshol viszont alapos kritika is megjelenik, néhol az ismertetés alaposságának rovására is.

Az Unió válságjelenségeit összefoglaló hatodik fejezet az egyik legjobban kidolgozott része a kötetnek, hét csomópontba gyűjtve tekinti át az alapvető gazdasági, társadalmi és politikai problémákat. Ezek a területék a jóléti állam lebontása, a növekedés lassulása és a vele kapcsolatos munkanélküliség, a tagállamok adósokra és hitelezőkre szakadása, az egységes külpolitika hiánya, a demokráciadeficit, a demográfiai válság és az izlamizáció. Ebben a fejezetben is számos nagyon érdekes felvetést találhatunk. Természetesen némelyikük vitára ingerelheti az olvasót, de ez a mű mellett szól, nem ellene. A szerző álláspontja szerint a globalizáció nem természetes folyamat, hanem a neoliberais doktrína megvalósulása a gazdasági és politikai elit részben tudatos cselekvésének eredményeként. A demokráciadeficittel kapcsolatos fejtegetés során a szerző megjegyzi, hogy a szabad piac egyenlőtlen jövedelemelosztása és a tagállamok eleve egyenlőtlen fejlettsége miatt jelentős uniós központosításra és újraelosztásra volna szükség. (A GDP jelenlegi 1%-a helyett legalább 5-7%-át kellene erre használni). Az azonban se itt, se más helyen nem válik egyértelművé, hogy lehetségesnek tartja-e és támogatná-e ezt a megoldást, vagy éppenséggel a szorosabb együttműködés „objektív korlátját” látja ebben. Fontos megállapítása ugyanakkor a nyugdíjrendszer sokak által előre jelzett válságával kapcsolatban, hogy alapvetően elosztási problémáról van szó, és hogy a privatizációra épülő megoldási javaslatok nem visznek közelebb a megoldáshoz, ellenben a szolidaritási elem kiiktatásához vezetnek. Ugyancsak lényeges gondolat, hogy a termelékenység növekedése még hosszú ideig legalábbis kompenzálja az eltartottsági ráta romlását. Ezzel és a migrációval kapcsolatban is felveti a szerző, hogy a tartósan magas munkanélküliség körülményei között nem értelmezhető az idősek és a bevándorlók bevonásának igénye a munkaerőpiacra, illetve kizárólag a jóléti állam maradványainak további lebontását szolgálhatja.

Az Unió politikai szerkezetéről szóló vitákat bemutató rövid hetedik fejezet nagyrészt már máshol is megemlített politikusi álláspontokat foglal össze azzal a céllal, hogy igazolja az európai politikai elit többségének pártállástól független neoliberális és centralizációs elkötelezettségét. Pusztán az itt olvasható kifejtés alapján talán kétség maradhat az olvasóban az állítás alátámasztottságát illetően, de teljesen világos, hogy itt a szerző hosszú idő alatt kialakult határozott álláspontjáról van szó. A nyolcadik fejezetben kapunk részletes eligazí-

tást a viták által érintett, az Unió kívánatos politikai szerkezetére vonatkozó elképzelésekről.

Végül az utolsó, kilencedik fejezetben jut el a szerző a konklúziókhoz és a magyar mozgástér ismertetéséhez. Rámutat, hogy a szociális piacgazdaságnak fontos kiindulópontja, hogy „a társadalom tagjai alapvetően dolgozni akarnak (és nem segélyekből élni)” (184. o.). Ezt az antropológiai előfeltételezést a neoliberalizmus alapvetően megkérdőjelezi, így e két ideológia szükségképpen kibékíthetetlenül áll szemben egymással. Paradox módon mégis a neoliberális gyakorlat vezet elszegényedéshez és tartósan magas munkanélküliséghez. A magyar mozgástér főbb dimenzióit a szerző hat pontban fejt ki: a külső adósság ledolgozásában, a multinacionális cégek jelenlétének kkv-k fejlesztésére való felhasználásában, a hatékony és exportképes vállalkozások támogatásában, a keleti nyitásban, a helyi gazdaság fejlesztésében (a lokalizációban) és az uniós szabályozás rugalmas értelmezésével lehetségesnek tartott iparfejlesztésben látja ezeket. Természetesen az egyes javaslatok eltérő súlyúak, tőlük eltérő mértékű pozitív hatás várható, és ezeket a különbségeket a szerző be is mutatja. Legérdekesebb felvetésének az tűnik, amire a könyv korábbi részeiben is utalt már, hogy számos uniós jogszabálynak lehetséges olyan rugalmas értelmezése, ami a korábbinál nagyobb mértékű állami beavatkozást tenne lehetővé a gazdaság fejlesztésének érdekében. A felhozott konkrét példák ezen a téren nem tűnnek teljesen meggyőzőnek, azonban kétségtelen, hogy a nemzeti mozgástér kutatásakor nem hagyható figyelmen kívül ez a lehetőség, még akkor sem, ha valódi kihasználása vélhetően politikai vitákat és hosszadalmas jogi eljárásokat vonna maga után.

A könyv egészen vörös zsinórként vonul végig a „neoliberális hittételeknek” és ezek szolgálai elfogadásának az ostromozása, illetve az az állítás, hogy az Európai Unió politikai gyakorlata és fejlődésének iránya a neoliberális doktrína meghatározó befolyása alatt áll. A szerző azonban adós marad azzal, hogy megvilágítsa, pontosan mit is ért ezen. Különösen nehézé teszi gondolatmenetének követését ebben a tekintetben az, hogy az Európai Unió gazdaságpolitikájával és különösen az euró bevezetésével kapcsolatos kritikák összefoglalásából úgy tűnik, hogy kiemelkedő neoliberális gondolkodók kifejezetten az EU politikai döntéseivel és gyakorlatával ellentétes álláspontot fejtettek ki. A szerző munkásságának ismeretében természetesen semmi kétség nem fér ahhoz, hogy világos és árnyalt álláspontot képvisel ebben a kérdésben, azonban egy ilyen összefoglaló igényű műben érdemes lett volna külön áttekinteni a neoliberalizmus tanait és hatásukat, hozzásegítve az olvasót a jobb megértéshez.

Hasonlóan problematikus az a szintén központi helyet elfoglaló, a demokráciadeficit problémájával is összefüggő gondolat, amely szerint az Európai Unió jövőjének központi kérdése a „neoliberális európai elit” és az „európai

népek” szembeállítására, amihez szorosan kapcsolódik a nemzetállami kereteken túlmutató demokratikus politikai rendszerek lehetőségének *a priori* megkérdőjelezése. A felhozott példák és politikusoktól vett idézetek, valamint az Unió történetét meghatározó nagy politikai kompromisszumok bemutatása erősen megkérdőjelezi ezt a leegyszerűsítő képet, és egyáltalán nem világos, hogy mi a helye és szerepe ebben a felfogásban a tagállamok politikai elitjének, amely nem csak elválaszthatatlanul összefonódik az uniós politikai vezetők csoportjával, hanem annak alapvető rekrutációs bázisául is szolgál. A kötet értékét nagyban növelné, ha a szerző kitért volna ezeknek a kérdéseknek a magyarázatára.

A könyv műfajához jól illeszkednek a fejezetek többségében választott egyszerűbb tipográfiai megoldások, azonban a sok helyütt alkalmazott, a kéziratos tanulmányokra jellemző változatosabb tagolási és kiemelési formák miatt hiányzik az egységes megjelenés, és ez néhol rontja az olvashatóságot is. A kötetben található összesen nyolc ábra közül a diagramok és grafikus szemléltető ábrák jól mutatnak és jól szemléltetik a mondanivalót, viszont a kötet elején található három térkép nem tűnik a legjobb választásnak. Csak üdvözlölni lehet a szerzőnek azt a megoldását, hogy az interneten elérhető szabad felhasználású térképeket választott a kötetbe, és különösen dicséretes a bátorsága, hogy meg is merte jelölni ezek tényleges forrását, a *Wikipédiát*, ami a tudományos irodalomban még egyáltalán nem általánosan elterjedt megoldás. Úgy tűnik azonban, hogy a választott fájlok és az alkalmazott nyomdai technika összhangját nem vették kellően figyelembe, ezért az első térkép megjelenése sajnos nem megfelelő, rontja az összhatást. Talán érdemes lett volna a *Wikimedia Commons* gyűjteményeiben fellelhető számos térkép közül más formátumút vagy nagyobb felbontásút választani.

A recenzens végül nem hallgathatja el a könyvvel kapcsolatos legfontosabb problémát. A kötetet olvasva az a benyomásunk alakulhat ki, hogy azt az elmúlt évtizedben különböző időpontokban és különféle célokból elkészített önálló tanulmányok alkalmi egybeszerkesztésével alkották meg. Ez önmagában egyáltalán nem volna problémás, és mint korábban említettem, alkalmas a szerzőnek a tárgyban létrehozott életművének egy fajta összefoglaló bemutatására is. Annak azonban, hogy ez sikeres legyen, elengedhetetlen feltétele a gondos és alapos szerkesztői munka, aminek többek között ki kell terjednie a tartalmi és terminológiai konzisztencia megteremtésére, a tipográfiai és egyéb formai megoldások egységesítésére, a létrehozott összeállítás kohéziójának, folytonosságának biztosítására és az önálló tanulmányok együttesében elkerülhetetlenül jelenlévő redundancia körültekintő megszüntetésére. Sajnos úgy tűnik, hogy a kötet megalkotása során erre a munkafázisra se a szerző, se a kiadó nem fordított kellő figyelmet, és ennek következtében a könyv furcsa átmenetet alkot egy válogatott tanulmánykötet és egy egybeszerkesztett átfo-

gó tanulmány között. Az ebből fakadó legsúlyosabb probléma az, hogy egyes tartalmak, sőt néha egyes szövegrészek is egészében vagy lényegében változatlan formában megismétlődnek, egy idő után kifejezetten zavaróvá váló folyamatos *déjà vu* érzést keltve az olvasóban. A nehezen magyarázható ismétlésekre példa egy a lokalizáció gondolatával kapcsolatba hozható 1933-as Keynes-idézet változatlan közlése a 159. és a 203. oldalon, de a legmeghökentőbb eset Hubert Vedrine volt francia külügyminiszter egy 2005-ös interjújából közölt részlet két különböző fordításban való szerepeltetése az 59–60., illetve a 137–138. oldalon. Az elnagyolt szerkesztés sajnos sokszor nehezíti a lényeges gondolatmenetek teljes rekonstruálását.

Szintén a szerkesztéssel kapcsolatos probléma, hogy a könyvben különböző helyeken alkalmazott jelen idők valójában nagyon eltérő időpontokra és helyzetekre vonatkoznak. Úgy tűnik, a kötetbe foglalt legkorábbi résztanulmány még 2004 és 2007 között született, a 25 tagú EU idején (128. o.), az utolsó részletek viszont a kiadás előtt nem sokkal, 2014-ben vagy 2015-ben készültek. Ez sok helyen zavarossá teszi, hogy a konkrét megállapítások mikori állapotra vonatkoznak, illetve egyes esetekben elavult tények maradtak a szövegben (például a 29. oldalon az elnökségi hármassokkal kapcsolatban).

Össességében Lóránt Károly könyvének elolvasása bátran ajánlható mindenkinek, aki érdeklődik az Európai Unió utóbbi másfél évtizedének története és az azt meghatározó viták és gondolatok iránt. Mégis hasznos lenne, ha a kötetnek a jövőben elkészülne egy második, lényegesen átszerkesztett változata is.

ÚJ KÖNYVEK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

2019. 2. negyedév

Összeállította: Kusztor Éva
Lezárva: 2019. május 15.

JOG

BÁRTFAI Zsolt, Hári Anita, Jóri András, Soós Andrea Klára, Jóri András:
A GDPR magyarázata
HVG-ORAC, 2018. 611 p.

KORMÁNY Attila: A tradicionális és a modern kínai jog
A jog fejlődése Kínában a kezdetektől napjainkig
ELTE Eötvös Kiadó, 2018. 351 p.

MAJTÉNYI László, ZSUGYÓ Virág: Harcz az alkotmányért
Pesti Kalligram, 2019. 288 p.

POLITIKATUDOMÁNY

Mark AMEDEUS: Hayek és Popper a racionalitásról, az ökonomizmusról
és a demokráciáról
Napvilág, 2019. 256 p.

Gilad ATZMON: A bolygó kicsoda?
Publio Kiadó, 2019. 232 p.

BOLLOBÁS Enikő: Elméletek vonzásában. A „határtalan tudomány”
kezdetei a hatvanas-hetvenes évek humán és társadalomtudományi
kutatásaiban
Gondolat, 2019. 247 p. (A humán tudományok alapkérdései)

FARAGÓ József, Lakner Zoltán, Pungor András, Szabó Brigitta: Frontsebeszet
Egy év, egy kormány, egy forint
Telegráf Kiadó, 2019. 272 p.

FEDINEC Csilla: Kijevi csirke
(Geo)politika a mai Ukrajnában
Pesti Kalligram, 2019. 296 p.

James L. GELVIN: Az új Közel-Kelet – Amit mindenkinek tudnia kell
Pallas Athéné Kiadó, 2019. 200 p.

HORVÁTH Emőke, LEHOCZKI Bernadett: Diplomácia és nemzetközi
kapcsolatok
Amerika a XIX–XXI. században
L' Harmattan, 2019. 368 p.

Robert D. KAPLAN: Marco Polo világa visszatér
Háború, stratégia és amerikai érdekek a huszonegyedik században
Pallas Athéné Kiadó, 2018. 272 p.

Bruno MACAES: Eurázsia hajnala
Az új világrend nyomában
Pallas Athéné Kiadó, 2018. 252 p.

Heino NYSSÖNEN: A demokrácia lebontása Magyarországon
Napvilág, 2019. 197 p.

OROSS Dániel, SZABÓ Andrea: A politika és a magyar fiatalok
Nora libro, 2019. 110 p.
(Progress könyvek)

PÁSZTOR Péter (főszerk.): Magyar politikai enciklopédia
Mathias Corvinus Collegium/Tihanyi A., 2019. 628 p.

Abishur PRAKASH: Új geopolitika I-II. kötet
A világ jövője, Technológia
Pallas Athéné Kiadó, 2018. 244 p.

SALÁT Gergely, SZAKÁLI Máté, SZILÁGYI Zsolt: Veszélyes vizeken
Konfliktusok és biztonsági fenyegetések a Távol-Keleten
Typotex, 2019. 368p.

SÁRKÖZY Tamás: Illiberális kormányzás a liberális Európai Unióban
Politikailag igen sikeres túlhajtott plebejus kormányzás.
A harmadik Orbán-kormány, 2014–2018
Park Kiadó, 2019. 429 p.

SZEKERES Imre: Azok a koalíciós évek
A Horn-kormány 1994–1998
Noran libro, 2019. 285 p.

SZILÁGYI István: A geopolitika elmélete
Pallas Athéné Kiadó, 2018. 252 p.

SZUN-Ce: A háború művészete
Helikon, 2019. 164 p.
(Helikon zsebkönyvek)

POLITIKATÖRTÉNET

Manfred FLÜGGE: Nagyváros lélek nélkül – Bécs 1938
Corvina, 2019. 431 p.

KRAUSZ Tamás, SZIGETI Péter: Lukács György és Mészáros István –
Filozófiai útkeresés levelezésük tükrében
Eszmélet alapítvány, 2019. 121 p.
(Eszmélet kiskönyvtár)

Thomas SANDKÜHLER: Adolf H. – Egy diktátor életútja
Magistra Kiadó, 2019. 348 p.

TELEKI Pál: Európáról és Magyarországról
Szépmíves Könyvek, 2019. 324 p.

Slavoj ZIZEK: A Kommunista Kiáltvány megkésett aktualitása
Európa Kiadó, 2019. 232 p.

PUBLICISZTIKA

DEZSŐ András: Maffiózók mackónadrágban
A magyar szervezett bűnözés regényes története a 70-es évektől napjainkig
21. Század Kiadó, 2019. 415 p.

Richard Phillips FEYNMAN: Tréfál, Feynman úr?
Egy mindenre kíváncsi pasas kalandjai. Bill Gates előszavával
Park Kiadó, 2019. 430 p.

Mohandász Karamcsand GANDHI: India szabadsága – Hind Swaraj
Kreatív Kontroll Kiadó, 2019. 143 p.

GÁT Ákos Bence: Küzdelem az európai színtéren
A Magyarországgal szembeni „jogállamiság”-kritika feltáratlan összefüggései
KKETTK A., 2019.

Georg HAUPTFELD: Heller Ágnes – A véletlen értéke
Noran libro, 2019. 256p.

NÁRAY-SZABÓ Gábor: Szentimreváros – Kishaza a Feneketlen-tónál
Kairosz, 2019. 104p.
(Féltett kishazák)

SÁMSONDI KISS György: A Duna mégis összeköt
Egy kormánybiztos vallomásai
Kairosz, 2019. 432 p.

SZEGVÁRI Katalin: Tíz védőbeszéd
Ügyvédportrék, peres ügyek
Napvilág, 2019. 248 p.

Deborah TANNEN: Miért értjük félre egymást?
Kapcsolataink a beszélgetési stíluson állnak vagy buknak
Tinta Kiadó, 2019. 224 p.

UJHELYI István: Neki harangoztak
Válogatott nyílt levelek a NER ellenzékéből
Kossuth, 2019. 253 p.

SZOCIOLÓGIA

Rachel BOTSMAN: Kiben bízunk?
Hogyan kapcsol össze és hogyan választ szét bennünket a digitális fejlődés?
Cser Kiadó, 2019. 260 p.

BOZSONYI Károly, MOKSONY Ferenc, ZONDA Tamás:
Az öngyilkosság szociológiája
L' Harmattan, 2019. 400 p. (Károli könyvek)

FORGÁCS D. Péter: A bürokrácia szociológiája
Kossuth, 2019. 256 p.

Axel HACKE: A tisztességről nehéz időkben – és arról, hogyan bánunk egymással
Park Kiadó, 2019. 220 p.

KRÁSZ Lilla, SIPOS Balázs: A női kommunikáció kultúrtörténete –
Tanulmányok
Napvilág, 2019.

KET – Kultúrák és etnikumok találkozása
Martin Opitz Kiadó, 2019.

Emre MERVE: Személyiségbrókerek
A Myers-Briggs-típusindikátor története és a személyiségtesztelés születése
HVG Könyvek, 2019.

Geoff MULGAN: Nagy elme – Hogyan alakíthatja át világunkat a kollektív
intelligencia
Pallas Athéné Kiadó 2019. 356 p.

ABSTRACTS

JANKY, BÉLA – KMETTY, ZOLTÁN – SZABÓ, GABRIELLA

Tell me who you're listening to and I'll tell you what you're thinking!
Political information and opinion formation in an age of multi-channel
communication

The article summarises the main findings of research on the political communication environment of voters in Hungary. We investigate the interrelationship between news consumption, political opinion and party preferences amongst Facebook users. The results suggest that in Hungary significant numbers of people live in one-sided informational communities, both in terms of information sources and political opinions. These citizens prefer consuming partisan news media and talking about politics only with like-minded people, which correlates with their interpretations of political issues. However, not all social strata live in such a bubble. Contrary to expectations, the majority of Facebook users gain political information from politically divergent sources and do not avoid contradictory viewpoints. Moreover, even in the era of the internet and social media, television remains the most important news source for many people. The findings are discussed in light of selective exposure, echo chambers and literature on political polarization.

Keywords: information sources, political opinion, selection, echo chambers, Hungary.

KRISTÓF, LUCA

Selection, defensivity, positionality. Some methodological problems of
studying the elite as a hard to reach group.

This paper presents the methodological challenges of studying the elite as a hard to reach population through a case study on the Hungarian cultural elite. Based on a literature review and the case study I identify three main methodological challenges: sampling, (item) non-response and problems of the interview situation. I present problems resulting from the operationalisation of the target group, the defensiveness of the elite and the researcher's positionality in a divided elite. Solutions offered in the paper - such as nonprobability sampling methods, different techniques for raising response rates and reflections on positionality - could be useful in studying other hard-to-reach groups

as well. Nevertheless, studying a population that has relatively low numbers and which is hard to convince to participate requires an extended time frame and higher resource costs.

Keywords: elite studies, methodology, survey, interview, hard to reach population

TÓTH, SZILÁD JÁNOS

Freedom and political participation. A republican interpretation

In my paper I evaluate the value of political participation within a republican theoretical framework. The key ideal within this framework is freedom understood as non-domination, and as a general rule nearly all other ideals are linked to the upholding of freedom in one way or another. Political participation is no exception. Consequently my approach is indirect: I evaluate the value of political participation through evaluating the relation between freedom and participation. The relation may be understood in either of two ways. On one understanding – the strong republican understanding – participation is seen to have intrinsic value, while on the other – the weak republican understanding – it is seen to have merely instrumental value. I do not argue that one of these understandings is philosophically true and the other false. Quite the contrary: I claim that both possess a degree of intuitive force, and that both help us grasp something relevant concerning freedom. Thus the conclusion remains somewhat open.

Keywords: Republicanism, freedom, dominance, political participation

POKORNYI, ZSANETT

Legitimacy and the motivations of collective action:
factors influencing tax morality

Investigating tax compliance and tax morality from a political science perspective represents a new field of social sciences. Although the literature on tax highlights mainly the economic aspects of the area, tax morality is an important issue for political science as well. For the introduction or the development of public services the government needs a significant amount of resources. One of the main resources is represented by tax revenues. Therefore, strengthening tax morality is an important issue for the government.

Tax paying is complex and difficult to understand. While tax compliance can be influenced by a number of factors (such as the impact of the environ-

ment, attitudes, or individual interests), the complexity of tax rules can increase the likelihood of tax evasion. However, in the current paper I argue that government legitimacy is a basic factor to increase tax compliance and tax morality and it can stabilize a high level of tax morality in the long term. This conclusion is also supported by the literature, which shows a strong relationship between government legitimacy and tax morality. Therefore, strengthening legitimacy can be an important tool for the government to influence tax morality.

Keywords: legitimacy, tax morale, legal compliance, government, tax paying

BENEDEK, ISTVÁN

De-democratization in Hungary in the light of democracy indices

The optimism of the third wave of democratization has declined in the late 90s and a grey zone between liberal democracies and autocracies has developed. The evaluation and classification of these intermediate regimes is complicated because the various models, terms and indices of democracy significantly differ from each other in many aspects, such as the preconditions, the criteria, and the presumed aim, meaning or functioning of democracy (and politics in general). This study examines the most relevant democracy indices to facilitate the location of the contemporary Hungarian regime in this murky zone, focussing on the most 'injured' areas of the quality of democracy. The indices used are those of Freedom House, IDEA International Global State of Democracy, Varieties of Democracy, Economist Intelligence Unit and Bertelsmann Stiftung.

Keywords: democracy, de-democratisation, democracy indices, regime discussions

CONTENTS

OPINION-FORMING

- *Janky, Béla, Kmetty, Zoltán, Szabó, Gabriella*: Tell me who you're listening to and I'll tell you what you're thinking! Political information and opinion formation in an age of multi-channel communication 7

THE RESEARCHABILITY OF THE ELITES

- *Kristóf, Luca*: Selection, defensivity, positionality
Some methodological problems of studying the elite
as a hard to reach group 37

COLLECTIVE ACTIONS

- *Tóth, Szilárd János*: Freedom and political participation
A republican interpretation 61
- *Pokorny, Zsanett*: Legitimacy and the motivations of collective action
Factors influencing tax morality 81

LOOKING OUT

- *Benedek, István*: De-democratization in Hungary in the light
of democracy indices 101

BOOK REVIEW

- *Bihary, Gábor*: Crisis phenomena and seeking paths
Hungary and the future of the EU 133

- BOOK WATCH 139

TISZTELT LEENDŐ ÉS KORÁBBI SZERZŐINK!

Örömmel értesítjük Önöket, hogy a *Politikatudományi Szemle* 2018. évi 2. számától minden cikkünk egyedi internetes azonosítót, úgynevezett **DOI** megjelölést kap. Ezzel a lapunk nemzetköziesedik, mert a különböző keresőmotorok gyorsabban és hatékonyabban tudják cikkeinket megtalálni.

A DOI azonosítót a szerkesztőség **automatikusan** fogja **adni** az egyes cikkeknek. Felépítése a következő lesz: <https://10.30718/POLTUD.HU.2018.2.8>. A törtvonal előtti rész az ún. **DOI prefix**, amit **minden egyes cikk** megkap az előzetes regisztrációnk alapján. Ez tehát egy állandó elem. A POLTUD.HU utal a lapunkra, a többi rész viszont mindig változik, hiszen az aktuális lapszámhoz és oldalszámhoz igazodik. A DOI azonosító örök, ugyanakkor pénzbe kerül. A DOI-t a szerkesztőség szolgáltatásként nyújtja az Önök számára, ezért a költségeket saját maga állja.

Ezzel Önöknek, Tisztelt Szerzők, tehát nincs külön dolguk.

A DOI ugyanakkor kölcsönösségi, viszonyossági alapon működő rendszer, ezért elvárásokat fogalmaz a szerkesztőségekkel és a szerzőkkel szemben.

Tisztelettel kérjük Önöket, hogy ezentúl az irodalomjegyzékben jelzett hivatkozások és szakirodalmak **mindegyikénél** tüntessék fel az **adott cikkre vonatkozó PONTOS és TELJES DOI azonosítót** [például laptársunknál, a Socio.hu-nál a következő azonosítóról van szó: <https://10.18030/socio.hu.2018.1.69>]. Az egyes cikkek hivatkozását a következő helyen találja meg: <https://search.crossref.org/>

A CrossRef-regisztrációnk során, ami lehetővé teszi a DOI használatát, szerkesztőségünk vállalta, hogy elfogadja ezt a feltételt, azaz minden cikknél feltünteti a szakirodalmi hivatkozásokhoz tartozó DOI azonosítót. Kérjük tehát, hogy Önök is tegyenek eleget ennek az egyébként nem túl nagy kérésnek. Amikor készítik az irodalomjegyzéket, másolják be a vonatkozó cikkhez tartozó DOI azonosítót, és illesszék be a hivatkozás végére.

Kérjük, ne feledjék, mindig a teljes azonosító feltüntetésére van szükség!

Örülünk együtt ennek az újdonságnak!

Üdvözlettel,

a *Politikatudományi Szemle* szerkesztősége

SZERZŐINKHEZ

(A PUBLIKÁLÁS FELTÉTELEI)

1. A Politikatudományi Szemle című referált folyóirat magyar nyelven beküldött kéziratokat – tanulmányokat és könyvrecenziókat – fogad el.
2. A kéziratok minimális terjedelme tanulmányok esetén 40 000 karakter, recenziók esetén 15 000 bruttó (azaz szóközökkel együtt értendő) karakter. A kéziratok maximális terjedelme tanulmányok esetén 50 000, kivételes esetben 60 000 leütés, a recenzióké pedig 25 000 leütés lehet. Az egyes szakterületeket áttekinteni kívánó „state of the art” illetve a „review of article” műfajú szövegek esetében a minimális karakterszám 30 000 a maximális 50 000 bruttó leütés lehet.
3. A kéziratokat Word formátumban kérjük a *posze@tk.mta.hu* címre elküldeni.
4. A kéziratnak tartalmaznia kell:
 - a. egy magyar szöveg-összefoglalót;
 - b. egy angol nyelvű szöveg-összefoglalót (abstract);
 - c. kulcsszavakat, valamint
 - d. a szerző titulussát és pontos munkahelyi adatait. A szerző neve a tanulmány felett szerepeljen.
5. Szöveg közbeni kiemelésként *dólt betű* alkalmazható; ritkítás, aláhúzás, vastag betű, csupa nagybetű csak egészen kivételes esetben fogadható el.
6. A közvetlen hivatkozásokat a szövegtörzs tartalmazza, ezek ne jegyzetekben szerepeljenek. Minden idézetet, hivatkozást igénylő állítást vagy kifejezést követően zárójelben tüntessék fel a szerző vezetéknevét, az idézett vagy hivatkozott mű publikálásának évszámát és – ha szükséges – az idézett oldalakat a következő formában: (Arendt, 1992: 25.) vagy (Arendt, 1992: 135–138.).
7. A jegyzetek a főszöveg kiegészítéseit tartalmazzák (tehát nem hivatkozásokat). A jegyzetek helyét a tanulmányon belül felső indexben lévő arab számmal jelöljék (így: ¹), a jegyzeteket pedig kérjük a szöveg végén számozott formában elhelyezni. Indokolt esetben lábjegyzet alkalmazható, amelyet – ha csak kis

számban fordul elő – a szövegben csillaggal (*) kell jelölni, s az oldal alján kell elhelyezni.

8. Kérjük, hogy a felhasznált irodalom jegyzéke csak a ténylegesen hivatkozott publikációkat tartalmazza. Az explicit módon hivatkozott forrásokon kívül az irodalomjegyzék legfeljebb még 10–15 forrásmegjelölést tartalmazhat.

A Politikatudományi Szemle 2018. évi 2. számától minden cikkünk egyedi internetes azonosítót, úgynevezett DOI megjelölést kap. Kérjük szerzőinket, hogy az irodalomjegyzékben jelzett hivatkozások és szakirodalmak **mindegyikénél** tüntessék fel az **adott cikkre vonatkozó PONTOS és TELJES DOI azonosítót, így: [https://doi.org/...](https://doi.org/)**

9. Az irodalomjegyzéket a tanulmány végén közöljük, a következőképpen oldva fel a szöveg közti utalásokat:

a) könyveknél:

Arendt, Hannah (1992): *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, Európa.

b) tanulmánykötetben, gyűjteményes kötetben megjelent szövegek esetében: Mickiewicz, Ellen (2000): Institutional Incapacity, the Attentive Public, and Media Pluralism in Russia. In: Richard Gunther and Anthony Mughan (eds.): *Democracy and the Media*. Cambridge, Cambridge University Press. 29–79.

c) folyóiratban megjelent tanulmány esetében:

Selck, J. Torsten (2004): On the Dimensionality of European Union Legislative. *Journal of Theoretical Politics*, Vol. 16, No. 2. April, 203–222. pp. <https://doi.org/10.1177/0951629804041119>

10. A táblázatokat és az ábrákat megfelelően formázva, az eredetüket feltüntetve, a szövegbe építve kérjük. A fekete-fehér ábrákat Excel formátumban, a közlés előtt kérjük mellékelni. A táblázat formázási szabálya:

1. táblázat. Cím.

elnevezés	adat 1	adat 2
párt 1	33,0	0,33
párt 2	34,0	0,34
párt 3.	33,0	0,33
Összesen	100,0	1,00

* megjegyzés.

Forrás:

11. A szerkesztőségbe beérkezett – formailag megfelelő – kéziratokat a szerkesztőség előzetes szűrése után két opponensnek küldjük ki. Az opponensek szerzők nevének feltüntetése nélkül kapják meg a kéziratokat. A közlés feltétele két opponens támogató véleménye. Az opponensek által javítandónak értékelt kéziratokat átdolgozásra visszajuttatjuk a szerzőkhöz. A két opponens egybehangzó elutasítása esetén a kéziratot nem publikáljuk.

12. Kézirat beérkezési és lehetséges közlési határideje.

beérkezési határidő	a közlés első lehetséges határideje
január 15.	első szám
március 15.	második szám
május 31.	harmadik szám
szeptember 15.	negyedik szám

A szerkesztőség fenntartja magának a jogot, hogy az egyes cikkek közlési sorrendjét, maga határozza meg.

13. A szerkesztőség a beérkezett kéziratokért honoráriumot nem fizet.

Köszönjük, hogy megfelelően előkészített kézirat beküldésével segítik munkánkat.

Folyóiratunk megvásárolható az alábbi könyvesboltokban,
ára 1590 forint, előfizetőknek 890 forint.

Előfizethető a szerkesztőség postacímén (*1453 Budapest, Pf. 25.*),
valamint a *posze@tk.mta.hu* e-mail címen.

Az előfizetés ára egy évre: 4100 forint.

ELTE BTK Könyv- és Jegyzetbolt
Bp., V., Múzeum krt. 6–8.

ELTE Könyvesbolt
Bp., V., Kecskeméti u. 10–12.

ÍRÓK BOLTJA
Bp., VI., Andrásy út 45.

MTA TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
Bp., IX., Budapest, Tóth Kálmán u. 4.